

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ & ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Στέφανος Ρέγκας

ΑΜ: 1113Μ033

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ QUATENUS:
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΜΙΑΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΤΟΥ ΣΠΙΝΟΖΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

1. Καθηγητής, Γιώργος Φαράκλας (Σύμβουλος Σπουδών)
2. Ομότιμος Καθηγητής, Παντελής Μπασάκος
3. Επίκουρος Καθηγητής ΑΠΘ, Άρης Στυλιανού

ΑΘΗΝΑ, Δεκέμβριος 2016

*L'histoire de la philosophie doit,
non pas redire ce que dit un philosophe,
mais dire ce qu'il sous-entendait nécessairement,
ce qu'il ne disait pas et qui est pourtant présent dans ce qu'il dit.*

Deleuze, *Pourparlers*

~

*Είναι ακριβώς γι' αυτό
που θα έπρεπε να είχες διαβάσει Spinoza
αυτή η ανάγνωση λείπει απολύτως
κάθε φορά ένα βάσανο για μένα
το να πρέπει να το διαπιστώσω
Θα μας είχες γλιτώσει, εσένα κι εμένα
από πολλές ενοχλήσεις
αν είχες διαβάσει Spinoza
θα μπορούσα τώρα να αποφύγω
αυτήν την πρόχειρη συζήτηση μαζί σου*

Bernhard, *Ο Θεατροποιός*

~

*Unlesbarkeit dieser
Welt. Alles doppelt.*

Celan, *Schneepart*

Περιεχόμενα

Συντομογραφίες.....	3
1. Πρόλογος.....	5
2. Εισαγωγή.....	11
2.1. Απόπειρα αναδρομικής θεμελίωσης.....	12
2.2. Πρόγραμμα.....	27
2.3. Παρέκβαση I: Για τι πράγμα μιλάμε όταν μιλάμε για δομή;.....	33
2.4. Μεθοδολογικές σημειώσεις.....	39
2.4.1. Η επιλογή της θεματικής των κατηγορημάτων.....	39
3. Το quatenus και η οικογένειά του.....	41
3.1. Προλεγόμενα.....	41
3.2. Παλιοί δάσκαλοι.....	43
3.3. Ο περίφημος σπινοζικός τύπος ‘en tant que’.....	47
3.4. Quatenus ipsum.....	52
3.4.1. Υπόλοιπο corpus.....	54
3.5. ... η οικογένεια.....	56
3.5.1. Eatenus.....	57
3.5.2. Quantum.....	60
3.5.3. Tanquam.....	61
3.6. Τυπολογία.....	63
3.7. Παρέκβαση II: Συνδεόμενες θεματικές.....	66
3.7.1. Πολυωνυμία & sive.....	66
3.7.2. Natura naturans ↔ Natura naturata.....	68
3.7.3. Sub specie aeternitatis.....	70
4. Θεωρία των κατηγορημάτων.....	72
4.1. Η έννοια του κατηγορήματος.....	72
4.2. Υποκειμενικές και αντικειμενικές ερμηνείες.....	76
5. Εφαρμογή: Πρισματολογία.....	83
5.1. Κατηγορήματα και λειτουργίες.....	83
5.2. Κατηγορηματικά συμπεράσματα.....	88
6. Επιλεγόμενα.....	92
0. Επίμετρο: παραλληλία.....	95
Παράρτημα: Ευρετήριο λειτουργιών.....	96
Quatenus.....	96
Eatenus.....	98
Quantum.....	99
Tanquam.....	100
Quamdiu.....	101
Quoties.....	102
Βιβλιογραφία.....	103
Πηγές.....	103
Μελέτες/Άρθρα.....	105

Συντομογραφίες

Για την *Ηθική* χρησιμοποιούμε λατινικό αριθμό για το μέρος και αραβικό για την πρόταση. Περαιτέρω:

A = Απόδειξη

Aξ = Αξίωμα

O = Ορισμός

ΟΣ = Ορισμός συναισθηματικής επήρειας

ΓΟΣ = Γενικός ορισμός συναισθηματικής επήρειας

Σ = Σχόλιο

ΑΠ = Απόδειξη πορίσματος

Π = Πόρισμα

Αιτ = Αίτημα

Επ = Επεξήγηση

Αλ = Αλλιώς

Κ = Κεφάλαιο

Λ = Λήμμα

Παρ = Παράρτημα

Πρλ = Πρόλογος

ΠΣ = Πόρισμα σχολίου

~

Υπόλοιπα σπινοζικά έργα:

- Tractatus de Intellectus Emendatione [Πραγματεία για τη Διόρθωση του Νου] = TIE
- Korte Verhandeling van God, de Mensch en des Zelfs Welstand [Σύντομη Πραγματεία για τον Θεό, τον Άνθρωπο και την Ευημερία του] = KV
- Renati des Cartes Principiorum Philosophiae [Αρχές της Φιλοσοφίας του Καρτεσίου] = PPC
- Cogitata Metaphysica [Μεταφυσικοί Στοχασμοί] = CM

- Tractatus Theologico-Politicus [Θεολογικοπολιτική Πραγματεία] = TTP
- Tractatus Politicus [Πολιτική Πραγματεία] = TP
- Epistolae [Επιστολές] = Επ, ακολουθούμενο από αριθμό? για την αρίθμηση των επιστολών ακολουθούμε, ως είθισται, τον Gebhardt

~

Για την *Ηθική* χρησιμοποιούμε τη μετάφραση του Βανταράκη, την οποία ενίοτε τροποποιούμε. Όλες οι υπογραμμίσεις σε σπινοζικά κείμενα είναι δικές μας. Όπου δεν αναφέρεται μεταφραστής στα υπόλοιπα κείμενα, οι μεταφράσεις είναι δικές μας.

1. Πρόλογος

1. «Κάθε πράγμα προσπαθεί, όσο είναι στον εαυτό του [quantum in se est], να εμμένει στο είναι του»:¹ η πρόταση III 6 της *Ηθικής* δεν χρειάζεται εισαγωγή· η αποτύπωση του conatus, το σημείο καμπής του έργου, όπου οι σπινοζικοί φιλοσοφικοί φακοί εστιάζουν πλέον με σαφήνεια στον τρόπο-άνθρωπο, για να καταλήξουν στην αληθινή μέθοδο προσέγγισης της ευδαιμονίας του [beatitudo].² Η πρόταση αυτή συνιστούσε το πρώιμο επίκεντρο της ενασχόλησής μου με την *Ηθική*: το αρχικό πλάνο αντιπαραβολής των εννοιών του conatus στους Hobbes και Spinoza,³ άρα της εξέτασης του χώρου μεταξύ φυσικής, φιλοσοφικής ανθρωπολογίας, ηθικής και πολιτικής που τέμνονται στα σημεία εμφάνισης αυτής της κομβικής για τη φιλοσοφία του 17^{ου} αιώνα έννοιας⁴ ακολούθησε η επικέντρωση αποκλειστικά στον Spinoza, σε μια απόπειρα εμβριθέστερης ενασχόλησης με το έργο του.

Το ενδιαφέρον μετατοπίστηκε σταδιακά από την έννοια του conatus καθεαυτή στην άρθρωσή της με την κριτική της τελεολογίας, πεδίο στο οποίο ο Spinoza αναγνωρίζεται ως επιφανής συμμετέχων,⁵ και από εκεί στο πρόβλημα του ντετερμινισμού στο

1 Unaquaeque res quantum in se est, in suo esse perseverare conatur. Ο Βανταράκης, αποδίδει το για εμάς επίμαχο, όπως θα φανεί στη συνέχεια, *quantum in se est* ως *όσο εξαρτάται από το ίδιο*.

Ενδεικτικά, παραθέτουμε κάποιες άλλες αποδόσεις, αγγλιστί: Curley (τρέχουσα έκδοση αναφοράς των απάντων): *as far as it can by its own power*; Shirley (μέχρι πρόσφατα, η μόνη αγγλική έκδοση των απάντων): *insofar as it is in itself*; Elwes (απαρχαιωμένη πλέον μετάφραση του 1883, για μεγάλο διάστημα η αγγλόφωνη έκδοση αναφοράς): *in so far as it is in itself*; γαλλιστί, οι Appuhn, Pautrat και Misrahi συμφωνούν στο *autant qu'il est en elle*.

2 Κατά την προγραμματική, άλλωστε, δήλωση του Spinoza ήδη στον II Πρλ, όπου ανακοινώνεται η θεματοποίηση όχι όλων αυτών που πρέπει να έπονται αναγκαία από την ουσία του Θεού, αλλά «μονάχα όσων μπορούν να μας οδηγήσουν, σαν από το χέρι, στη γνώση του ανθρώπινου Πνεύματος και της ύψιστης ευδαιμονίας του».

3 Για το conatus στον Hobbes, βλ. ενδεικτικά *De Corpore* III.15.2 στο επίπεδο της πρώτης φιλοσοφίας και, επεκτείνοντας, *Leviathan* I.6.

4 Βλ. επίσης και στοιχεία στους Descartes: *Principes de la Philosophie* III.56 και Spinoza, *Principles of Cartesian Philosophy* III op. 3 και Leibniz: *Théodicée* 87 και, επεκτείνοντας, *Monadologie* 15. Ένα πρόγραμμα ανάλυσης των τεσσάρων αυτών στοχαστών μέσω της έννοιας του conatus ίσως απέβαινε γόνιμο.

5 Αρκεί μια ανάγνωση του απολαυστικού παραρτήματος του πρώτου μέρους της *Ηθικής* για να πείσει τον αναγνώστη. Για αναπτύξεις περί της κριτικής στην τελεολογία σε συνάρτηση με την έννοια του conatus, βλ. την κριτική ανάγνωση του επιχειρήματος από τον Jonathan Bennett, «Teleology and Spinoza's Conatus», *Midwest Studies in Philosophy* 8:1 (1983), σσ. 143-160· Edwin Curley, «On Bennett's Spinoza: the Issue of Teleology», στο Edwin Curley και Pierre-François Morreau (επιμ.), *Spinoza, issues and directions*, E. J. Brill, Leiden 1990, σ. 39-52 (καθώς και την απάντησή του

σπιννοζικό πλαίσιο. Εξαρχής όμως, από την πρώτη, αβαθή ανάγνωση των σχετιζόμενων με το *conatus* χωρίων, ένα στοιχειώδες ερώτημα δεν είχε πάψει να ανακινείται και να τριβελίζει τον γράφοντα. Οι προκείμενες είναι οι εξής: το πράγμα, *όσο είναι στον εαυτό του* (μια απόδοση που μου φαίνεται πιστότερη στο νόημα του προσδιορισμού), προσπαθεί να εμμένει στο είναι του. Το πράγμα, όμως, είναι ένας τρόπος [*modus*] και ο ορισμός του τρόπου, ο πέμπτος του πρώτου μέρους του έργου, έχει ως εξής: «Με τον όρο *τρόπος* εννοώ τους επηρεασμούς [*affectiones*] της υπόστασης, ήτοι αυτό που είναι σε ένα άλλο [*quod in alio est*] και συλλαμβάνεται επίσης μέσω αυτού».⁶

Η ένταση χαράσσεται ανάγλυφη: πώς συμβιβάζονται το *quod in alio est* του I O5 με το *quantum in se est* της III 6; Αν ως *τρόπος ορίζεται* ως αυτό που είναι –και συλλαμβάνεται– σε άλλο, πώς είναι δυνατόν να είναι, *σε κάποιον βαθμό*, στον εαυτό του; Τι έχει επιτρέψει στον Spinoza να προβεί σε αυτήν τη μεταστροφή, η οποία δείχνει να δημιουργεί μια σαφή αντίφαση σε ένα τόσο νευραλγικό σημείο του συστήματος, αυτό του περάσματος από τα δύο πρώτα μέρη (οντολογία και γνωσιολογία, ή ίσως *γνωσιοντολογία*: θα επανέλθουμε) στα τρία ύστερα (φιλοσοφική ανθρωπολογία και ηθική, όπως αυτή εννοιολογείται από τον Spinoza);⁷

2. Όπως συμβαίνει, αυτό το τελείως συγκεκριμένο και σαφές πρόβλημα αποδείχθηκε το ορατό σημείο ενός παγόβουνου, στου οποίου τα θεωρητικά περικόρα απαιτήθηκε μια σειρά από συνειδητές ή μη βουτιές, έως ότου γίνει αντιληπτό ως τέτοιο. Κυρίως απαιτήθηκε, πάνω απ' όλα: *ένα πράγμα το οποίο έχουμε ξεμάθει περισσότερο στις μέρες μας, ένα πράγμα για το οποίο πρέπει να είναι κανείς σχεδόν αγελάδα και εν*

Bennett στον ίδιο τόμο, σ. 53-57)· Don Garrett, «Spinoza's Conatus Argument» (στο Koistinen, O. και Piro, J. (επιμ.), *Spinoza: Metaphysical Themes*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2002, σσ. 127-158), ο οποίος απαντάει στην προσέγγιση του Bennett εξετάζοντας εξονυχιστικά τη συλλογιστική πορεία που ακολουθεί ο Spinoza και τη δικαιώνει, επισημαίνοντας την τεχνική βαρύτητα της έννοιας της ενύπαρξης (*inherence*) στην κατανόηση του επιχειρήματος.

6 I O5: *Per modum intelligo substantiae affectiones sive id quod in alio est, per quod etiam concipitur*. Παραθέτουμε ξανά: Curley: *that which is in another*· Shirley: *that which is in something else*· Elwes: *that which exists in [...] something other than itself*· Appuhn: *ce qui est dans une autre chose*· Pautrat & Misrahi: *ce qui est en autre chose*.

7 Βλ. και τον πίνακα των επιστημών στο ένατο κεφάλαιο του *Leviathan*, με την ηθική ως παρακλάδι της φυσικής φιλοσοφίας, ήτοι ως επιστήμη των παθών του ανθρώπου (η φυσική φιλοσοφία αντιδιαστέλλεται στην πολιτική φιλοσοφία). Πρβλ. τη γνωστή σπιννοζική περικοπή περί του προγράμματος ανάλυσης των ανθρώπινων παθών «θεωρώντας τις ανθρώπινες ενέργειες και ορέξεις ακριβώς σαν να επρόκειτο για ζήτημα γραμμών, επιπέδων και σωμάτων», III Πρλ.

πάση περιπτώσει όχι «μοντέρνος άνθρωπος»: ο μηρυκασμός.

Αυτή η εντοπισμένη έκφανση (I O5 + III 6) οδήγησε σε ένα σύνολο κειμενικών ανασκαφών που υπέδειξαν το quantum ως μέλος μιας πολυπληθούς οικογένειας τελεστών⁸ (οι λειτουργίες του τίτλου) που διατρέχουν το σώμα της *Ηθικής* –και όχι μόνο– με τρόπο ώστε η αγνόησή τους να αποδεικνύεται προβληματική ως προς την περαιτέρω εξέταση του έργου. Ο σημαντικότερός τους είναι αυτός που παρέχει τον τίτλο της εργασίας.

3. Η μετακίνηση μου στο Παρίσι, στο πλαίσιο προγράμματος ανταλλαγής, απέβη καθοριστική για την ανακάλυψη του θέματος του παρόντος κειμένου. Ήταν μετά από ένα συνέδριο, καταληκτική πράξη του διαρκούς σπινοζικού σεμιναρίου των C. Jaquet, P. Sénérac και A. Suhamy στο πανεπιστήμιο Paris 1 Panthéon-Sorbonne, θέμα του οποίου ήταν η συνάντηση αμερικανών/ίδων και γάλλων/ίδων μελετητών/τριών του Spinoza, που τα κομμάτια έπεσαν στη θέση τους, σε μια στιγμή επιφάνειας. Θα ήθελα από εδώ, και εν αγνοία τους, να τους/τις ευχαριστήσω.

Η επιφάνεια αυτή συνίσταται στο ξεκλείδωμα της δυνατότητας σκέψης *μαζί* με τον Spinoza: ο Spinoza ως σύμμαχος και όχι –στενά– ως αντικείμενο έρευνας. Αν το κάθε πνευματικό εγχείρημα οφείλει να εξετάζει τις αρχές και τις προϋποθέσεις του, στη βάση του κάθε φιλοσοφικού κειμένου, ανεξαρτήτως εύρους, βάθους ή προθέσεων, ελλοχεύει το στοιχειώδες ερώτημα: *Τι είναι η φιλοσοφία;* Δεν είναι εδώ ο τόπος για μια λήψη θέσης περί του εάν αυτή συνιστά δημιουργία εννοιών, αποσαφήνιση γλωσσικών παρεξηγήσεων, διαπαιδαγώγηση στο σκέπτεσθαι, αποκάλυψη της Αλήθειας, διασάφηση του πρακτικού βίου, όλα αυτά μαζί ή οτιδήποτε άλλο. Μα ας σημειώσω κάτι που ελπίζω πως θα διαφανεί και στην πορεία της εργασίας: σίγουρα η φιλοσοφία δεν είναι

8 Ο Lærke («Deus Quatenus... Sur l'emploi des particules réduplicatives dans l'Éthique», στο Pierre-François Moreau, Claude Cohen-Boulakia & Mireille Delbraccio (επιμ.), *Lectures Contemporaines de Spinoza*, Presses de l'université Paris-Sorbonne, Παρίσι 2012) τα αποκαλεί *particules réduplicatives*, διατεινόμενος πως ακολουθεί τον Ockham. Στο συναφές κεφάλαιο της *Summa Logicae* (II.16), ο τελευταίος κάνει λόγο για *propositiones reduplicativas*. Μη έχοντας πρόσβαση στο κείμενο που χρησιμοποιεί ο Lærke, θα αρκεστώ προς το παρόν να επισημάνω πως το *particule* (με πιο πιθανή απόδοση το *μόριο*, οπότε *αναδιπλασιαστικά μόρια*) δεν θεωρώ πως αποδίδει με ακρίβεια το γραμματικό και νοηματικό ίχνος των λέξεων αυτών· μα και η επάρκεια της έννοιας του αναδιπλασιασμού συνιστά ζητούμενο. Στον Ockham, όπως και στον Lærke, θα επανέλθω παρακάτω (3.2 και 3.3, αντίστοιχα).

δυνατόν να περιοριστεί στις έννοιες και την εξέτασή τους· για την ακρίβεια, πίσω και κάτω από την απέραντη επιφάνεια των εννοιών κοχλάζουν τα μόρια του έτερου σκέλους, αυτού που εξίσου, και ίσως θεμελιωδέστερα, επιτρέπει στην κάθε φιλοσοφία να είναι αυτή-και-όχι-κάποια-άλλη: οι δομές της σκέψης, οι λειτουργίες της, ο τρόπος με τον οποίο *θεματοποιούνται* οι έννοιες και μεταστρέφονται ή συμπίπτουν τόσο αξιοθαύμαστα μεταξύ στοχαστών συγκαιρινών ή απομακρυσμένων από χιλιετίες.⁹ Η ενασχόληση με το επίπεδο αυτό και τη σχέση του με εκείνο των εννοιών είναι, υπό ένα πρίσμα, το θεμέλιο του παρόντος πονήματος.¹⁰

Κάθε σκέψη, λοιπόν, μπορεί να προσεγγιστεί υπό δύο κομβικές επόψεις: η μία θεματοποιεί τις θέσεις της ως προς μία έννοια ή μια εννοιολογική περιοχή· η άλλη τους μηχανισμούς μέσω των οποίων αυτό το περιεχόμενο παράγεται, συγκροτείται σε *σώμα*

9 Ακριβώς στη θεματοποίηση αυτής της διάκρισης εμπίπτει η μόνιμη επωδός των σπινοζικών μελετών περί ριζικής μεταστροφής εννοιών που κληρονομήθηκαν τόσο από τη σχολαστική παράδοση όσο και από τον Descartes και τον καρτεσιανισμό, γενικά τη φιλοσοφία του 17^{ου} αιώνα· π.χ. Lloyd, *Routledge Philosophy Guidebook to Spinoza and the Ethics*, σ. 4-5: «Μα διαρκώς βλέπουμε στο κείμενο έννοιες οικειοποιημένες από την πρότερη σκέψη να μεταστρέφονται σε κάτι ριζικά διαφορετικό» Della Rocca, *Spinoza*, σ. 137, συγκεκριμένα για το *conatus*. Βλ. και Mogens Lærke, «Spinoza's Language», σ. 520-521, όπου αναφέρονται κάποιες πρώιμες κριτικές στον Spinoza που σχετίζονται με το ζήτημα.

Η θέση αυτή έρχεται σε σύγκρουση με την εικόνα της σκέψης που υποβαστάζει το *The Philosophy of Spinoza* του Wolfson, ο οποίος θέλει τον Spinoza να επαναλαμβάνει απλώς τη μεσαιωνική φιλοσοφική παράδοση: «Πριν περάσει πολύς καιρός βρήκα τον εαυτό μου να ανασυγκροτεί την *Ηθική* μέσω σκόρπιων κομματιών χαρτιού, μεταφορικά κομμένων από τη φιλοσοφική βιβλιογραφία που ήταν διαθέσιμη στον Spinoza», σ. 3.

10 Πρόσφατα συνάντησα συγγενικές σκέψεις σε άρθρο παρουσίασης του Laruelle από τον Ray Brassier: «Axiomatic heresy: The non-philosophy of François Laruelle», *Radical Philosophy* 123 (2003), σ. 24. Το πρόγραμμα του Laruelle –ακόμα κι αν ο ίδιος πιθανότατα δεν θα ενέκρινε τον όρο– δείχνει να θεματοποιεί πολλά από τα ζητήματα που θα με απασχολήσουν παρακάτω και προς την ανάπτυξη των οποίων θα κατευθυνθεί η πιθανή συνέχιση της παρούσας έρευνας. Για μια εισαγωγή στο εν λόγω πρόγραμμα, βλ. το προαναφερθέν άρθρο του Brassier, όπως και τη σύνοψη του ίδιου του Laruelle «A Summary of Non-Philosophy», *Pli* 8 (1999), σ. 138-148. (Ας αναφερθεί εδώ, με ανεπαίσθητο μειδίαμα, ο τίτλος του λαριελικού πονήματός *En tant qu'Un. La « non-philosophie » expliquée aux philosophes*, Παρίσι, Aubier, 1991.) Βλ. και την αναφορά των Deleuze & Guattari στον Laruelle στο *Qu'est-ce que la philosophie*, Minuit, Παρίσι 1991, σ. 43, όπου άλλωστε αναφέρεται ότι «Cet Un-Tout [de Laruelle] semble proche de Spinoza»· αντιπρβλ. την αδρή κριτική του Laruelle στον Spinoza στο *Introduction au non-marxisme*, PUF, Παρίσι 2000, σ. 40-43.

Εδώ μπορεί, πέραν αυτού μεταξύ έννοιας και λειτουργίας, να προστεθεί ένας άλλος άξονας διττότητας κάθε φιλοσοφικού –και άλλου– εγχειρήματος, που στην περίπτωση του Spinoza ανέπτυξε ο Moreau με τη μείζονα μελέτη του *Spinoza. L'expérience et l'éternité*, PUF, Paris 2009· αυτή μεταξύ της φιλοσοφίας αφενός ως συνόλου θέσεων και λειτουργιών και αφετέρου ως διαδικασιών τεκμηρίωσης, επικοινωνίας και πειθούς περί των θέσεων αυτών (βλ. την εισαγωγή του Moreau, σ. ν· σ. 287 και σποράδην), ίσως εντέλει ως στιγμή του άξονα που συνδέει τη φιλοσοφία με τη μη-φιλοσοφία. Σχετικά βλ. και την όμορφη επιστολή του Deleuze περί του σπινοζικού ύφους στο Deleuze, *Pourparlers*, σ. 223-225, όπως και τη «διπλή ανάγνωση» του Spinoza στο *Philosophie Pratique*, Minuit, Παρίσι 2003, σ. 174.

και επικοινωνείται. Ίσως μπορεί να γίνει λόγος για λεξιλόγιο και σύνταξη· μα τα φιλοσοφικά λεξικά σπανίως συνοδεύονται από φιλοσοφικά *συντακτικά*. Αυτό που προτείνω είναι το εξής: η προσέγγιση του Spinoza μέσω του δεύτερου πρίσματος αναδεικνύει τον σπινοζικό ως έναν στοχασμό που έχει ακριβώς θεματοποιήσει και συστηματοποιήσει στον έσχατο βαθμό την εικόνα της σκέψης που διεγράφη παραπάνω.¹¹

4. Ίσως το πλάνο να είναι φιλόδοξο, το εύρος μετά βίας διαχειρίσιμο. Οι σκέψεις που προτείνονται είναι αμφίβολο αν κατορθώσαν μία πλήρη περιστροφή γύρω από τον εαυτό τους. Παρ' όλα αυτά, ας μου επιτραπεί μια τελευταία προλογική δήλωση: η εστίαση σε κάποιο επιμέρους ζήτημα –στον Spinoza ή αλλού– μοιάζει συγχρόνως αδύνατη και ανούσια αν δεν έχουν πρηγουμένως προσδιοριστεί, όσο αυτό είναι εφικτό, τόσο οι λόγοι που την επιτάσσουν όσο και ο τρόπος με τον οποίο η πραγμάτευσή του θα υποβοηθήσει τη διασύνδεση βίου και θεωρίας¹² (κατηγορίες των οποίων οι σχέσεις τίθενται αναπόφευκτα υπό το πρίσμα που υποβαστάζει αυτή τη δοκιμή), που οπωσδήποτε συνιστά τμήμα των θεμελίων αυτού που αντιλαμβάνομαι ως φιλοσοφία. Η διαδικασία αυτή βρίσκει το υπόβαθρό της ακριβώς στο πεδίο επί του οποίου οι έννοιες κατασκευάζονται, τέμνονται, αναδομούνται, τήκονται, στις δομές που το χαρακτηρίζουν. Αν τα προβλήματα εντός του σπινοζικού έργου δεν αντιστοιχούσαν σε προβλήματα στον τρόπο που υπάρχουμε, δεν θα ήμασταν σε θέση να τα χαρακτηρίσουμε όντως *φιλοσοφικά*.

5. Θα ήθελα να ευχαριστήσω το ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας για την παράκαιρη δυνατότητα δωρεάν φοίτησης υψηλού επιπέδου που μου προσέφερε, την ΑΔΒ για τα εναύσματα, τους καθηγητές-συνομιλητές Γιώργο Φαράκλα και Παντελή Μπασάκο, τις φίλες και τους φίλους –κυρίως τους Γιώργο και Πωλ για τις διανοητικές και άλλες περιπέτειες και παρωθήσεις–, τους γονείς μου, Αθηνά και Νίκο, για τη στήριξη (και την υπαρκτική αιτιότητα), το Μοτέρ για τη μούρλα, τη Δήμητρα για την

11 Συνθηματολογικά: το πρίσμα μιας ανάγνωσης του Spinoza μέσα από την εισήγηση μιας έννοιας του πρίσματος.

12 Π 49Σ: κάποιες γνώσεις είναι αναγκαίες για να θεσπίσουμε με σοφό τρόπο τόσο τον στοχασμό όσο και τη ζωή... [scitu prorsus necessariam tam ad speculationem quam ad vitam sapienter instituendam].

αγάπη· και να αφιερώσω το παρόν πόνημα στην άτυχη και αξιολάτρευτη Λούσι.

2. Εισαγωγή

1. Η εργασία που ακολουθεί τριχοτομείται ως εξής:

Η εισαγωγή μας εκκινείται με ένα σπονδυλωτό επιχείρημα, στη βάση ενός συνδυασμού θέσεων του ίδιου του Spinoza, το οποίο φιλοδοξούμε πως θεμελιώνει το αντικείμενό μας και τη μέθοδο με την οποία το προσεγγίζουμε, απολήγοντας σε νύξεις για μια πιθανή γενίκευσή της. Ακολουθεί η παρουσίαση του προγράμματος και των μεθοδολογικών επιλογών: ποια κείμενα, ποιες θεματικές, για ποιους λόγους και με ποιους τρόπους. Μια σύντομη παρέκβαση θέτει ερωτήματα ως προς τη σχέση της σπινοζικής σκέψης με το –ευρέως εννοούμενο– γαλλικό δομιστικό ρεύμα, επικεντρωνόμενη κυρίως σε κάποια σημεία του έργου του Deleuze.

Το επόμενο κεφάλαιο παρουσιάζει το *quatenus* του τίτλου και φέρνει εις πέρας δύο διαδοχικές σειρές πλαισίωσης: η πρώτη περιλαμβάνει κάποιες αδρές ιστορικές αναφορές, ανάδειξη του πεδίου όσον αφορά τις σπινοζικές μελέτες και σύντομη αναφορά στα έργα του Spinoza πέραν της *Ηθικής*, ενώ η δεύτερη συνταιριάζει τον όρο μας με έτερους της οικογένειάς του, όπως και με ένα σύνολο από σχετιζόμενες λέξεις, εκφράσεις και προβληματικές της *Ηθικής*. Στο μέσον των δύο σειρών στέκει η περιγραφική παρουσίαση του ίδιου του όρου, όπως και μια πρωτόλεια τυπολογία των ρόλων του.

Τα παραπάνω βρίσκουν εντέλει εφαρμογή σε μια προσέγγιση της θεωρίας των κατηγορημάτων της *Ηθικής*. Αφού παρουσιαστεί η πολυαναλυμένη αυτή έννοια, συζητούνται κάποιες βασικές ερμηνευτικές κατευθύνσεις, με σκοπό να αποτυπωθεί το υπόβαθρο μιας εναλλακτικής ερμηνείας, η οποία θεματοποιεί μεταξύ άλλων την έννοια της ταυτότητας στη σπινοζική σκέψη. Κάποια πρώτα στοιχεία αυτής της ερμηνείας παρατίθενται ως συμπεράσματα του κεφαλαίου περί κατηγορημάτων, το οποίο ευελπιστούμε πως θα ιδωθεί με ό,τι έχει προηγηθεί να επανα-λαμβάνεται υπ' όψιν και όχι ως αυτόνομη μελέτη.

2.1. Απόπειρα αναδρομικής θεμελίωσης

1. Στο έβδομο κεφάλαιο της *Θεολογικο-Πολιτικής Πραγματείας*, ο Spinoza αναπτύσσει μια μεθοδολογία ανάγνωσης, την οποία στη συνέχεια –όπως και στα πρότερα κεφάλαια του έργου–¹³ θα εφαρμόσει στην ιστορική και κριτική ανάγνωση της Βίβλου που τον κατέστησε αυτοστιγμεί *persona non grata* στους θεολογικούς και όχι μόνο κύκλους της εποχής.¹⁴

Όπως τη συνοψίζει ο Moreau σε μια συνέντευξη του 2009, η θεωρία αυτή εισηγείται «να μην αντικαθιστούμε το κείμενο με τη φαντασία μας»¹⁵ με τα λόγια του ίδιου του Spinoza, «ο καθολικός κανόνας στην ερμηνεία της Γραφής είναι το να μην αποδίδουμε τίποτα στη Γραφή ως διδασκαλία της που δεν το έχουμε καταλάβει όσο πιο καθαρά γίνεται από την ιστορία της»¹⁶ –ήτοι το να αποφεύγουμε αυτό που ο Macherey αποκαλεί, στο συγκεκριμένο της λογοτεχνικής του θεωρίας, κανονιστική πλάνη.¹⁷ Η σπινοζική μέθοδος ανάγνωσης, λοιπόν «δεν διαφέρει από τη μέθοδο ερμηνείας της φύσης, μα συμπίπτει ευθέως με αυτή. Επειδή η μέθοδος ερμηνείας της φύσης συνίσταται πάνω απ' όλα κυρίως στη δημιουργία μιας φυσικής ιστορίας, εκ της οποίας

13 Δεν είναι η μοναδική περίπτωση κατά την οποία ο Spinoza μετέρχεται μια έννοια –έστω, εν προκειμένω, μια μέθοδο– προτού την ορίσει: η έννοια της ουσίας, λόγου χάρη, χρησιμοποιείται κατά κόρον στο πρώτο μέρος της *Ηθικής* και ορίζεται στον II O2· το Άτομο [individuum], όπως θα δούμε και παρακάτω, συνιστά τμήμα του ορισμού του ενικού πράγματος (II O7), ενώ το ίδιο ορίζεται στον II 13A3 A2 O· η δύναμη [potentia], που χρησιμοποιείται κατά κόρον στη συνάφεια του Θεού και ορίζεται εμμέσως και εν παρόδω στην I 11Aλ2 (Το να μπορεί κάτι να μην υπάρχει είναι αδυναμία και αντιθέτως το να μπορεί να υπάρχει είναι δύναμη [Posse non existere impotentia est et contra posse existere potentia est]), ορίζεται αργότερα στη συνάφεια του ανθρώπου στον IV O8, ταυτιζόμενη με την αρετή [virtus]. Η θεματική διευρύνεται στη σχέση μεθόδου και γνώσης, βλ. Macherey, *Hegel ou Spinoza*, La Découverte, Παρίσι 1990, σ. 43-94, σε συνάρτηση με τη συναφή εγελιανή κριτική. Το σχετικό σπινοζικό κείμενο είναι, βεβαίως, η TIE, βλ. § 30-48.

14 Για τη μέθοδο ανάγνωσης που προκρίνει ο Spinoza, την οποία θα αναπτύξουμε τηλεγραφικά εδώ, βλ. ενδεικτικά: Jonathan Israel, εισ. στο Spinoza, *Theological-Political Treatise*, σ. x-xvii· Warren Montag, *Bodies, Masses, Power: Spinoza and his contemporaries*, σ. 1-25· Moreau, *Spinoza. L'expérience et l'éternité*, σ. 348-364· Deleuze, *Spinoza et le problème de l'expression*, Minuit, Παρίσι 1968, σ. 46-50 [εφεξής: *Expression*].

15 Σε συνέντευξή του σχετικά με την κριτική έκδοση των *Απάντων* την οποία επιμελείται, Pascal Sénérac και Ariel Suhamy, « À quoi sert l'histoire de la philosophie ? Entretien avec Pierre-François Moreau », *La Vie des idées*, 30/6/2009, προσβάσιμο στο <http://www.laviedesidees.fr/A-quoi-sert-l-histoire-de-la-philosophie>.

16 TTP VII.5. Παραπέμπουμε στην TTP με αριθμό κεφαλαίου και παράγραφο, ακολουθώντας τους Arruhen και Israel. [Οι οποίοι διαφωνούν ελαφρώς στην αρίθμηση των παραγράφων στο τέλος του 14^{ου} και μεταξύ των παρ. 6 & 7 του 11^{ου} κεφαλαίου].

17 Macherey, *A Theory of Literary Production*, σ. 17.

εξάγουμε τους ορισμούς των φυσικών πραγμάτων, σαν από σίγουρα δεδομένα. Παρομοίως, για να ερμηνεύσουμε τη Γραφή, χρειάζεται να συγκροτήσουμε μια καθαρή ιστορία της, και από αυτήν, σαν από βέβαια δεδομένα και αρχές, να συνάγουμε τη σκέψη των συγγραφέων της».¹⁸

Ο Spinoza συνεχίζει με περαιτέρω επιχειρήματα περί της ισομορφίας στην ανάλυση της φύσης και της Γραφής,¹⁹ οδηγίες για τη διαχείριση της ιστορικότητας του κειμένου και τις γλωσσικές και άλλες δυσκολίες που ανακύπτουν (όπως η ελλιπής γνώση των εβραϊκών, οι μεταφραστικές αλλοιώσεις, η ταυτότητα των συγγραφέων κ.ά.), πρόκριση της όσο το δυνατόν πιο κυριολεκτικής ανάγνωσης των υπό εξέταση χωρίων, ιεράρχηση των πιθανών ευρημάτων, κριτική ανταγωνιστικών προσεγγίσεων (κυρίως του Μαϊμωνίδη): όλα αυτά δεν θα μας απασχολήσουν εδώ. Το μόνο που χρειάζεται να συγκρατήσουμε είναι η εξής περικοπή: «η Ιστορία της Γραφής πρέπει να συλλέξει τις εκφορές [sententiae] του κάθε βιβλίου και να τις οργανώσει σε επικεφαλίδες, ώστε να είμαστε σε θέση να προσπελάσουμε με ευκολία όλα τα κείμενα που άπτονται ενός θέματος· και στη συνέχεια να σημειώσουμε όλα όσα είναι διφορούμενα, ασαφή, ή έρχονται σε αντίφαση με άλλα».²⁰ Με άλλα λόγια, όπως θα δούμε και λίγο πιο κάτω, οφείλουμε να εγκύψουμε σε αυτό που θα αποκαλούσαμε κυριολεκτώντας το *σώμα του κειμένου*: τις λέξεις που το συναπαρτίζουν ως τέτοιες.

2. Για τι πράγμα μιλάμε, όμως, όταν μιλάμε για *λέξεις*; Ξανά, η απάντηση καταφθάνει με ευθύτητα στο σχόλιο της πρότασης 49 του δεύτερου μέρους της *Ηθικής*: «η ουσία των λέξεων και των εικόνων συνίσταται μόνο από σωματικές κινήσεις που

18 TTP VII.2. Eam autem, ut hic paucis complectar, dico methodum interpretandi Scripturam haud differre a methodo interpretandi naturam, sed cum ea prorsus convenire. Nam sicuti methodus interpretandi naturam in hoc potissimum consistit, in concinnanda scilicet historia naturae, ex qua, utpote ex certis datis, rerum naturalium definitiones concludimus: sic etiam ad Scripturam interpretandam necesse est ejus sinceram historiam adornare, & ex ea tanquam ex certis datis & principiis mentem authorum Scripturae legitimis consequentiis concludere.

19 Η Γραφή, όπως και η φύση, γίνονται γνωστές αποκλειστικά μέσω του ίδιου τους του εαυτού, των στοιχείων που οι ίδιες παρέχουν, βλ. και KV, Παρ1 4Π: «Η Φύση γίνεται γνωστή μέσω του εαυτού της και όχι μέσω άλλου πράγματος»· αυτό που δεν παρέχουν είναι ορισμοί των στοιχείων αυτών, βλ. TTP VII.4.

20 Sententias uniuscujusque libri colligere debet, easque ad summa capita redigere, ut sic omnes, quae de eadem re reperiuntur, in promptu habere possimus: deinde eas omnes, quae ambiguae vel obscurae sunt, vel quae invicem repugnare videntur, notare, TTP VII.5. Το απόσπασμα αυτό συνιστά, χαρακτηριστικά, τμήμα της προμετωπίδας που έχει τοποθετήσει ο Curley στην αγγλική έκδοσή του των απάντων του Spinoza, η οποία ολοκληρώθηκε κατά το τρέχον έτος (2016).

ενέχουν ελάχιστα το εννόημα της σκέψης». ²¹ Οι λέξεις, λοιπόν, είναι σώματα και ως σώματα πρέπει να αντιμετωπιστούν. Αυτό μας επιτρέπει μια συνδυαστική χρήση της θεωρίας της ανάγνωσης του TTP με τη θεωρία των σωμάτων του δεύτερου μέρους της *Ηθικής* –πιο συγκεκριμένα, με τις αλληλοδιαπλεκόμενες έννοιες του ενικού πράγματος [res singularis] και του Ατόμου [individuum].

2.1. Προτού περάσουμε όμως στα παραπάνω, πρέπει να απευθυνθούμε σε ένα πρόβλημα που αναδύεται σε αυτό το σημείο. Αν οι λέξεις είναι σώματα, και επομένως συνδέονται άμεσα με τη φαντασία –της οποίας η εξάλειψη είναι ανέφικτη– ²² είναι άραγε δυνατόν να τις μετέλθουμε για τους σκοπούς της φιλοσοφικής έρευνας και της μετάδοσης των πορισμάτων της; Το ερώτημα μοιάζει επείγον, ιδίως στην περίπτωση ενός εξαντλητικού και αποδεικτικής φύσεως φιλοσοφικού προγράμματος όπως αυτό του Spinoza και, αν δεν μπορεί να αναπτυχθεί εδώ, θα χρειαστεί τουλάχιστον να το σκιαγραφήσουμε. ²³

Στο II 18Σ, ο Spinoza ορίζει τη μνήμη ²⁴ και παραθέτει το παράδειγμα του ρωμαίου στρατιώτη που ακούγοντας τη λέξη romum σκέφτεται το φρούτο. ²⁵ Τίποτα δεν συνδέει

21 Verborum namque et imaginum essentia a solis motibus corporeis constituitur, qui cogitationis conceptum minime involvunt.

22 Επ17: «ώστε να μην μπορούμε να κατανοήσουμε τίποτα, εκ του οποίου το ίχνος η φαντασία να μη σχηματίζει μια εικόνα» [adeo ut ferè nihil possimus intelligere, de quo imaginatio non aliquam è vestigio formet imaginem]· όπως το συνοψίζει ο Balibar, «η ανθρώπινη φύση ορίζεται *ταυτόχρονα* από τον λόγο και από την άγνοια, τη φαντασία και το πάθος», *Spinoza et la Politique*, σ. 99.

23 Το πρόβλημα, με άλλα λόγια, είναι η θέση της γλώσσας και η σχέση της με τη γνώση και τη μετάδοσή της. Για τη γλώσσα στον Spinoza, βλ. Montag, *Bodies, Masses Power*, σ. 1-25· Moreau, *Spinoza. L'expérience et l'éternité*, σ. 307-376· James, *Spinoza on Philosophy, Religion, and Politics. The Theologico-Political Treatise*, σ. 139-186· όπως και τα διαλογικά άρθρα των Savan και Parkinson (Savan, «Spinoza and Language»· Parkinson, «Language and Knowledge in Spinoza») στο Marjorie Grene (επιμ.), *Spinoza: a collection of critical essays*, Anchor, Νέα Υόρκη 1973· Lærke, «Spinoza's Language».

24 «Μια ορισμένη αλληλουχία ιδεών ενεχουσών τη φύση των πραγμάτων που είναι έξω από το ανθρώπινο σώμα, η οποία γίνεται στο πνεύμα σύμφωνα με την τάξη και την αλληλουχία των επηρεασμών του ανθρώπινου σώματος» [concatenatio idearum naturam rerum quae extra corpus humanum sunt involventium quae in mente fit secundum ordinem et concatenationem affectionum corporis humani.].

25 Βλ. και το II 17Σ, με τον παράλληλο ορισμό φαντασίας και πλάνης. Να σημειωθεί πως η σπινοζική φαντασία [imaginatio] δεν συνιστά βεβαίως κάποια ικανότητα [facultas], μα περισσότερο τον γενικό όρο στον οποίο υπάγονται όλες οι γνωσιακές διαδικασίες που άπτονται της αισθητικής αντίληψης των σωμάτων, των καταστάσεων και των επηρειών τους. Η κριτική του Spinoza στις facultates στο II 48Σ: «Με τον ίδιο τρόπο αποδεικνύεται ότι στο Πνεύμα δεν υπάρχει καμία απόλυτη ικανότητα του νοείν, του επιθυμείν, του αγαπάν κ.τ.λ. Από όπου έπεται ότι αυτές οι ικανότητες, και οι παρόμοιες, είναι ή πέρα για πέρα πλασματικές ή τίποτα πέρα από Μεταφυσικά όντα, ήτοι καθολικά

τον ήχο με το αντικείμενο, παρά το ότι «το σώμα αυτού του ανθρώπου συχνά επηρεάστηκε από τα δύο, δηλαδή ο ίδιος άνθρωπος άκουσε συχνά τη λέξη *pomum* καθώς έβλεπε το φρούτο κι έτσι καθέννας πέφτει από τη μία σκέψη στην άλλη καταπώς η συνήθεια τακτοποίησε τις εικόνες των πραγμάτων στο σώμα καθενός».²⁶ Η σύνδεση, λοιπόν, των πραγμάτων μέσω των λέξεων συμβαίνει σύμφωνα με την τάξη και την αλληλουχία των επηρεασμών του ανθρώπινου σώματος, που διαφέρει από την αλληλουχία των ιδεών η οποία συμβαίνει σύμφωνα με την τάξη του νου, μέσω της οποίας οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τα πράγματα δια των πρώτων αιτιών τους και η οποία είναι ίδια σε όλους τους ανθρώπους.²⁷ Στο κείμενο αυτό παραπέμπει αργότερα ο Spinoza, κατά τον προσδιορισμό της φαντασίας ως πρώτου είδους γνώσης,²⁸ προσαρτώντας κατ' αυτόν τον τρόπο με σαφήνεια τα σώματα-λέξεις στο βαρυτικό της πεδίο, καθιστώντας πιθανή μια ανάγνωση που διατείνεται ότι «ο Spinoza θεωρεί πως η γλώσσα και τα μαθηματικά είναι θεμελιωδώς ανεπαρκή ως προς τη διαμόρφωση ή την ευθεία έκφραση φιλοσοφικών αληθειών».²⁹

Η ερμηνεία αυτή, όπως αποτυπώθηκε από τον Savan, υποστηρίζει περαιτέρω πως η ανεπάρκεια των λέξεων είναι αδύνατον να καταπολεμηθεί μέσω της γνώσης και πως ο Spinoza δεν αντιλαμβανόταν την *Ηθική* ως έκθεση της αλήθειας, εφόσον αποδεχόταν το αναπόφευκτο της ανεπάρκειας αυτής και των αντιφάσεων που εμπεριέχει το έργο του (τις οποίες ο Savan τριχοτομεί: άπτονται των ορισμών α) της υπόστασης, β) των ιδιοτήτων της και γ) των τρόπων). Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, ο Spinoza

που συνηθίζουμε να σχηματίζουμε από επιμέρους» [Eodem hoc modo demonstratur in Mente nullam dari facultatem absolutam intelligendi, cupiendi, amandi, &c. Unde sequitur, has, & similes facultates, vel prorsus fictitias, vel nihil esse, præter entia Metaphysica, sive universalia, quæ ex particularibus formare solemus].

26 [N]isi quod ejusdem hominis corpus ab his duobus affectum saepe fuit hoc est quod ipse homo saepe vocem pomum audivit dum ipsum fructum videret et sic unusquisque ex una in aliam cogitationem incidet prout rerum imagines uniuscujusque consuetudo in corpore ordinavit.

27 Dico secundo hanc concatenationem fieri secundum ordinem et concatenationem affectionum corporis humani ut ipsam distinguerem a concatenatione idearum quæ fit secundum ordinem intellectus quo res per primas suas causas mens percipit et qui in omnibus hominibus idem est.

28 II 40Σ2: «Αντιλαμβανόμαστε πολλά πράγματα και σχηματίζουμε καθολικές έννοιες [...] 2^ο από σημεία, π.χ., από το ότι ακούγοντας ή διαβάζοντας κάποιες λέξεις θυμόμαστε πράγματα και σχηματίζουμε κάποιες ιδέες τους παρόμοιες με αυτά, μέσω των οποίων φανταζόμαστε τα πράγματα» [Ex omnibus supra dictis clare apparet nos multa percipere et notiones universales formare [...] II^ο ex signis exempli gratia ex eo quod auditis aut lectis quibusdam verbis rerum recordemur et earum quasdam ideas formemus similes iis per quas res imaginamur].

29 Savan, «Spinoza and Language», σ. 60.

αναπτύσσει μια γενική θεωρία των οντοτήτων λόγου [entia rationis – entities of reason], οι οποίες, αν και εξίσου περιορισμένες με τις λέξεις, χρησιμεύουν ως βοηθήματα, εφόσον διακρίνονται ευκρινώς από τα πράγματα όπως αυτά υφίστανται εκτός του νου· «Το θετικό έργο της *Ηθικής* έγκειται στο να δείξει ότι όταν έχουν αναγνωριστεί οι περιορισμοί της γλώσσας, μπορούμε να συλλάβουμε την υπόσταση και τους τρόπους μέσω των ίδιων των ζωντανών τους ιδεών».³⁰ Το πρόβλημά μας αλλιώς: πώς σχετίζονται οι λέξεις με τις ιδέες;³¹

Δεν θα ασχοληθούμε διεξοδικά με μια κριτική της προσέγγισης του Savan –η οποία εντούτοις αναδεικνύει έναν υπαρκτό και σημαίνοντα αστερισμό προβλημάτων–,³² μα η κατάθεση ενός συνόλου παρατηρήσεων δείχνει απαραίτητη. Προκαταρκτικά ας διευκρινίσουμε τον ιδιάζοντα χαρακτήρα των σωμάτων-λέξεων ως υποκατηγορίας των σωμάτων γενικώς, κίνηση που θα αποδειχθεί χρήσιμη τόσο ως προς τη θεμελίωση της μεθόδου που επιχειρείται εδώ, όσο και ως προς τις πιθανές της προεκτάσεις.³³ Όπως λοιπόν έχει δείξει ο Moreau,³⁴ ο ιδιαίτερος τύπος εικόνας³⁵ που συνιστά η γλώσσα

30 Savan, «Spinoza and Language», σ. 71. Μας δίνεται η αίσθηση πως υφέρπει ένας παραλληλισμός του Spinoza με συγγραφέα έτερου *Tractatus*, πως οι προτάσεις του θα αναγνωριστούν ως α-νόητες και θα απορριφθούν σαν χρησιμοποιημένες ανεμόσκαλες όταν έχουν χρησιμοποιηθεί για την ίδια τους την αναίρεση. Στην περίπτωση του Spinoza, βεβαίως, οι ιδέες δεν περιορίζονται από τις λέξεις-πράγματα. Βλ. πάντως και II 47Σ: «Οι περισσότερες πλάνες, σίγουρα, κείνται μόνο στο ότι δεν εφαρμόζουμε ορθά τα ονόματα στα πράγματα».

31 II O3: «Με την ιδέα εννοώ το εννόημα του πνεύματος που σχηματίζει το πνεύμα, λόγω του ότι είναι σκεπτόμενο πράγμα» [Per ideam intelligo mentis conceptum, quem mens format, propterea quod res est cogitans].

Ο Savan τοποθετείται ευκρινώς: «Μια ιδέα δεν είναι εικόνα και δεν συνίσταται σε λέξεις. Μια αληθής ιδέα δεν μπορεί ούτε να διαμορφωθεί ούτε να επικυρωθεί μέσω της εμπειρίας που σχετίζεται με λέξεις ή εικόνες, γιατί η εμπειρία δεν μπορεί να παράσχει γνώση των ουσιών. Ενώ οι ιδέες και τα ιδεατά τους είναι ενικά και μοναδικά, οι λέξεις είναι εγγενώς γενικές και εφαρμόσιμες σε ένα απροσδιόριστο πλήθος. Ενώ μια ιδέα είναι βέβαιη, οι λέξεις είναι αβέβαιες. Ενώ ‘ο αληθινός λόγος του Θεού που είναι στον νου ... ποτέ δεν μπορεί να εκφυλιστεί ή να αλλοιωθεί’, οι λέξεις είναι αλλοιώσιμες. Και ενώ ανήκει στη φύση του λόγου να θεωρεί τα πράγματα ως αναγκαία και υπό έναν ορισμένο τύπο αιωνιότητας, οι λέξεις συνδέονται με την ενδεχομενικότητα και τον χρόνο», ό.π., σ. 62-63. Βλ. Parkinson, «Language and Knowledge in Spinoza», σ. 84-90, για μια αναλυτική αποδόμηση της περικοπής.

32 Στον οποίο εντάσσονται οι διαφοροποιήσεις μεταξύ πρόσληψης και χρήσης των λέξεων, η ακριβής σχέση φαντασίας και νου, το καθεστώς των υπερβατικών όρων, των καθολικών όρων και των κοινών εννοιών κ.ά.. Για μια σχετικά κατατοπιστική ανάπτυξη, βλ. τα προαναφερθέντα διαλογικά άρθρα των Savan και Parkinson.

33 Η αποσαφήνιση αυτή, ότι οι λέξεις είναι σώματα, μα ένα συγκεκριμένο είδος σώματος, θα πρέπει να ληφθεί υπ’ όψιν παρακάτω, όταν θα γίνει αναφορά στη δυνατότητα διεύρυνσης της αναγνωστικής μας θεωρίας.

34 *Spinoza. L'expérience et l'éternité*, σ. 319-24.

35 Ο ορισμός της εικόνας (imago) στο II 17Σ έρχεται να συμπληρώσει τα περί φαντασίας (βλ. και

διακρίνεται από τρία χαρακτηριστικά: πρώτον, η λέξη δεν συνδέει μία ιδέα και μία εικόνα, αλλά μία ιδέα και δύο εικόνες, αυτή της λέξης και αυτή του πράγματος. Η λέξη, λοιπόν, είναι κάτι σαν εικόνα της εικόνας.³⁶ Δεύτερον, οι λέξεις σχετίζονται με τα πράγματα κατά τρόπο αυθαίρετο, εφόσον η διασύνδεση άπτεται αποκλειστικά μιας συνήθειας που δεν εμπερικλείει κανενός βαθμού ομοιότητα, σε αντίθεση με τη διασύνδεση π.χ. ενός φυσικού φαινομένου και των φυσικών συνεπειών του. Τέλος, η διασύνδεση των εικόνων που επιτελείται μέσω της γλώσσας έχει ήδη συγκροτηθεί συλλογικά προτού ο καθένας εισαχθεί στο οιονεί παράλληλο σύμπαν που αυτή αποτελεί, σε αντίθεση π.χ. με μια μνημονική ανάσυρση, η οποία είναι εξ των πραγμάτων μεμονωμένη και προσωπική.

Τούτων διευκρινισθέντων, η θέση του Savan μας δείχνει να αντίκειται σε βασικά χαρακτηριστικά της σπινοζικής φιλοσοφίας, ιδίως εάν ληφθεί υπ' όψιν το πορτραίτο που φιλοτεχνεί: ενός Spinoza που έχει συνείδηση της ριζικής ανεπάρκειας κάθε γλώσσας και αποδέχεται τις άλυτες αντιφάσεις του συστήματός του.³⁷ Πώς πρέπει να αντιληφθούμε την αντιδιαστολή φιλοσοφίας-πίστης της TTP³⁸ στη περίπτωση που ούτε η φιλοσοφία δεν μπορεί να επικοινωνήσει την αλήθεια, να εξετάσει αντικειμενικά τη φύση, να λειτουργήσει αποδεικτικά; Με ποιον τρόπο είναι επικοινωνήσιμο το σεσημασμένο αγαθό της πρώτης παραγράφου της TIE; Τι οφείλουμε να σκεφτούμε για

παραπάνω, σημ. 25): «θα καλούμε εικόνες των πραγμάτων τους επηρεασμούς του ανθρώπινου Σώματος που οι ιδέες τους αναπαριστούν τα εξωτερικά πράγματα ωσει παρόντα, όσο κι αν δεν αναπαράγουν τα σχήματα των πραγμάτων» [corporis humani affectiones quarum ideae corpora externa velut nobis praesentia repraesentant, rerum imagines vocabimus tametsi rerum figuras non referunt] και συμπληρώνεται ο ίδιος από την περικοπή του III 32Σ: «Οι εικόνες των πραγμάτων, όπως είπαμε, είναι οι ίδιοι οι επηρεασμοί ήτοι οι τρόποι του ανθρώπινου Σώματος μέσω των οποίων το ανθρώπινο Σώμα επηρεάζεται από εξωτερικά αίτια και διατίθεται να ενεργεί το τάδε ή το δείνα» [rerum imagines uti diximus sunt ipsae humani corporis affectiones sive modi quibus corpus humanum a causis externis afficitur disponiturque ad hoc vel illud agendum].

Πρβλ. και τη γνωστή σπινοζική παρομοίωση στα II 43Σ, II 48Σ, II 49Σ περί του πώς μια ιδέα δεν είναι κάτι βουβό, σαν ζωγραφικό έργο επάνω σε ταμπλό, αλλά ένας τρόπος του κατηγορήματος της σκέψης.

- 36 Οπότε, δεν αναπαριστά ούτε το πράγμα, ούτε την ιδέα του πράγματος, αλλά τον επηρεασμό του σώματος, Moreau, *Spinoza. L'expérience et l'éternité*, σ. 322. Παρ' όλ' αυτά, η θέση του Moreau αφήνει εκκρεμή μία περαιτέρω ερώτηση: τι συμβαίνει με την ιδέα του πράγματος που είναι η λέξη; Δηλαδή: η εικόνα της εικόνας είναι αδύνατον να μη συνοδεύεται από την ιδέα του εαυτού της ως εικόνας.
- 37 Savan, «Spinoza and Language», σ. 68.
- 38 Συμπυκνωμένη στο TTP XIV.13. Να σημειωθεί πως με τον όρο *φιλοσοφία* ο Spinoza αναφέρεται σε ένα σύνολο γνώσης της εποχής του, το οποίο συμπεριλαμβάνει τόσο αυτό που αποκαλούμε φιλοσοφία όσο και ό,τι υπάγεται σήμερα στην επιστήμη.

τη γεωμετρική μέθοδο, τη διάκριση αληθούς, ταιριαστής/επαρκούς [adequata] και μη ιδέας, για τους αναγνώστες που θα σαστίσουν και που παρακαλούνται να προχωρήσουν με αργό βήμα και να μην εκφέρουν κρίση μέχρι να διαβάσουν τα πάντα;³⁹

Πράγματι, στην TTP ο Spinoza λέει καθαρά πως η γλώσσα δεν αποτελεί αφ' εαυτής ανυπέρβλητο εμπόδιο στην επικοινωνία φιλοσοφικών ή άλλων αληθειών: «Μα πρέπει να τονίσουμε ξανά πως όλες αυτές οι δυσκολίες μπορούν να εμποδίσουν το να αντιληφθούμε το πνεύμα των Προφητών μόνο όταν μιλούν για πράγματα ακατανόητα, τα οποία μονάχα φανταζόμαστε, και όχι για πράγματα που ο νους μπορεί να προσπελάσει και για τα οποία μπορούμε εύκολα να σχηματίσουμε ευκρινείς έννοιες· γιατί τα πράγματα των οποίων τη φύση αντιλαμβανόμαστε εύκολα δεν μπορούν να εκφραστούν τόσο ασαφώς ώστε να μην τα κατανοήσουμε εύκολα».⁴⁰

Η TIE κινείται σε παρόμοια νερά: «Επειτα, οι λέξεις αποτελούν μέρος της φαντασίας, δηλαδή όσο αόριστα συνθέτονται στη μνήμη με αφορμή κάποια σωματική

39 II 11Σ.

40 TTP VII.17. Verum enimvero hoc iterum contra notandum venit, has omnes difficultas impedire tantum posse, quominus mentem Prophetarum assequamur circa res imperceptibiles, & quas tantum imaginari, at non circa res, quas & intellectu assequi, & quarum clarum possumus facile formare conceptum: res enim, quae sua natura facile percipiuntur, nunquam tam obscure dici possunt, quin facile intelligantur.

Μάλιστα το *facile formare conceptum* είναι το αντικείμενο της όγδοης από τις ευάριθμες σημειώσεις που ο ίδιος ο Spinoza προσέθεσε στο περιθώριο του αντιτύπου του: «Με τα 'κατανοητά πράγματα' δεν εννοώ μόνο αυτά που μπορούν να αποδειχθούν αυστηρά, μα επίσης εκείνα που δεχόμαστε με ηθική βεβαιότητα και ακούμε χωρίς έκπληξη, παρότι δεν μπορούν να αποδειχθούν. Καθένας αντιλαμβάνεται τις προτάσεις του Ευκλείδη, προτού αποδειχθούν. Κατανοητές αποκαλώ και τις ιστορίες μελλοντικών και παρελθοντικών πραγμάτων που δεν υπερβαίνουν την ανθρώπινη πίστη, όπως και το δίκαιο, τους θεσμούς και τα ήθη, παρότι δεν μπορούν να αποδειχθούν μαθηματικά». Για μια εναργή παρουσίαση του ρόλου της εμπειρίας στη θεωρία της γνώσης του Spinoza, βλ. Edwin Curley, «Experience in Spinoza's Theory of Knowledge» στο Marjorie Grene (επιμ.), *Spinoza: a collection of critical essays*, σ. 25-59 –το έργο αναφοράς για την έννοια της εμπειρίας είναι, βέβαια, αυτό του Moreau.

[Per res perceptibiles non illas tantum intelligo, quae legitime demonstrantur, sed etiam illas, quae morali certitudine amplecti, et sine admiratione audire solemus, tametsi demonstrari nequaquam possint. Euclidis propositiones a quovis percipiuntur, priusquam demonstrantur. Sic etiam historias rerum tam futurarum quam praeteritarum, quae humanam fidem non excedunt, ut etiam jura, instituta, et mores, perceptibiles voco, et claros, tametsi nequeunt mathematice demonstrari.]

Μα αντιπρβλ. TTP IV.10: «γιατί ένα πράγμα γίνεται κατανοητό ότι γίνεται αντιληπτό από τον νου χωρίς λέξεις και εικόνες»[tum enim res intelligitur, cum ipsa purâ mente extra verba & imagines percipitur]. Ο Parkinson, «Language and Knowledge in Spinoza», σ. 90, υποστηρίζει πως η πρόταση περιορίζεται στο συγκεκριμένο της (οι προφήτες που αντιλαμβάνονται τον Θεό μέσω των αισθήσεων σε αντιδιαστολή με τον Χριστό που τον αντιλαμβάνεται άμεσα) και δεν είναι εφαρμόσιμη στην ανάγνωση π.χ. φιλοσοφικών κειμένων.

διάθεση, άλλες τόσες έννοιες πλάθουμε κι εμείς· ως εκ τούτου, όσο δεν εξασφαλιζόμαστε από αυτές όσο περισσότερο μπορούμε, δεν χωρεί αμφιβολία ότι και οι λέξεις μπορούν, όσο και η φαντασία, να γίνουν αιτία πολλών και μεγάλων σφαλμάτων».⁴¹ Ο πυρήνας της θέσης αυτής, όπως και της όξυνσης, εντέλει σε βαθμό νοηματικής εκτροπής, που παρουσιάζει η ανάγνωση του Savan, εντοπίζεται στην εξής διάκριση της ώριμης *Ηθικής*: το ότι η φαντασία είναι η μόνη πηγή πλάνης δεν συνεπάγεται πως κάθε φανταστική οντότητα είναι αιτία πλάνης. Εξ ου και η διατύπωση της Π 41: το δεύτερο και το τρίτο είδος γνώσης είναι αναγκαία αληθή, ενώ το πρώτο αποτελεί η μοναδική αιτία πλάνης –δεν είναι όμως αναγκαία ψευδές.⁴²

Τι μπορούμε να συμπεράνουμε από τα παραπάνω χωρία; Αυτό που δεν επιδέχεται αμφισβήτηση είναι η ευθεία σύνδεση μεταξύ γλώσσας/λέξεων και φαντασίας· μέχρι εκεί τα πράγματα είναι σαφή. Μα το άλμα από αυτήν την παραδοχή στη θέση της πλήρους αδυναμίας επικοινωνίας φιλοσοφικών προτάσεων, αν και απευθυνόμενο σε ένα δυσεπίλυτο ζήτημα, προϋποθέτει μια παρεξήγηση της σπινοζικής λογικότητας. Η Επ17 που προαναφέρθηκε, εκτός του να υποδεικνύει το αδύνατον της πλήρους απάλειψης της φαντασίας, κάνει και κάτι παραπάνω: δείχνει πως αυτή είναι επίσης ικανή να διαρθρωθεί παράλληλα με την τάξη και τη σύνδεση των ιδεών: «Τα αποτελέσματα της φαντασίας προέρχονται είτε από τη συγκρότηση του Σώματος, είτε του Πνεύματος. [...] Έχουμε την εμπειρία πυρετών και άλλων σωματικών αλλαγών που είναι αίτια παραληρήματος· αυτοί, δε, που έχουν πηχτό αίμα, δεν φαντάζονται παρά καυγάδες, ενοχλήσεις, φονικά και τα παρόμοια. Βλέπουμε όμως πως η φαντασία καθορίζεται σε κάποιον βαθμό από τη συγκρότηση της ψυχής, αφού τη βιώνουμε να ακολουθεί στα πάντα τα ίχνη του νου, και να συνδέει τις εικόνες και τις λέξεις της στη σειρά, όπως κάνει ο νους με τις αποδείξεις του, έτσι ώστε να μην μπορούμε να κατανοήσουμε τίποτα, εκ του οποίου το ίχνος η φαντασία να μη σχηματίζει μια εικόνα».⁴³

41 § 88, μτφρ. Bernard Jacquemart & Βασιλική Γρηγοροπούλου.

42 Π 41: «Η γνώση του πρώτου γένους είναι η μοναδική αιτία του ψεύδους, ενώ του δεύτερου και του τρίτου είναι κατ' ανάγκην αληθής» [Cognitio primi generis unica est falsitatis causa, secundi autem et tertii est necessario vera].

43 Effectus imaginationis ex constitutione vel Corporis, vel Mentis oriuntur. [...] Experimur febres, aliasque corporeas alterationes deliriorum causas esse, & eos, qui tenace habent sanguinem, nihil aliud, quàm rixas, molestias, caedes, hisque similia imaginari. Videmus etiam imaginationem

Άλλωστε, η αδυναμία της γλώσσας να επικοινωνήσει αληθή γνώση θα έπρεπε να εξακτινωθεί στην πλήρη αδυναμία γνώσης γενικά, αφού το Πνεύμα δεν γνωρίζει τον εαυτό του παρά καθόσον αντιλαμβάνεται τις ιδέες των επηρεασμών του Σώματος.⁴⁴ Η βάση, δε, της δυνατότητας γνώσης στο σπινοζικό σύστημα άπτεται των κοινών εννοιών [notiones communes], ήτοι «αυτ[ού] που είναι κοινό στα πάντα κι εξίσου στο μέρος και στο όλο» και «δεν μπορεί να συλληφθεί παρά ταιριαστά».⁴⁵ Αφού «όλα τα σώματα συμφωνούν σε ορισμένα που πρέπει να γίνονται αντιληπτά απ' όλους ταιριαστά, ήτοι σαφώς και διακριτώς»,⁴⁶ δεν υπάρχει λόγος οι λέξεις-σώματα να συνιστούν εξαίρεση. Οπότε η γείωση της θεμελίωσης στις λέξεις είναι μάλλον η εξέταση των λέξεων ως σωμάτων, τα οποία είναι προσπελάσιμα μέσω των κοινών εννοιών, που με τη σειρά τους ιδώνονται ως μια οιονεί προέκταση της παρέκκλισης στη φυσική που ακολουθεί το Π 13Σ. Έτσι, οι λέξεις μπορούν ως σώματα να ιδωθούν είτε υπό την κοινή τάξη της φύσης, με το πνεύμα να καθορίζεται εξωτερικά, δηλαδή από την τυχαία συνάντηση των πραγμάτων, είτε να ενατενιστούν συγχρόνως με άλλα πράγματα, με το πνεύμα να κατανοεί τις συμφωνίες, τις διαφορές και τις αντιμαχίες τους, διατιθέμενο εσωτερικά.⁴⁷

Αν και θεωρούμε ότι τα παραπάνω διασώζουν τη δυνατότητα της γλώσσας να επικοινωνήσει αληθείς προτάσεις, η ακριβής φύση των σχέσεων μεταξύ φαντασίας, πλάνης, γλώσσας, αλήθειας, νοήματος, σημείου και φιλοσοφίας στο σπινοζικό σύμπαν χρήζει περαιτέρω διασάφησης, η οποία δεν εντάσσεται στο εδώ πεδίο μελέτης μας.⁴⁸

tantummodò ab animae constitutione determinari; quandoquidem, ut experimur, intellectûs vestigia in omnibus sequitur, & suas imagines, ac verba ex ordine, sicuti suas demonstrationes intellectus, concatenat, & invicem connectit; adeò ut ferè nihil possimus intelligere, de quo imaginatio non aliquam è vestigio formet imaginem. Βλ. και Parkinson, «Language and Knowledge in Spinoza», σ. 79.

44 Π 23: *Mens se ipsam non cognoscit nisi quatenus corporis affectionum ideas percipit.*

45 Π 37 & Π 38.

46 Π 38Π.

47 Π 29Π: *Dico expresse quod mens nec sui ipsius nec sui corporis nec corporum externorum adaequatam sed confusam tantum et mutilatam cognitionem habeat quoties ex communi naturae ordine res percipit hoc est quoties externe, ex rerum nempe fortuito occurso, determinatur ad hoc vel illud contemplandum et non quoties interne, ex eo scilicet quod res plures simul contemplatur, determinatur ad earundem convenientias, differentias et oppugnantias intelligendum; quoties enim hoc vel alio modo interne disponitur, tum res clare et distincte contemplatur, ut infra ostendam.*

Η διαρκής χρήση του *quoties* συνιστά έκφανση του αντικειμένου μας.

48 Και παρουσιάζει περαιτέρω επιπλοκές: όπως σημειώνει ο Levinas, *Difficult Freedom: essays on Judaism*, σ. 112: «Για να αποδειχθεί η αλήθεια ενός κειμένου, πρέπει να συμφωνεί με την

Μα απομένει μία τελευταία συμπληρωματική αναφορά στο καθεστώς των λέξεων, που περιπλέκει τον ορίζοντα της προβληματικής, διασυνδέοντάς τον παράλληλα με το καθεαυτό αντικείμενο της εργασίας. Πρόκειται για τις αναφορές του PPC I A9, οι οποίες υπάγουν τις λέξεις σε ένα καθεστώς διττότητας, μέσω της χρήσης του τελεστή *quatenus*:⁴⁹

«Μα οι βαθμοί πραγματικότητας που αντιλαμβανόμαστε στις ιδέες δεν είναι στις ιδέες καθόσον τις θεωρούμε ως τρόπους της σκέψης, αλλά μάλλον καθόσον η μία αναπαριστά μία υπόσταση και η άλλη έναν τρόπο της υπόστασης, ήτοι, με μία λέξη, καθόσον θεωρούνται ως εικόνες των πραγμάτων.»⁵⁰ Και παρακάτω: «αν δεν προσέξει το νόημα των λέξεων, (δηλαδή, καθόσον είναι σαν εικόνες), μα μόνο το περίγραμμα των χαρακτήρων και την τάξη των γραμμάτων, δεν θα αναγνωρίσει καμία ανισότητα μεταξύ τους που να τον οδηγήσει στο να αναζητήσει διαφορετικά αίτια. Θα μοιάζουν να προέρχονται από το ίδιο αίτιο με τον ίδιο τρόπο. Μα αν προσέξει το νόημα των λέξεων και των λόγων, θα εντοπίσει μεγάλη ανισότητα μεταξύ τους.»⁵¹ Είναι πιθανό πως εδώ, ως προς το πρώτο χωρίο, ο Spinoza δεν έχει καταλήξει στην ώριμη εννοιολόγηση του της εικόνας· μολαταύτα, η λογικότητα του αποσπάσματος μας μοιάζει χαρακτηριστική τόσο ως προς τη θέση της γλώσσας όσο και ως προς τις λειτουργίες που μας απασχολούν.

πραγματικότητα· για να γίνει κατανοητή η σημασία του, χρειάζεται μόνο να βρεθεί σε συμφωνία με τον εαυτό του», για να παραπέμψει κατόπιν σε ένα χωρίο από το *Spinoza et l'interprétation de l'écriture* του Sylvain Zac:

«Η μεγάλη ανακάλυψη του Spinoza συνίσταται στο ότι έδειξε πως, για να καταλάβουμε το ακριβές νόημα των ιδεών που εμπεριέχονται στα ιερά κείμενα, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε μία μέθοδο εξίσου αυστηρή με τη μέθοδο των σοφών, χωρίς να επιδιώκουμε να εξηγήσουμε τα πράγματα με όρους αιτίου».

- 49 Πρέπει να σημειωθεί εντούτοις πως κάθε αναφορά στις PPC συνοδεύεται από μία αίσθηση αναστολής, αφού πρόκειται για σχολιαστικό έργο. Βλ. Όμως και Descartes, *Principes de la Philosophie* I.74 για μια τοποθέτηση ως προς τη σχέση λέξεων και εννοιών.
- 50 [Verum cum gradus realitatis, quos in ideis advertimus, non sint in ideis, quatenus tanquam modi cogitandi considerantur, sed quatenus una substantiam, alia modum tantum substantiae repraesentat, seu uno sverbo, quatenus ut imagines rerum considerantur.]
- 51 [nec ad sensum verborum (hoc est, quatenus veluti imagines sunt), sed tantum ad delineamenta characterum, & ordinem literarum attendit: nullam inaequalitatem, quae ipsum cogat, diversas causas quaerere, inter ipsos agnoscet; sed ipsi ab eadem causâ eodemque modo processisse videbuntur. Verum si ad sensum verborum, & orationum attendat, magnam inter ipsos inaequalitatem reperiet.] Το χωρίο αποτελεί μέρος του παραδείγματος του Spinoza περί κάποιου που αντικρίζει διάφορα βιβλία, κάποια ενός φιλοσόφου και κάποια ενός τσαρλατάνου, γραμμένα με το ίδιο χέρι.

3. Επανερχόμαστε στο σημείο που είχαμε μείνει προτού λοξοδρομήσουμε σε γλωσσικά ύδατα. Το Άτομο⁵² ορίζεται στον Π 13Λ3 Α2 Ο.: «Όταν ένας αριθμός σωμάτων του ίδιου ή διαφορετικού μεγέθους συμπίεζονται από τα υπόλοιπα έτσι ώστε να ακουμπούν τα μεν στα δε ή, να κινούνται με τον ίδιο ή με διαφορετικούς βαθμούς ταχύτητας, να μεταδίδουν τα μεν στα δε τις κινήσεις τους με κάποια συγκεκριμένη σχέση, λέμε ότι είναι ενωμένα μεταξύ τους και συνθέτουν όλα μαζί ένα σώμα ήτοι ένα Άτομο που διακρίνεται από τα υπόλοιπα μέσω αυτής της ένωσης σωμάτων».

Το ενικό πράγμα, δε, ορίζεται νωρίτερα, έστω κι αν, όπως σημειώσαμε ήδη, ο ορισμός του εμπεριέχει την έννοια του ατόμου:

Π Ο7: Με τον όρο ενικά πράγματα εννοώ τα πράγματα που είναι πεπερασμένα και έχουν καθορισμένη ύπαρξη. Καθότι αν πολλά Άτομα συνεργούν σε μία ενέργεια έτσι ώστε να είναι όλα μαζί αίτια ενός αποτελέσματος, στο μέτρο αυτό τα θεωρώ όλα ως ένα ενικό πράγμα.⁵³

Πισωγυρίζουμε: οι λέξεις είναι σώματα· το πρώτο που συνιστά το ενεργό είναι του ανθρώπινου πνεύματος, δε, δεν είναι τίποτα άλλο από την ιδέα ενός εν ενεργεία υπάρχοντος ενικού πράγματος.⁵⁴ Έτσι, μια ιδέα για το σπινοζικό θεωρητικό οικοδόμημα, και δη μια ιδέα περί της *Ηθικής*, δεν μπορεί παρά να συγκροτηθεί στη βάση του ενεργεία υπάρχοντος ενικού πράγματος, του ατόμου –συντεθειμένου, βεβαίως από πολλά άτομα– που είναι το σώμα-*Ηθική*. Η ιδέα αυτή συντίθεται από πλείστες ιδέες,⁵⁵ η έννοιά της είναι ταυτόχρονα απόλυτη και σχετική.⁵⁶

52 Αν και η θετική εικόνα του Spinoza περί των αρχαίων ατομιστών είναι γνωστή από την Επ56, το Individuum του δεν σχετίζεται φυσικά με το Άτομό τους· αντιθέτως, όπως θα δούμε αμέσως, συνιστά ακριβώς ένα Σύνθετο Σώμα. Μόνο η υπόσταση είναι, με αυτήν την έννοια, άτομη, ήτοι αδιαίρετη (I 13). Τις ενδιαφέρουσες προεκτάσεις που εκπορεύονται από αυτό το ζήτημα απόδοσης δεν είναι εδώ ο χώρος για να τις πραγματευτούμε.

53 Per res singulares intelligo res quae finitae sunt et determinatam habent existentiam. Quod si plura individua in una actione ita concurrant ut omnia simul unius effectus sint causa, eadem omnia eatenus ut unam rem singularem considero.

54 Π 11. Primum quod actuale mentis humanae esse constituit, nihil aliud est quam idea rei alicujus singularis actu existentis.

55 Π 15, όπου η ιδέα εννοιολογείται επίσης ως σύνθετο ενικό πράγμα, παραλληλίζοντας το Π 13Α1τ1.

56 Πρβλ. Deleuze & Guattari, *Qu'est-ce que la philosophie*, σ. 26: « Le concept est donc à la fois absolu et relatif ». Παρακάτω (2.3) θα επανέλθουμε στο αποτύπωμα που αφήνουν τα όσα σπινοζικά πρόκειται να παρουσιαστούν στη σκέψη του Deleuze. Προς το παρόν, σημειώνουμε πως η περί ης ο λόγος εννοιολόγηση της έννοιας [concept] στοιχειοθετείται ακριβώς σε μία βάση σύστοιχη της σπινοζικής θεωρίας του ενικού πράγματος: αυτή είναι «απόλυτη ως όλον, μα σχετική καθόσον είναι αποσπασματική» [Il est absolu comme tout, mais relatif en tant que fragmentaire· υπογραμμίζουμε]. Με το αποσπασματική εννοείται εδώ: αποτελούμενη από πλείστες άλλες έννοιες και σχέσεις

4. Εάν ό,τι υποστηρίζαμε έως τώρα ευσταθεί εντός του σπινοζικού στοχασμού, στο σημείο αυτό αναδύεται η προβληματική της σχέσης των μερών με το όλο.⁵⁷ Αν η *Ηθική* μπορεί να ιδωθεί ως ένα σώμα-άτομο συντιθέμενο από ένα σύνολο σωμάτων τα οποία και οριοθετεί, πώς σχετίζεται με αυτά, ποια οντότητα προηγείται αιτιακά, πώς πρέπει να προσπελαστούν ως στοιχεία και ως συνδυαστική κατάσταση πραγμάτων;⁵⁸ Το πρώτο στοιχείο για τη θέση του Spinoza ανιχνεύεται στην Επ32 προς τον Oldenburg: «Ως συνοχή των μερών δεν εννοώ λοιπόν παρά το ότι οι νόμοι ήτοι η φύση ενός μέρους προσαρμόζονται στους νόμους ήτοι φύση ενός άλλου μέρους, έτσι ώστε να αντιτίθενται όσο λιγότερο γίνεται. Σχετικά με το όλον και τα μέρη, θεωρώ σε αυτό το μέτρο τα πράγματα ως μέρη ενός όλου, στο οποίο οι φύσεις τους προσαρμόζονται αμοιβαία ώστε να συμφωνούν όσο είναι δυνατόν μεταξύ τους· μα καθόσον διαφωνούν μεταξύ τους, στο μέτρο που το καθένα σχηματίζει μια ιδέα διαφορετική από αυτές των άλλων στο πνεύμα μας, θεωρείται συνεπώς ως όλον και όχι ως μέρος.»⁵⁹

Την επόμενη χρονιά, στην Επ35 και αναφερόμενος στις ιδιότητες του Θεού ως αναγκαία υπάρχοντος όντος, ο Spinoza μας παρέχει μια σαφέστερη τοποθέτηση ως προς τη σχέση μερών και όλου· ο Θεός, λοιπόν, «Είναι απλός, δεν συντίθεται στην πραγματικότητα από μέρη. Τα μέρη είναι αναγκαία φύσει και γνώσει πρότερα αυτού που συνθέτουν· στην περίπτωση αυτού που η φύση του είναι άπειρη, αυτό δεν ισχύει».⁶⁰ Μπορούμε εδώ να προσθέσουμε και την εξής περικοπή της I 12A, που

τέτοιων· πρβλ. II 15.

57 Γενικά για τη σχέση μέρους-όλου, βλ. τη σχετική σειρά άρθρων του Sacksteder: «Spinoza on Part and Whole: The Worm's Eye View»· «Simple Wholes and Complex Parts: Limiting Principles in Spinoza»· «Least Parts and Greatest Wholes Variations on a Theme in Spinoza».

58 Το ερώτημα αυτό δεν πρέπει να συγχυθεί με τη σχέση υπόστασης-τρόπων και την I 1· όπως θα δούμε και παρακάτω, η υπόσταση δεν σχετίζεται με τις κατηγορίες του όλου και του μέρους.

59 Per partium igitur cohaerentiam nihil aliud intelligo, quam quod leges sive natura unius partis ita sese accommodat legibus sive naturae alterius, ut quam minime sibi contrariantur. Circa totum, et partes considero res *eatenus*, ut partes alicuius totius, *quatenus* earum natura invicem se accommodat, ut, quoad fieri potest, inter se consentiant; *quatenus* vero inter se discrepant, *eatenus* unaquaeque ideam ab aliis distinctam in nostra mente format, ac proinde, ut totum, non ut pars, consideratur.

Η επιστολή αυτή του 1665 προς τον Oldenburg δείχνει πως ο Spinoza έχει ήδη εν πολλοίς διαμορφώσει τη δυναμική θεωρία που αποτυπώνεται στη «Μικρή Φυσική» που ακολουθεί το II 13Σ. Σημειώνουμε τις χρήσεις των *eatenus* και *quatenus*.

60 Id simplex, non verò ex partibus compositum esse. Partes namque componentes naturâ, & cognitione priores sint oportet, quàm id, quod compositum est: quod in eo, quod suâ naturâ aeternum est, locum

ταυτίζεται με παρακάτω τμήμα της Επ35: «Πρόσθεσε ότι (κατά την I 2) τα μέρη δεν θα είχαν τίποτα κοινό με το όλο τους και το όλο (κατά τον I 04 και την I 10) θα μπορούσε και να είναι και να συλληφθεί δίχως τα μέρη του, για το άτοπο του οποίου κανένας δεν θα μπορούσε να αμφιβάλει».⁶¹

Τα παραπάνω επαρκούν για τους σκοπούς μας: η θέση που τεκμαίρεται συνίσταται στην αιτιακή προτερότητα των μερών ως προς το όλο που αποτελούν.⁶² Μα θα προσθέσουμε εδώ μία ακόμη πτυχή αυτού που διεφάνη λίγο νωρίτερα, στους ορισμούς του ενικού πράγματος και του ατόμου: στην II 24Α μαθαίνουμε πως «Τα συνθέτοντα το ανθρώπινο Σώμα μέρη δεν ανήκουν στην ουσία του ίδιου του Σώματος παρά καθόσον μεταδίδουν τα μεν στα δε τις κινήσεις τους με κάποια συγκεκριμένη σχέση (βλ. τον *Ορ. μετά το Πορ. Του Αημ. 3*), και όχι καθόσον μπορούν να θεωρηθούν ως Άτομα χωρίς συσχέτιση με το ανθρώπινο Σώμα».⁶³ Δεν υπάρχει κάποιος λόγος αυτό που έχει ισχύ για το ανθρώπινο σώμα να την απολλύει για τα υπόλοιπα. Κυρίως όμως παραθέτουμε το χωρίο εν είδει παρακαταθήκης για το κυρίως τμήμα της εργασίας, μέσω της τυπικής χρήσης του *quatenus* (καθόσον) που επιτελεί μια διάκριση ως προς τα μέρη του σώματος: αυτά δύνανται να θεωρηθούν τόσο ως τέτοια όσο και ως άτομα που δεν σχετίζονται με αυτό.

5. Τέλος, η στοιχειοθέτηση έρχεται εις πέρας με μία από τις πλέον στοιχειώδεις αρχές της φιλοσοφίας του Spinoza που απαντάται στο I A4: «Η γνώση ενός αποτελέσματος εξαρτάται από τη γνώση του αιτίου και την ενέχει».⁶⁴

non habet. Πρβλ. CM II.5 περί της απλότητας του Θεού.

61 Adde quod partes (per propositionem 2) nihil commune cum suo toto haberent et totum (per definitionem 4 et propositionem 10) absque suis partibus et esse et concipi posset, quod absurdum esse nemo dubitare poterit.

62 Πρβλ. τη σχετική θέση του Μαϊμονίδη, όπως παρατίθεται στον Wolfson, *The Philosophy of Spinoza*, I, σ. 126: «Οτιδήποτε συντίθεται από δύο στοιχεία έχει αναγκαία τη σύνθεσή τους ως αίτιο της ύπαρξής του ως σύνθετου όντος, και συνεπώς, ως προς την ύπαρξή του δεν υπάρχει αναγκαία, γιατί η ύπαρξή του εξαρτάται από την ύπαρξη των μερών που το συνθέτουν και τον συνδυασμό τους».

63 Partes corpus humanum componentes ad essentiam ipsius corporis non pertinent nisi *quatenus* motus suos certa quadam ratione invicem communicant (vide definitionem post corollarium lemmatis 3) et non *quatenus* ut individua absque relatione ad humanum corpus considerari possunt.

Το ενδιαφέρον μας εστιάζεται στη χρήση των *quatenus*.

64 Effectus cognitio a cognitione causae dependet et eandem involvit.

6. Εάν συνθέσουμε τις ανωτέρω σπινοζικές θέσεις σε μία πρόταση, αυτή θα είχε ως εξής:⁶⁵

Η αναλυτική ανάγνωση ενός κειμένου οφείλει να επιτελεστεί μέσω των ιδίων των λέξεων που το συναποτελούν. Οι λέξεις αυτές είναι σώματα, και συνθέτουν το κείμενο ως άτομο/ενικό πράγμα, ενώ ταυτόχρονα είναι δυνατόν να ιδωθούν και ως αυτόνομα άτομα. Άλλως ειπείν, αποτελούν τα μέρη του όλου που είναι το κείμενο, συνιστώντας παράλληλα οντότητες αυτόνομες από αυτό. Τα μέρη αυτά είναι αιτιακά και γνωσιακά πρότερα του κειμένου ως όλου, και συνεπώς η γνώση του τελευταίου εξαρτάται από και ενέχει τη γνώση τους.

7. Με άλλα λόγια: μια εμμενής ανάγνωση του κειμένου της *Ηθικής* οφείλει να συγκροτηθεί επάνω στα θεμέλια της εξέτασης των λέξεων-σωμάτων που συνιστούν τα μέρη αυτού του σύνθετου ατόμου, κι αυτό επειδή η γνώση του εξαρτάται από τη γνώση των μερών του, τα οποία επέχουν θέση αιτίας ως προς το όλον που αποτελεί.

Ακολουθώντας λοιπόν την προτροπή του Spinoza, η εργασία μας, σαν την Ιστορία της Γραφής «πρέπει να συλλέξει τις εκφορές [sententiae] του κάθε βιβλίου και να τις οργανώσει σε επικεφαλίδες, ώστε να είμαστε σε θέση να προσπελάσουμε με ευκολία όλα τα κείμενα που άπτονται ενός θέματος· και στη συνέχεια να σημειώσουμε όλα όσα είναι διφορούμενα, ασαφή, ή έρχονται σε αντίφαση με άλλα». Στην περίπτωση μας, βεβαίως, και σύμφωνα με την προαναφερθείσα οπτική γωνία που προεκτείνει το σκεπτικό της αναγνωστικής μεθοδολογίας της TTP, συνδυάζοντάς το με τη θεωρία των σωμάτων της *Ηθικής*, η έρευνα αυτή άπτεται *όρων-λειτουργιών* και όχι προτάσεων-νοήματος. Όπως καταδεικνύεται, τέλος, και από τον ορισμό του ενικού πράγματος, η αιτιακή σχέση στην οποία αναφερόμαστε, θα χαρακτηριζόταν με μεγαλύτερη ακρίβεια *αιτιακό πλέγμα*.⁶⁶ Έχοντας λοιπόν φέρει εις πέρας την ενδοσπινοζική θεμελίωση του

65 Πρόταση και όχι αξίωμα: βλ. σχετικά την Επ9.

66 Βλ. και τη συναφή εννοιολόγηση του *nexus* (=particular fact of togetherness among actual entities) στο *Process and Reality* του Whitehead, σ. 20· αξίζει να σημειωθεί πως ο όρος απαντάται ήδη στον Spinoza, αν και όχι συστηματικά εφαρμοσμένος: βλ. IV 62Σ και V 6A για το *nexus causarum*. Η ελλιπής βιβλιογραφική ανάπτυξη της σχέσης Spinoza-Whitehead μας προξενεί απορία – λαμβάνοντας υπ’ όψιν και το παρακάτω χωρίο του τελευταίου: «Η φιλοσοφία του οργανισμού είναι στενά συνδεδεμένη με το σχήμα σκέψης του Spinoza. Μα διαφέρει ως προς την εγκατάλειψη των μορφών σκέψης του τύπου υποκείμενο-κατηγορημα, όσον αφορά την υπόθεση πως αυτή η μορφή

αντικειμένου μας, έχει έρθει η ώρα να το προσδιορίσουμε.

είναι μια ευθεία ενσάρκωση του στοιχειωδέστερου χαρακτηρισμού των γεγονότων. Το αποτέλεσμα είναι πως το εννόημα 'υποκείμενο-ποιότητα' αποφεύγεται και πως η μορφολογική περιγραφή αντικαθίσταται από την περιγραφή της δυναμικής διαδικασίας. Επίσης, εδώ οι 'τρόποι' του Spinoza γίνονται οι καθαρές πραγματικότητες [actualities]· έτσι ώστε αν και η ανάλυσή τους ενισχύει την κατανόησή μας, δεν μας οδηγεί στην ανακάλυψη κάποιας ανώτερης βαθμίδας πραγματικότητας», σ. 7 (φιλοσοφία του οργανισμού αποκαλεί ο Whitehead το πρόγραμμα που αναπτύσσει στο *Process and Reality*). Βλ. πάντως ενδεικτικά Steven Shavero, *Without Criteria: Kant, Whitehead, Deleuze, and Aesthetics*, MIT Press, Cambridge Μασσαχουσέτης / Λονδίνο 2009 σ. 102-103· David Bidney, «The Problem of Substance in Spinoza and Whitehead», *The Philosophical Review* 45:6 (1936), σ. 574-592.

2.2. Πρόγραμμα

1. Όταν ο Macherey σχολιάζει την ντελεζιανή επωδό περί της προσέγγισης του Spinoza δια του *μέσου* [milieu],⁶⁷ διακρίνει δύο ερμηνείες του όρου: είτε το πεδίο προβλημάτων με το οποίο επικοινωνεί ο φιλόσοφος, τα νέα προβλήματα που θέτει· είτε την είσοδο στο επίκεντρο του στοχασμού του, σε αυτό που βρίσκεται μεταξύ της πρώτης αρχής και του τελικού σκοπού, εξασκώντας έτσι τη φιλοσοφία και όχι την ιστορία-της-φιλοσοφίας. Δεν είμαστε όμως σε θέση να αναγνωρίσουμε τουλάχιστον άλλη μια βαθμίδα ενδιαμεσότητας, εσωτερική πλέον στην ίδια τη συνύφανση του έργου, στους τρόπους με τους οποίους συντελούνται οι εννοιολογικές συσχετίσεις εντός του, στις λειτουργίες που κάνουν τις θεματοποιήσεις του να *είναι αυτές που είναι*, να συγκροτούν ένα ειδικό πεδίο προβλημάτων;^{68 69}

Κατά κάποιον τρόπο, η *έκφραση*, μέσω της οποίας ανασυγκροτεί τον Spinoza ο Deleuze παραμένει έννοια· οπωσδήποτε όμως μια ενδιάμεση έννοια, μια οιονεί-έννοια (=quasi-concept). Βρισκόμαστε ακριβώς στο μέσον όταν απαντάμε τα σώματα-τελεστές, στο επίπεδο που το άτομο-*Ηθική* εξετάζεται ως σύνολο σωμάτων, πολύπλοκων, απλών, διατηρούντων όπως και να έχει μία συγκεκριμένη σχέση κίνησης και στάσης. Το μέσον αυτό δεν είναι τόπος, το milieu καθίσταται μη-lieu, όχι αντικείμενο ορισμού μα αυστηρά στοιχείο που καθιστά τον ορισμό δυνατό, μία ριζική ενδιαμεσότητα, παρούσα σε κάθε κόγχη του έργου κι όμως ποτέ οριστικά θεματοποιούμενη, η οποία οργανώνει το κείμενο χωρίς η ίδια να εξαντλείται ως μηχανή

67 Macherey, «Deleuze in Spinoza», στο *In a Materialist Way*, σ. 120-21. Βλ. Deleuze & Parnet, *Dialogues*, σ. 74-77· Deleuze, *Philosophie Pratique*, σ. 161 κ.ε.

68 Ο ίδιος ο Deleuze σημειώνει: «Το πνεύμα και το σώμα, ποτέ κανείς δεν είχε μια πιο πρωτότυπη αίσθηση του συνδέσμου ‘και’», *Dialogues*, σ. 74· θα επεκτείναμε, αναλύοντας αυτό το και στα επιμέρους στοιχεία του: ο τρόπος-άνθρωπος *καθόσον* είναι ένας συγκεκριμένος και εν ενεργεία τρόπος της έκτασης, ο ίδιος *καθόσον* είναι το σκεπτόμενο πράγμα το οποίο συνίσταται στην ιδέα που έχει ως αντικείμενό της το συγκεκριμένο σώμα. Η έννοια της ενδιαμεσότητας για την οποία κάνουμε εδώ λόγο δύναται να έρθει σε γόνιμη επαφή με την αντίστοιχη του Michel Serres, βλ. ενδεικτικά *Το Παράσιτο*, σ. 137-46 και σποράδην· Steven Connor, «Michel Serres’s Milieux».

69 Η ανάγνωση του ίδιου του Macherey μεταξύ Hegel και Spinoza: περαιτέρω περίπτωση περιπλοκής ως προς την ενδιαμεσότητα: «Όταν δύο σκέψεις τόσο διακριτές όσο αυτές των Spinoza και Hegel αντιδρούν μεταξύ τους, δηλαδή ταυτόχρονα η μία με την άλλη και η μία εναντίον της άλλης, πρέπει να προκύψει κάποιο πράγμα που, προερχόμενο από την κάθε μία, δεν ανήκει αυστηρά σε καμία εκ των δύο, αλλά στο μεσοδιάστημα που τις χωρίζει, που συνιστά την κοινή τους αλήθεια», *Hegel ou Spinoza*, σ. viii.

διασύνδεσης.

2. Σαν το *Κλεμμένο γράμμα*, η βαρύτητα των όρων της λειτουργίας μας καθίσταται αόρατη εντός της εκκωφαντικής της παρουσίας· αυτοί συγκροτούν το κείμενο, συσχετίζοντας όλες τις κομβικές του έννοιες, ενεργοποιούν την εσωτερική του λογική κι όμως περνούν απαρατήρητες, σαν ο συσχετισμός αυτός να ήταν ο φυσικότερος ή ο μόνος δυνατός. Η κατασκευή ενός πεδίου εμμένειας αναζητά πάντοτε τελεστές, με τους οποίους θα αντικαταστήσει τις τυπολογίες ή τις ιεραρχήσεις μιας ψηφιακής σκέψης· κατά την αντικατάσταση της αναπαράστασης από την συγκρότηση και την παραγωγή, οι τελεστές διάκρισης είναι, υπό μία έννοια, ο υπερβατολογικός εξοπλισμός, υπόρρητος ή δεδηλωμένος, που καθιστά το πεδίο αυτό εφικτό. Μα ο εξοπλισμός αυτός δεν συνιστά αντικείμενο ορισμού, ούτε και θα μπορούσε να συνιστά, όντας ακριβώς εγγεγραμμένος σε αυτή την εσωτερική κειμενική κίνηση, προσδιορίζοντάς την ως αυτό που είναι.

3. Το αντικείμενο που θέτει σε κίνηση το παρόν προσχέδιο ενασχόλησης με τη σπινοζική φιλοσοφία συνίσταται ακριβώς σε ένα σύνολο λέξεων-σωμάτων, οι οποίες διατρέχουν το σύνολο των θεωρημάτων, ορισμών, σχολίων κ.λπ. αυτού του μάλλον ιδιότυπου έργου. Το λεκτικό αυτό δάσος έστεκε ακίνητο μπροστά στα μάτια μας· η ακινησία του επέτεινε την καθυστέρηση του εντοπισμού του. Αυτό λοιπόν που προτείνουμε με την παρούσα προεργασία είναι η επισήμανση αυτού που θα αποκαλούσαμε διαρκή λειτουργία ενός συνόλου τελεστών εντός της *Ηθικής*, των οποίων η αρχική εμφάνιση γίνεται στους ορισμούς του πρώτου μέρους⁷⁰ –όποτε στην απαρχή του έργου– για να συνεχιστεί αμείωτη μέχρι το περίφημο σχόλιο της τελευταίας πρότασης.⁷¹

Η καθοδηγητική ιδέα είναι πως αυτή η οικογένεια λέξεων είναι βαρύνων φορέας τεχνικής σημασιοδότησης και επιπλέον συνιστά, ακριβώς, ένα *πρίσμα* μέσω του οποίου είναι δυνατόν να διασυνδεθούν τα διαφορετικά επίπεδα και θεματικές που θίγει η *Ηθική* και, κατ' επέκταση, να αμβλυνθούν τα προβλήματα που αναδύονται ως σχετικώς αυτόνομα, μέσω της κοινής τους αντιμετώπισης. Η θεωρία των κατηγορημάτων, η

70 Ως προς το quatenus, στον I O8.

71 =To V 42Σ.

σχέση ουσίας και ύπαρξης, η συγκρότηση της έννοιας του *conatus*, τα ζητήματα του άπειρου, του πεπερασμένου και των μεσοεπιπέδων που υποδεικνύει ο Spinoza, η κριτική της τελεολογίας, όλα θεωρούμε πως είναι δυνατόν να συνδεθούν σκληρά, ήτοι *κειμενικά*, μέσω των εδώ προτεινόμενων όρων. Θα προσπαθήσουμε λοιπόν να σκιαγραφήσουμε αυτήν την κειμενική συνοχή, σε μια απόπειρα κατάρτισης μιας μεθόδου ανάγνωσης του σπινοζικού *corpus*, της οποίας η πραγμάτωση θα συνιστούσε επόμενο στάδιο της έρευνας.⁷²

4. Η εφαρμογή της μεθόδου που στοιχειοθετήθηκε παραπάνω μέσα από μια διεύρυνση της θεωρίας ανάγνωσης του ίδιου του Spinoza μοιάζει όχι απλά λογικό, αλλά απαραίτητο να εφαρμοστεί στο έργο του. Οι λέξεις, όπως ήδη αναφέρθηκε, αποτελούν *σώματα*, και αντιστοιχούν στα υπό διερεύνηση φυσικά σώματα, μέσω των οποίων παραλληλίζεται μεθοδολογικά η κριτική ανάγνωση με την επιστήμη της φύσης (θα μπορούσαμε να πούμε: η φυσική με τη φιλολογία).⁷³ Έτσι, παρότι η σπινοζική βιβλιογραφία έχει αναπτύξει εις βάθος τις έννοιες (τις *ideae*) που εκφράζονται από τις λέξεις-σώματα της *Ηθικής* και των υπόλοιπων έργων του *corpus*,⁷⁴ έχει ίσως σταθεί λιγότερο στις λέξεις-σώματα που τις διασυνδέουν και τις συγκροτούν σε Άτομο, που διαχέουν στο σύνολο του έργου τα μοτίβα της σκέψης που το χαρακτηρίζουν.⁷⁵

72 Όπως έχει ήδη υπονοηθεί, μία από τις νευραλγικές συνιστώσες μιας τέτοιας ανάγνωσης θα ήταν μια εννοιολόγηση της διττότητας ως τύπου συσχέτισης που συντελείται μέσω των λειτουργιών μας, η οποία θεωρούμε πως εμφοιλοχωρεί σε όλες αυτές τις εννοιακές σχέσεις εντός του σπινοζικού *corpus*. Μια σειρά μελετών υποδεικνύει, ήδη μέσω των τιτλοφορητικών επιλογών, το θεμικό του εγχειρήματος: Matheron, *Individu et communauté chez Spinoza*· Moreau, *Spinoza. L'expérience et l'éternité*· Ramond, *Qualité et quantité dans la philosophie de Spinoza*.

73 Inter-référence: έρχεται στον νου η ρήση του Serres περί της κριτικής ως γενικευμένης φυσικής, (παράγεται από τον Girard, στο Josué V. Harari και David F. Bell, «Journal à plusieurs voies», εισ. στο Michel Serres, *Hermès: Literature, Science, Philosophy*, σ. xi)· ένα ακόμα βήμα για να οδηγηθούμε από την Κριτική στην κριτική.

74 Αν και, όπως είδαμε παραπάνω, η σχέση αυτή μεταξύ ιδέας και λέξης θεωρείται εδώ κάθε άλλο παρά σαφής.

75 Εξαιρετικά ευκατάρκεια, υπό αυτήν την άποψη, θα ήταν η πρόσβασή μας στο *Lexicon Spinozanum* της Boscherini. Από την εκτενή βιβλιογραφία σε φιλολογικό επίπεδο, βλ. τελείως ενδεικτικά Iiro Kajanto, «Spinoza's Latinity», στο Fokke Akkerman & Piet Steenbakkers (επιμ.), *Spinoza to the Letter: Studies in Words, Texts and Books*, σ. 35-54· Chris van Rompaey, «Language and meaning in the ethics. or, why bother with spinoza's latin?», *Parrhesia* 24 (2015), σ. 336-366. Είναι σαφές ότι η φιλολογική εργασία είναι στενά συνδεδεμένη τόσο με την θεμελίωση που σχεδιάσαμε όσο και με το καθεαυτό αντικείμενό μας. Για τη σημαντικότητα των λατινικών του Spinoza κατά την προσέγγιση της φιλοσοφίας του επιχειρηματολογεί ο van Rompaey.

5. Αυτό είναι που εννοούμε με τη *λειτουργία* του τίτλου.⁷⁶ επιθυμώντας να εξετάσουμε ένα κείμενο, η εννοιολογική-περιεχομενική προσέγγιση συναντά ένα οιονεί όριο· για τη συμπλήρωση της εικόνας, απαιτείται επίσης έμφαση στα δομικά γλωσσικά υλικά, τα οποία συχνά εκφεύγουν ακόμα και της εποπτείας του συντάκτη του. Η λειτουργία δεν μπορεί να είναι αντικείμενο ορισμού,⁷⁷ αλλά υπεισέρχεται σε κάθε αναβαθμό των οριζομένων, συσχετίζει τις έννοιες με τρόπο που τις έχει ήδη διαφοροποιήσει από τις πρότερες φιλοσοφικές τους χρήσεις. Οι εννοιολογικές συμπλεύσεις μεταξύ ερμηνειών βρίσκουν σε αυτό το επίπεδο μια ιδιαίτερης υφής κειμενική γείωση, δια της οποίας το κείμενο αντιμετωπίζεται ακριβώς ως ένα σύνθετο σώμα,⁷⁸ του οποίου τα μέρη συναθροίζονται αιτιακά ως προς το όλον-αποτέλεσμά τους, και η κατανόηση του τελευταίου διέρχεται αναπόδραστα από αυτή των πρώτων, αφού, όπως είδαμε, «η γνώση του αποτελέσματος εξαρτάται από τη γνώση του αιτίου και την ενέχει» (I A4).

6. Υπό μία έννοια, λοιπόν, προσλαμβάνουμε εξαρχής ένα θεωρητικό κείμενο⁷⁹ υπό

76 Αντιπρβλ. την εννοιολόγηση της λειτουργίας [fonction] των Deleuze & Guattari ως έννοιας που συνταιριάζεται με την επιστήμη με τον ίδιο τρόπο που συνταιριάζεται η έννοια [concept] με τη φιλοσοφία, στο *Qu'est-ce que la philosophie*, σ. 111· βλ. γενικότερα σ. 111-127.

77 Το ίδιο υποστηρίζει ο Deleuze για την έννοια της έκφρασης, *Expression*, σ. 15· ο Lærke («Deus Quatenus...», σ. 264) παρατηρεί ορθά πως ο Spinoza δεν αναφέρει κάτι περί του quatenus, απλά το χρησιμοποιεί.

78 Βλ. ξανά το σύνολο των κειμένων μεταξύ II 13Σ και II 14 για τα στοιχεία της θεωρίας των σύνθετων σωμάτων.

79 Φυσικά, μια θεωρία της ανάγνωσης οφείλει να επεκταθεί σε κάθε είδος κειμένου· μια θεωρία του κειμένου, με τη σειρά της, γενικεύεται σε μια αισθητική. Η δυνατότητα μιας σπινωζικά ορμώμενης λογοτεχνικής και κατ' επέκταση αισθητικής θεωρίας, στη βάση της θεμελίωσης που μόλις παρουσιάσαμε, εκκρεμεί. Απο τον Leibniz (1686) μέχρι τον Morrison (1989), η κυρίαρχη απάντηση περί της δυνατότητας μιας σπινωζικής αισθητικής έχει υπάρξει ένα ηχηρό *όχι*. Το έδαφος στο οποίο φύτευται αυτή η στάση είναι πρωτίστως η διαβόητη σχετικοποίηση των εννοιών της ομορφιάς και της ασχήμιας από τον Spinoza (I Παρ· Επ32) και ο ιδιόμορφος εμμενόστροφος ωφελιμισμός στον οποίο στηρίζεται το πρακτικό του οικοδόμημα (βλ. συναφώς και ενδεικτικά για την αντιμετώπιση της τέχνης το IV 45 Π2Σ). Αν και ο Spinoza δεν ανέπτυξε μια αισθητική θεωρία –ούτε έμοιαζε να έχει κάποια τέτοια πρόθεση· η ίδια η νεότερη θεματοποίηση της αισθητικής δεν έχει επί της ουσίας συγκροτηθεί τα χρόνια που γράφει– θεωρούμε τα παραπάνω στοιχεία ως ένα σημείο εκκίνησης, το οποίο θέτει εξαρχής επί τάπητος το ερώτημα περί της φύσης της ίδιας της αισθητικής. Η αναδρομική (recursive) εφαρμογή της θεωρίας της ανάγνωσης του Spinoza στο ίδιο του το έργο παρέχει τη δυνατότητα –που δεν άπτεται της θεωρητικής νομιμότητας, βρισκόμενη ακριβώς πέρα από το θεωρητικά νόμιμο και παράνομο– συγκρότησης μιας αισθητικής θεωρίας μέσω των λειτουργιών του σπινωζικού στοχασμού. Παράλληλα, η προνομιακή σχέση του Spinoza με τον γαλλικό δομισμό, στην οποία θα απευθυνθούμε άμεσα αλλά συνοπτικά, όπως και οι συναφείς εργασίες του αφενός σπινωζιστή, αφετέρου θεωρητικού της λογοτεχνίας Macherey, (ενδεικτικά *A Theory of Literary Production*, σ. 75-81), του ακραιφνούς σπινωζιστή Deleuze (ενδεικτικά: «Αυτό που διατηρείται, το πράγμα ή το έργο τέχνης, είναι μία δέσμη αισθήσεων [bloc de sensations], ήτοι μια σύνθεση αντιλήψεων και επηρειών», *Qu'est-ce que la philosophie?*, σ. 154· «Il est étrange qu'on ait pu

το πρίσμα (ή τα πρίσματα) μιας διττότητας:⁸⁰ το κείμενο –μετερχόμενοι τον όρο που

fonder l'esthétique (comme science du sensible) sur ce qui *peut* être représenté dans le sensible. Ne vaut pas mieux, il est vrai, la démarche inverse qui soustrait de la représentation le pur sensible, et tente de le déterminer comme ce qui reste une fois la représentation ôtée (par exemple un flux contradictoire, une rhapsodie de sensations). En vérité l'empirisme devient transcendantal, et l'esthétique, une discipline apodictique, quand nous appréhendons directement dans le sensible ce qui ne peut être que senti, l'être même du sensible: la différence, la différence de potentiel, la différence d'intensité comme raison du divers qualitatif. », *Différence et Répétition*, PUF, Παρίσι 1968, σ. 79-80) και άλλων, υπονοούν μια δυνητική της γονιμότητα.

Συναφές θεωρούμε και το έργο του Rancière στο μεταίχμιο πολιτικής και αισθητικής: επί παραδείγματι *Le Spectateur émancipé*, La Fabrique, Paris 2008, σ. 61 [ελλ. έκδ. σ. 70]: «η τέχνη δεν επιδρά μεταδίδοντας μηνύματα, προσφέροντας πρότυπα ή αντιπρότυπα συμπεριφοράς ή διδάσκοντας την αποκρυπτογράφηση των αναπαραστάσεων. Η δράση της τέχνης συνίσταται καταρχάς στις διατάξεις των σωμάτων, στην αποκοπή χώρων και χρόνων μοναδικών που ορίζουν τρόπους συνύπαρξης ή διαχωρισμού, απέναντι ή ανάμεσα σε, μέσα ή έξω, κοντά ή μακριά»· σ. 63 [ελλ. έκδ. σ. 72], αναφερόμενος σε αυτό που αποκαλεί *αισθητική επίδραση της τέχνης*: «η ακύρωση κάθε καθορισμένης σχέσης ανάμεσα στην πρόθεση ενός καλλιτέχνη, στην αισθητή μορφή που παρουσιάζεται σε έναν τόπο τέχνης, στο βλέμμα ενός θεατή και στην κατάσταση της κοινότητας».

Σχετικά βλ. και James C. Morrison (1989), «Why Spinoza Had No Aesthetics», *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 47:4 (1989), σ. 359-365· Lee C. Rice, (1996), «Spinoza's Relativistic Aesthetics», *Tijdschrift voor Filosofie*, 58:3 (1996), σ. 476-489· Anthony Uhlmann, «Spinoza, Ratiocination, and Art», στο Dimitris Vardoulakis (επιμ.), *Spinoza Now*, University of Minnesota Press, Minneapolis/ Λονδίνο 2011, σ. 263-275· Tom Sparrow, «Plasticity and Aesthetic Identity; or, Why We Need a Spinozist Aesthetics», *The Nordic Journal of Aesthetics* 40-41 (2010-2011), σ. 53-74.

Θα πρέπει, τέλος, να σημειώσουμε πως ένα τέτοιο σημείο εκκίνησης δεν θεωρούμε πως είναι σε θέση να συγκροτήσει αφ' εαυτού μια διεξοδική αισθητική θεώρηση· συνιστά όμως οπωσδήποτε τον έναν εκ των κομβικών της πόλων, για την υποστήλωση του οποίου οι σπινοζικές κατηγορίες διαφαίνονται, σύμφωνα με τα παραπάνω, ως κατάλληλος στοχαστικός εξοπλισμός. Όπως παρατηρεί ο Levinas, «ο Spinoza θεωρεί πως ένα πεδίο λόγου [a discourse] μπορεί να γίνει κατανοητό χωρίς το όραμα των αληθειών που το διαφωτίζουν», *Difficult Freedom: essays on Judaism*, σ. 113· το ισοζύγιο είναι θεμελιώδες, η προβληματική διευρύνεται και μετατίθεται.

- 80 Οι όροι διττότητα-διττός/ή/ό, με τη χροιά που τους προσδίδεται εδώ, διαφοροποιούνται πλήρως από τη χρήση που τους επιφυλάσσει ο Πλάτων, που θα αντιστοιχούσε μάλλον στον *δυσισμό*, π.χ. *Νόμοι* E' 726a: «Τά δ' αὐτοῦ [κτῆματα] διττά πάντ' ἐστὶ πασιν. Τά μὲν οὖν κρείττω καὶ ἀμείνω δεσπόζοντα, τὰ δὲ ἥττω καὶ χείρω δούλα· τῶν οὖν αὐτοῦ τα δεσπόζοντα ἀεὶ προτιμητέον τῶν δουλευόντων»· σχετίζεται στενά με τη χρήση του συναφούς *gedoppelte* από τον Hegel, *Φαινομενολογία του Νου*, μτφρ.-πρόλ.-σημ. Γιώργος Φαράκλας, Εστία, Αθήνα 2007, σ. 136 (με τον αστερίσκο της παραπομπής σε μεταφραστική επιλογή): «Η συνείδηση διαπιστώνει άρα χάρη σ' αυτή τη σύγκριση ότι δεν είναι μόνο η δική της λήψη του αληθούς που έχει στον εαυτό της τη *διαφορετικότητα του προσλαμβάνω* και τον *επιστρέφω στον εαυτό μου*, ότι αντιθέτως το ίδιο το αληθές, το πράγμα, εμφανίζεται πολλώ μάλλον κατ' αυτόν τον διττό [*gedoppelte*] τρόπο»· δείχνει να συγγενεύει, με κάθε επιφύλαξη, με την προσέγγιση του Laruelle: «Η Μη-φιλοσοφία λειτουργεί τυπικά με τον ακόλουθο τρόπο: τα πάντα υφίστανται επεξεργασία μέσω μιας διττότητας (προβλημάτων), η οποία δεν συνιστά ένα Δύο ή ένα ζεύγος, και μέσω μιας ταυτότητας (προβλημάτων, οπότε και λύσης) η οποία δεν συνιστά μία Ενότητα ή σύνθεση. Ο τρόπος αυτός είναι γνωστός ως αυτός της 'Μονόπλευρης διττότητας' [Dualité unilaterale], η οποία είναι εξίσου μια 'Ταυτότητα'», «A Summary of Non-Philosophy», σ. 139 –βλ. και François Laruelle κ.ά., *Dictionary of Non-Philosophy*, σ. 55-56.

Μια τέτοια διττότητα έχει ανάγκη από συναφείς εννοιολογήσεις του ζεύγους ταυτότητα-αντιθεση. Παραθέτουμε εδώ την III 5: «Τα πράγματα είναι σε αυτό το μέτρο αντίθετα, ήτοι δεν μπορούν σε αυτό το μέτρο να είναι στο ίδιο υποκείμενο, στο οποίο το ένα μπορεί να καταστρέψει το άλλο» [Res eatenus contrariae sunt naturae hoc est eatenus in eodem subjecto esse nequeunt quatenus una alteram potest destruere], στην οποία θα επανέλθουμε παρακάτω, στο 3.51.

συνιστά το θέμα της παρούσας εργασίας– καθόσον είναι δομή, σύνολο δηλαδή λειτουργιών και καθόσον είναι περιεχόμενο, οπότε κατάληψη εννοιακών θέσεων σε ένα σύνολο ζητημάτων.⁸¹ Το γεγονός της σπινοζικής στροφής τμήματος του γαλλικού δομισμού στη φιλοσοφία του Spinoza, υπό αυτήν την οπτική γωνία, δεν φαντάζει τυχαίο.

81 Παράλληλη, ίσως συμπληρωματική, μας δείχνει η διάκριση του Althusser: «Από τι ελευθέρωσε τότε ο Spinoza τον ανθρώπινο νου –και όχι μέσω των όρων των θέσεών του αλλά μέσω των αποτελεσμάτων της φιλοσοφίας του;», στο «The Only Materialist Tradition», σ. 4, περιλαμβάνεται στο Warren Montag & Ted Stolze, *The New Spinoza*, University of Minnesota Press, Minneapolis / Λονδίνο 1997.

2.3. Παρέκβαση Ι: Για τι πράγμα μιλάμε όταν μιλάμε για δομή;

1. Η παρέκβαση που ακολουθεί έχει ως στόχο τρεις αλληλεξαρτώμενες χαρτογραφήσεις: α) αυτή των κοινών εννοημάτων που οδήγησαν μια ομάδα στοχαστών του περασμένου αιώνα στο να υιοθετήσουν τον σπινοζισμό ως κεντρική αναφορά, σε συνδυασμό με β) την ενύπαρξη των εννοημάτων αυτών στην *Ηθική* και γ) τη διαπλάτυνση των αναφορών της εικόνας της σκέψης που υποβαστάζει την εργασία μας.

Αν δίνουμε βαρύτητα σε αυτήν την πλαισίωση της διερεύνησής μας εντός του γαλλικού στοχασμού του δεύτερου μισού του περασμένου αιώνα,⁸² η επιλογή αυτή σφραγίζεται από δύο άξονες: αφενός, η ανάγνωση αυτή είναι που εν πολλοίς – παράλληλα με και οιονεί ανεξάρτητα από μια σειρά αγγλόφωνων, κυρίως αμερικανών, μελετητών, με τυπικό σημείο εκκίνησης το *Spinoza's Metaphysics* του Curley (1969)– επανέφερε και ανανέωσε τον Spinoza, μέσα από την αναζήτηση για μια φιλοσοφική θεμελίωση που ερχόταν σε ρήξη με τη φαινομενολογική γαλλογερμανική παράδοση, με επίκεντρο το ρεύμα του στρουκτουραλισμού.⁸³ ο Spinoza που εμείς προσεγγίζουμε είναι, λοιπόν, ανεξίτηλα σηματοδεδεμένος από την τελευταία πεντηκονταετία γαλλικών μελετών, με το έργο του Deleuze, λόγω συνάφειας στην προσέγγιση, να φέρει ιδιαίτερη βαρύτητα. Αφετέρου και κατ' επέκταση, οι έννοιες που αναπτύχθηκαν στη βάση αυτού του γαλλικού σπινοζισμού μας μοιάζουν απαραίτητες προς διασύνδεση της λειτουργίας που συνιστά το αντικείμενό μας με το φιλοσοφικό, εννοιολογικό και κοινωνικοπολιτικό μας συγκείμενο, το οποίο απέχει παρασάγγας από αυτό του 17^{ου} αιώνα, όπως και για τη θεμελίωση της έννοιας της διττότητας που διατρέχει το παρόν πόνημα.

82 Στη Γαλλία, εν αντιθέσει με τον αγγλόφωνο χώρο και κυρίως τις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου και αναπτύχθηκε το ακαδημαϊκό πεδίο της Γαλλικής Θεωρίας (French Theory), τα όρια μεταξύ στρουκτουραλισμού και «μεταστρουκτουραλισμού» είναι το λιγότερο δυσδιάκριτα, Peden, *Spinoza contra Phenomenology*, σ. 5· βλ. γενικότερα και Cusset, *French Theory*. Στη *History of Structuralism* του François Dosse, διαβάζουμε χαρακτηριστικά, στην αρχή ενός κεφαλαίου αφιερωμένου στον Derrida: «Αυτό που οι Αμερικανοί αποκαλούν μεταστρουκτουραλισμό υπήρχε πριν ακόμα το στρουκτουραλιστικό παράδειγμα αρχίσει να φθίνει», *History of Structuralism: the sign sets, 1967-present* (τ. 2), σ. 17.

83 Επί του ζητήματος, βλ. Φουρτούνης, «Εμμένεια και Δομή», *Σπινόζα: προς την ελευθερία. Δέκα σύγχρονες ελληνικές μελέτες. Αξιολογικά, ειδικό τεύχος 2*, Αθήνα, 2002, σ. 191-227· Peden, *ό.π.*, για μια ανάλυση της γενεαλογίας των σχετιζόμενων γάλλων στοχαστών (Canguilhem, Althusser, Deleuze αλλά και Alquié, Gueroult κ.ά.), όπως και για μια ενδιαφέρουσα ανάγνωση της σχέσης του Deleuze με τον Heidegger· Descombes, *Το ίδιο και το άλλο: 45 χρόνια γαλλικής φιλοσοφίας (1933-1978)*, μτφρ. Λένα Κασίμη, Praxis, Αθήνα 1984, σ. 100-138, ιδίως 130-136.

2. Η ανάπτυξη της θεματικής αυτής θα απαιτούσε μια ξεχωριστή μελέτη.⁸⁴ Έτσι, θα εκμεταλλευτούμε την ανάλυση του στρουκτουραλισμού από τον Deleuze σε ένα σύντομο κείμενο του 1972 –ενόσω η κυριαρχία αυτού του ρεύματος σκέψης υποχωρούσε και αυτός δημοσίευε τον *Αντι-Οιδίποδα* μαζί με τον Guattari–, εφόσον ο εν λόγω στοχαστής συνιστά επιπλέον, όπως ήδη αναφέρθηκε, μείζονα κόμβο των σπιννοζικών μελετών. Η εξέταση αποσκοπεί στην επισήμανση μίας προεικόνισης της δομής του ζεύγους σημαίνον-σημαινόμενο⁸⁵ και κατ' επέκταση δομής-στοιχείων στη σπιννοζική σχέση μεταξύ υπόστασης και τρόπων,⁸⁶ θεωρώντας πως η εικόνα της σκέψης που υποβαστάζει τον τύπο συσχέτισης των ζευγών αυτών απαντάται εκεί ήδη εκτενώς ανεπτυγμένη⁸⁷ εάν ο Deleuze, κάποια χρόνια μετά την εκπόνηση της διατριβής του

84 Και εγείρει ένα σύνολο δυσεπίλυτων προβλημάτων: όπως αναφέρει ο Φουρτούνης, «είναι γνωστό ότι η απόπειρα ενιαίας πραγμάτευσης του (λεγόμενου) δομισμού είναι εξαιρετικά επισφαλής»· «είναι λοιπόν ιδιαζόντως ασαφές το εύρος και το νόημα του όρου»· παρ' όλ' αυτά, «ο προσδιορισμός αυτός επιβιώνει και αποδεικνύεται, παρά τον εξόχως προβληματικό χαρακτήρα του, λειτουργικός», στο «Εμμένεια και Δομή», σ. 191-92.

85 Θεωρώντας πως «είναι λογικό να υποδεικνύουμε τη γλωσσολογία ως πηγή του στρουκτουραλισμού», Deleuze, «À quoi reconnaît-on le structuralisme? », στο *L'île déserte et autres textes: Textes et entretiens 1953-1974*, επιμ. David Lapoujade, Minuit, Παρίσι 2002, σ. 239. (Σημειωτέον πως οι Deleuze-Guattari θα απομακρυνθούν αργότερα από τον Saussure, στην κατεύθυνση του «δανού σπιννοζιστή γεωλόγου» Hjelmslev, *Mille Plateaux*, σ. 57. Βλ. *Mille Plateaux*, σ. 57-60 για μια μικρή ανάπτυξη της προβληματικής που μας απασχολεί επί της παρούσης· όπως και τη συμπύκνωση του Guattari σε κοινή συνέντευξη στο Deleuze, *Pourparlers*, σ. 34-35.

Derrida περί Saussure: «Έδειξε, ενάντια στην παράδοση, πως το σημαίνόμενο ήταν αδιαχώριστο από το σημαίνον, πως το σημαίνόμενο και το σημαίνον είναι οι δύο όψεις μίας και της αυτής παραγωγής», *Positions: entretiens avec Henri Ronse, Julia Kristeva, Jean-Louis Houdebine, Guy Scarpetta*, Minuit, Παρίσι 1972, σ. 28.

Η συνολική προβληματική της διττότητας, του σημαίνοντος-σημαινόμενου, της δομής-περιεχομένου κ.λπ. τίθεται σε σκληρή δοκιμασία από τη λογικότητα που αποτυπώνεται στη «Γεωλογία της Ηθικής» του *Mille Plateaux* των Deleuze-Guattari, σ. 53-94 –άλλος ένας ευκαίριος διαξιφισμός που επί της παρούσης θα αποφύγουμε.

86 Για την ακρίβεια: τη διττότητα υπόστασης-τρόπων. Η σχέση υπόστασης-κατηγορημάτων, που θα θεματοποιήσουμε παρακάτω, συνιστά διαφορετική έκφανση του ίδιου τύπου διάκρισης. Βλ. παρακάτω, την τυπολογία του 3.6 όπου εξετάζεται το ζήτημα.

87 Δηλαδή: θεματοποίηση της δομής της δομής. Φυσικά, αυτή η εννοιολόγηση της δομής δεν την εξαντλεί· ο Descombes, αναφερόμενος στον Serres, ανακοινώνει πως «Η δομή είναι ακριβώς το στοιχείο που διατηρείται όταν υπάρχει ισομορφισμός μεταξύ δύο συνόλων», *Το ίδιο και το άλλο*, σ. 111, διατεινόμενος μάλιστα πως ο τελευταίος είναι «ο μόνος φιλόσοφος στη Γαλλία που εργάζεται σύμφωνα με τη στρουκτουραλιστική μέθοδο κατά τον παραπάνω ορισμό της» (σ. 110), δηλαδή τον ορισμό που αναφέρεται στη μαθηματική εννοιολόγηση της δομής. (Βλ. και σημ. 102 παρακάτω για ανάκυψη του ίδιου ζητήματος σε άλλο συγκεκριμένο.)

Στον Spinoza, ο ισομορφισμός αυτός εμφανίζεται υπό τον μανδύα της παραλληλίας των κατηγορημάτων –ερωτήματα όπως: έχουμε μία ένα προς ένα αναλογία μεταξύ τρόπων διαφορετικών κατηγορημάτων; – η παραλληλία είναι αποκλειστικά μεταξύ κατηγορημάτων ή διακρίνεται, όπως υποστηρίζει ο Melamed και μία δεύτερη, συνολιστική παραλληλία μεταξύ του κατηγορήματος της σκέψης και των πραγμάτων συνολικά, λόγω της πολυπρισματικής [multifaceted] φύσης των ιδεών;

περί της σπινοζικής έκφρασης, είναι σε θέση να αναρωτηθεί « À quoi reconnaît-on le structuralisme? », οπωσδήποτε πρέπει να αναγνωρίσουμε στις σπινοζικές καταβολές ένα σημαντικό τμήμα των εφοδίων που σμιλεύουν την τοποθέτησή του.

3. Έτσι, στο κείμενο αυτό, ο Spinoza ελλοχεύει πίσω από πλείστες περικοπές. Ο στουκτουραλισμός, κατά Deleuze, είναι αδιαχώριστος από έναν νεό υλισμό, έναν νέο αθεϊσμό, έναν νέο αντιανθρωπισμό.⁸⁸ χαρακτηρισμοί κατεξοχήν συνδεδεμένοι, ιδίως από τους/τις γάλλους/ίδες μελετητές/τριες, με τον Spinoza και τον σπινοζισμό. Αν κάθε δομή δεν μπορεί να λειτουργήσει παρά με την υφή πολλαπλής σειράς,⁸⁹ ισόμορφα «είναι σίγουρο πως το αποτέλεσμα εκφράζει την αιτία του· μα βαθύτερα, η αιτία και το αποτέλεσμα σχηματίζουν μια σειρά που οφείλει να εκφράζει κάτι, μάλιστα κάτι ταυτόσημο [identique] (ή παρόμοιο) με αυτό που εκφράζει μια άλλη σειρά».⁹⁰ μάλιστα, «παντού το εκφραζόμενο παρεμβαίνει ως ένα τρίτο που μεταμορφώνει τους δυισμούς»,⁹¹ ενώ «ίσως, με τη σειρά του, το συμβολικό είναι τρία», μεταμορφώνοντας, ακριβώς, τον δυισμό πραγματικού και φανταστικού.⁹²

Όταν ο Deleuze χαρακτηρίζει συνθηματολογικά τη δομή (De la structure on dira: réelle sans être actuelle, idéale sans être abstraite),⁹³ απηχεί λέξη προς λέξη τον αντίστοιχο ορισμό του δυνητικού στο *Différence et Répétition*: « Le virtuel ne s'oppose pas au réel, mais seulement à l'actuel. *Le virtuel possède une pleine réalité, en tant que virtuel. Du virtuel, il faut dire exactement ce que Proust disait des états de résonance* : ‘ Réels sans être actuels, idéaux sans être abstraits ’ ; et symboliques sans être fictifs ». ⁹⁴

(βλ. Yitzhak Melamed [2013], *Spinoza's Metaphysics: Substance and thought*, Oxford University Press, Οξφόρδη / Νέα Υόρκη 2013, σ. 139-204) – με άλλα λόγια, πώς σχετίζεται το κατηγορημα της σκέψης με τα υπόλοιπα κατηγορήματα· διακρίνεται από κάποιον τύπου προτεραιότητα;

Η δομή, όπως την εννοούμε εδώ, εμπεριέχει συγχρόνως αμφοτέρους τους τύπους συσχέτισης, τους οποίους δεν θεωρούμε αλληλοαποκλειόμενους.

88 Deleuze, « À quoi reconnaît-on le structuralisme? », σ. 245.

89 Deleuze, *αυτ.*, σ. 255.

90 Deleuze, *Expression*, σ. 311.

91 Deleuze, *αυτ.*, σ. 311.

92 Deleuze, « À quoi reconnaît-on le structuralisme? », σ. 241.

93 Deleuze, *αυτ.*, σ. 250.

94 Deleuze, *Différence et Répétition*, σ. 269. Βλ. και « À quoi reconnaît-on le structuralisme? », σ. 251 για ευθεία διασύνδεση δομής / δυνητικού.

Η φράση, μόνιμη επωδός του Deleuze, χρησιμοποιείται αυτούσια και για την έννοια [concept], όπως

Η προσθήκη του συμβολικού σε αντιδιαστολή με το φανταστικό, επιβεβαιώνει τη διασύνδεση μεταξύ των δύο κειμένων και τον τονισμό της έννοιας της τριαδικότητας,⁹⁵ επιτρέποντάς μας να παρατηρήσουμε πως στη σκέψη του Deleuze, η δομή και το δυνητικό καταλαμβάνουν μια στενά συγγενική θεμελιακή θέση στα αντίστοιχα συγκείμενα.⁹⁶ Η ολοκλήρωση του κύκλου των εννοιακών διασυνδέσεων που μας ενδιαφέρουν αφορά την τοποθέτηση της σπινοζικής υπόστασης –στην ανάγνωση, τουλάχιστον, του Deleuze– στο ίδιο βάθρο με το δυνητικό.⁹⁷

4. Τι μας προσφέρουν αυτές οι αντιστοιχίσεις· γιατί περιδιαβαίνουμε τα διάφορα υψίπεδα του πολυσχιδούς έργου του γάλλου στοχαστή της εμμένειας; Πέραν του πιθανού ντελεζιανοστρουκτουραλιστικού ενδιαφέροντος, άπτονται υπογείως του κυρίως θεματός μας· ο αναγνώστης ίσως να πρόσεξε τον τελεστή *en tant que* που παρεισφρέει τόσο στον ορισμό του *virtuel* στο *Différence et Répétition* όσο και στον παραλληλισμό μεταξύ *corps sans organes* και σπινοζικής υπόστασης του *L'Anti-oedipe*. Οι χρήσεις

και για το συμβάν [événement] στο *Qu'est-ce que la philosophie?*, σ. 27 και 148 αντίστοιχα. Στο *Différence et Répétition* ο Deleuze παραπέμπει στον Proust· στα ύστερα κείμενα έχει πλέον οικειοποιηθεί την έκφραση.

95 Το πρώτο κριτήριο αναγνώρισης του στρουκτουραλισμού είναι το συμβολικό, το οποίο εμφανίζεται ως τρίτη τάξη, πέραν του πραγματικού και του φανταστικού, αφού «η δομή είναι τουλάχιστον τριαδική, αλλιώς δεν θα 'κυκλοφορούσε'· [το συμβολικό είναι ένα] τρίτο ταυτόχρονα μη πραγματικό και μη φανταζόμενο», «À quoi reconnaît-on le structuralisme?», σ. 241. Πρβλ. Deleuze, *Expression*, σ. 21 (πρώτη σελίδα του πρώτου κεφαλαίου, στην οποία θα επανέλθουμε παρακάτω): «Η έκφραση παρουσιάζεται ως τριάδα»: «Η ιδέα της έκφρασης παραμένει ακατανόητη όσο βλέπουμε μόνο δύο όρους στη σχέση που παρουσιάζει». «Η τριάδα είναι τέτοια ώστε κάθε ένας από τους όρους της, σε τρεις συλλογισμούς, είναι κατάλληλος για να λειτουργήσει ως μέσο σε σχέση με τους δύο άλλους».

96 Το αυτό θα υποστηρίζαμε, στο δικό του συγκείμενο, για το σώμα χωρίς όργανα, το οποίο συνδέεται ευθέως με τη σπινοζική υπόσταση: «Το σώμα χωρίς όργανα είναι η εμμενής υπόσταση, με την πιο σπινοζική σημασία της λέξης· και τα μερικά αντικείμενα είναι σαν τα ύστατά του κατηγορήματα, που του ανήκουν ακριβώς καθόσον [en tant que] είναι πραγματικά διακριτά και ως τέτοια δεν δύνανται να αλληλοαποκλειστούν ή να αντιτίθενται», Gilles Deleuze & Félix Guattari, *Capitalisme et schizophrénie: L'Anti-oedipe*, Minuit, Παρίσι 1973, σ. 390. Βλ. και Gillian Howie, *Deleuze and Spinoza: Aura of Expressionism*, σ. 13. Το βιβλίο της Howie αναγιγνώσκει κριτικά τον Deleuze εν συνόλω μέσω μιας ανάγνωσης της ντελεζιανής ανάγνωσης του Spinoza.

97 Για μια αναλυτική διασύνδεση που συμπεριλαμβάνει και τον Bergson, βλ. Peter Hallward, *Out of this World: Deleuze and the Philosophy of Creation*, Verso, Λονδίνο / Νέα Υόρκη 2006, σ. 25-54. Από τη σπινοζική πλευρά, μια συναφής έρευνα θα εκκινείτο, για παράδειγμα, από την II 8: «Οι ιδέες των μη υπάρχοντων ενικών πραγμάτων ήτοι τρόπων πρέπει να περιλαμβάνονται στην άπειρη ιδέα του Θεού όπως οι μορφικές ουσίες των ενικών πραγμάτων ήτοι τρόπων περιέχονται στα κατηγορήματα του Θεού». Το παράδειγμα του κύκλου που δίνει ο Spinoza στο II 8Σ συγγενεύει έντονα με τις ντελεζιανές εννοιολογήσεις των *virtuel* και *actuel*.

Το ζήτημα βεβαίως περιπλέκεται: «Il manquait seulement au spinozisme, pour que l'univoque devînt objet d'affirmation pure, de faire tourner la substance autour des modes, c'est-à-dire de réaliser l'univocité comme répétition dans l'éternel retour», *Différence et Répétition*, σ. 388.

αυτές, ενδεικτικές της εξαιρετικά συχνής υιοθέτησης του τελεστή από τον Deleuze, μας υποψιάζουν: το πρόβλημα που αντιμετωπίζεται είναι δομικά παρεμφερές, όλες οι παραπάνω έννοιες συνιστούν απόπειρες συγκρότησης, σε διαφορετικά πλαίσια, της ίδιας προβληματικοποίησης.

5. Είναι ήδη στην πρώτη πρόταση της *Ηθικής* (I 1: *Η υπόσταση είναι φύσει πρότερη των επηρεασμών της*)⁹⁸ όπου το σύστοιχο του ζητήματος της σχέσης μεταξύ δομής και περιεχομένου διατυπώνεται απτά.^{99 100} Πώς πρέπει να εννοηθεί αυτή η προτεραιότητα της υπόστασης ως προς τους επηρεασμούς της –μπορεί να εννοηθεί άνευ αυτών, τους είναι πλήρως ανεξάρτητη; Θα λέγαμε πως η συσχέτισή τους έχει ήδη πάντοτε λάβει χώρα, με τον ίδιο τρόπο που η σκέψη και η γνώση έχουν ήδη πάντα ξεκινήσει, με τη συγκρότηση της μεθόδου να εκτυλίσσεται συγκαταλέγοντας αυτό το γεγονός στα αξιώματά της.¹⁰¹ Αυτό που εδώ αναζητείται είναι ο τύπος διαμεσολάβησης/ενδιαμεσότητας που θα προσδώσει στον τύπο της σχέσης μεταξύ των δύο πόλων τον χαρακτήρα που συνάδει με την εμμενή σπινοζική αιτιότητα, επί της οποίας εγκαθιδρύθηκε εν πολλοίς η γαλλική σπινοζική σχολή από τη δεκαετία του 1960 και μετά. Το υπόλοιπο της εργασίας μας συνιστά, μεταξύ άλλων, μια προσπέλαση αυτού του ερωτήματος εντός του έργου του ίδιου του Spinoza. Η δομή εμπεριέχεται αναδρομικά (με την έννοια της συμπερίληψης ενός αντικειμένου στον εαυτό του και της σχετιζόμενης περίπτωσης ορισμού ενός αντικειμένου μέσω του εαυτού του ή του είδους του: recursion, récursivité, Rekursion) στο περιεχόμενο, το οποίο όμως με τη

98 Substantia prior est natura suis affectionibus.

99 Αυτό δεν σημαίνει πως οι προβληματικές ταυτίζονται, ή μάλλον πως μια στατική έννοια της ταυτότητας είναι σε θέση να απευθυνθεί στο ζήτημα που εγείρεται περί της θεωρητικής νομιμότητας μιας τέτοιας διασύνδεσης: μα θα παρακαλούσαμε τον αναγνώστη να αναστείλει την κρίση του μέχρι το πέρας της ανάγνωσης της εργασίας, αφού η προσέγγιση της θεωρίας των κατηγορημάτων παρακάτω το αντιμετωπίζει, εντός διαφορετικού πεδίου, πιθανώς εμβριθέστερα.

100 «Το να λες ‘ξεκινάω από τον Θεό’, ή από το Όλον, ή από τη μοναδική υπόσταση και το να υπονοείς ‘δεν ξεκινάω από τίποτα’ είναι κατά βάθος το ίδιο πράγμα: ποια η διαφορά μεταξύ του Όλου και του τίποτα, αφού τίποτα δεν υπάρχει έξω από το Όλον...», Althusser, *Écrits philosophiques et politiques*, I, σ. 549. Η γενική θέση του Althusser είναι πως η θεωρία του Spinoza δεν έχει σημείο εκκίνησης. Μα δεν πρόκειται για το τίποτα ούτε περί ταυτολογίας, όπως θα δούμε παρακάτω. Χωρίς να αναιρείται το κενό που είναι η ίδια η φιλοσοφία (ό.π., σ. 551), ο Spinoza δεν γκρεμίζει: στοχάζεται το όριο, και το όριο το οποίο στοχάζεται είναι το όριο που συγκροτείται σε μια σχέση διττότητας. (Εύστοχος, εν παρόδω και σε επίπεδο δομικής στοίχισης, μας φαίνεται ο παραλληλισμός του Althusser μεταξύ χαϊντεγκεριανής ερριμμενότητας και προτερότητας της υπόστασης.)

101 II A2: «Ο άνθρωπος σκέφτεται» [Homo cogitat]. Βλ. και Montag, *Bodies, Masses, Power*, σ. 2 και γενικότερα σ. 1-25.

σειρά του συνιστά έναν τύπο υπο-δομής, ανθ-υπό-δομής κ.ο.κ. επ' άπειρον.¹⁰² Την αυτοεγκιβώτιση αυτή την αντιλαμβανόμαστε ως έναν τύπο αυτοσχεσίας που έχει ήδη εξαρχής μετατρέψει, μέσω της θεματοποίησης, το ίδιο το αντικείμενό του σε άλλο, χωρίς η κίνηση αυτή να συνεπάγεται εξάλειψη της πρότερης ταυτότητας.

6. Έτσι, οι έννοιες της δομής και του περιεχομένου διέπονται από μία ιδιάζουσα αλληλοσυμπληρωματικότητα: πέραν της δεδομένης του εννοιολογικής αλληλεξάρτησης –και αν η δομή, όπως και η υπόσταση (υπενθυμίζουμε: I 1), ιδώνονται ως λογικά πρότερες, που στην περίπτωση του Spinoza σημαίνει αυτόματα και αιτιακά πρότερες, αυτό αποδίδεται σε μια αν-άρθρη, απέριτη εκφορά του *είναι*–, παρεισφρύουν η μία στο άλλο και τανάπαλιν με τρόπο που αφήνει πάντοτε πίσω του ένα κατάλοιπο: η δομή εξαρχής ως ένα είδος περιεχομένου (=μια προσδιορισμένη θεματοποίηση)· το περιεχόμενο ως ένας τύπος δομής, συναποτελούμενο από υπο-δομές, ανθ-υπό-δομές κ.ο.κ.¹⁰³

7. Οι έννοιες αυτές, της διττότητας και της αναδρομής, αυτομάτως περιπλέκονται: το δύο γίνεται απευθείας τέσσερα,¹⁰⁴ εκτός της δομής ως δομής και του περιεχομένου ως τέτοιου, αναφύονται η δομή ως περιεχόμενο, το περιεχόμενο ως (υπο-)δομή. Είναι σε μια τέτοια γραμμή πλεύσης που θα χρησιμοποιείται, στην παρούσα εργασία, η ευθεία αναφορά στη λειτουργία-quatenus κι έτσι οι προεισγωγικές αυτές παρατηρήσεις και πλαισιώσεις, παρά τη γενικότητα και το αφηρημένο του χαρακτήρα τους, μας φάνηκαν απαραίτητες.

102 Σε παρόμοιο πνεύμα, ο Deleuze σημειώνει πως « Nous devons donc distinguer la structure totale d'un domaine comme ensemble de coexistence virtuelle, et les *sous-structures* qui correspondent aux diverses actualisations dans le domaine », πρόταση που θα αντιστοιχίζαμε σε αυτό που ονομάζουμε εδώ υποδομή κ.ο.κ.: πιο κάτω, όσον αφορά τόσο στις σειρές-κατηγορήματα όσο και στις αιτιακές αλυσίδες που συνδέουν τρόπους: « Toutes les structures sont des *infra-structures* », στο « À quoi reconnaît-on le structuralisme? », σ. 251 και 264 (υπογραμμίζουμε –ο Παπαγιώργης μεταφράζει, ίσως ατυχώς, *υπο-δομές* και στις δύο περιπτώσεις).

103 II 13A7 Σ: «Και αν συνεχίσουμε με τον ίδιο τρόπο επ' άπειρον, θα συλλάβουμε εύκολα ότι ολόκληρη η φύση είναι ένα και μόνο Άτομο που τα μέρη του, τουτέστιν όλα τα σώματα, ποικίλλουν με άπειρους τρόπους δίχως καμία μεταβολή ολόκληρου του Ατόμου» [Et si sic porro in infinitum pergamus, facile concipiemus totam naturam unum esse Individuum cujus partes hoc est omnia corpora infinitis modis variant absque ulla totius Individui mutatione].

104 Μια διττότητα που απευθείας περιπλέκεται, δημιουργώντας από κάθε πόλο μια νέα διττότητα, πρβλ. Laruelle, *Introduction au non-marxisme*, σ. 57. Αντιπρβλ. Deleuze & Guattari, *Mille Plateaux*, σ. 11: «Mais le livre comme réalité spirituelle, l'Arbre ou la Racine en tant qu'image, ne cesse de développer la loi de l'Un qui devient deux, puis deux qui deviennent quatre...».

2.4. Μεθοδολογικές σημειώσεις

1. Θα επικεντρώσουμε το ενδιαφέρον μας στην *Ηθική*, κι αυτό για δύο λόγους: I) το μέγεθος του παρόντος πονήματος καθιστά απαγορευτική την ενασχόληση με το σύνολο του έργου και την απαραίτητη, σε μια τέτοια περίπτωση, συγκριτική ανάγνωση των έργων και εξέταση των σταδίων που διέρχεται ο σπινοζικός στοχασμός, και II) θεωρούμε πως, παρά το ενδιαφέρον που παρουσιάζει αυτή η εξέταση, το ημιτελές των υπόλοιπων έργων¹⁰⁵ τα καθιστά σημαντικά πρωτίστως ως επικουρικά για την ανάγνωση της *Ηθικής*, η οποία όχι μόνο είναι ολοκληρωμένη, αλλά συνιστά την τελική, για τον ίδιο τον Spinoza, πραγμάτευση ζητημάτων που τίγονται και στα προηγούμενα. Αυτό, φυσικά, δεν σημαίνει πως δεν θα προστρέξουμε σε αυτά για διευκρινίσεις, υποβοήθηση κ.λπ. –αλλά δεν αποτελούν το κυρίως υλικό μας. Παρ' όλ' αυτά, πρέπει να σημειωθεί πως διάφορες θεματικές αναπτύσσονται εκτενέστερα εκτός *Ηθικής*, π.χ. το ζήτημα της μεθόδου στην ΤΙΕ, η κριτική στον καρτεσιανισμό στις PPC και CM κ.λπ.

2. Στο δεύτερο μέρος της εργασίας ο αναγνώστης θα συναντήσει δύο σειρές μικρών κειμένων: η μία (3.5) αφορά κάποιους από τους όρους που μας απασχολούν, η δεύτερη (3.7) έτερους όρους και θεματικές της *Ηθικής*. Κανένα από τα κείμενα αυτά δεν έχει χαρακτήρα σκληρής επιχειρηματολογίας, μα περισσότερο χρησιμεύουν ως δείκτες μιας γραμμής πλεύσης, δείγματα ενός σκεπτικού και μιας ερμηνευτικής κατεύθυνσης. Το κεφάλαιο αυτό έχει άλλωστε συνολικά χαρακτήρα περισσότερο περιγραφικό και σχεδιαστικό.

2.41. Η επιλογή της θεματικής των κατηγορημάτων

1. Η επιλογή της επικέντρωσης στη συγκεκριμένη θεματική περιστρέφεται γύρω από δύο αλληλοδιαπλεκόμενους άξονες: αφενός, θεωρούμε πως η άρθρωση της σχέσης μεταξύ κατηγορημάτων και υπόστασης συνιστά το στοιχειωδέστερο επίπεδο του σπινοζικού οικοδομήματος στο οποίο εκφράζεται ο τύπος εννοιολογικής συσχέτισης

105 Εννοούμε εδώ κυρίως την ΤΙΕ, την KV, αλλά και τις PPC μαζί με τις CM. Η TTP και οι επιστολές αποτελούν εξαιρέσεις, στη βάση των προαναφερθέντων λόγων.

που συγκροτείται διαμέσου του quatenus –όσο κι αν η έκφραση «στοιχειωδέστερο επίπεδο» εγκυμονεί οπωσδήποτε κινδύνους· αφετέρου, πιστεύουμε πως πρόκειται για προνομιακό έδαφος ως προς την απομόνωση και την εξέτασή της. Εκκινώντας από μία κυριολεκτική ανάγνωση της ευθείας δήλωσης του Spinoza πως «πέρα, πράγματι, από την υπόσταση και τους τρόπους δεν υπάρχει τίποτα»,¹⁰⁶ σκοπεύουμε να απευθυνθούμε στη σταθερά επανερχόμενη προβληματική που εγείρεται περί του οντολογικού καθεστώτος των κατηγορημάτων και των περιπλοκών που αυτό προξενεί.

2. Αυτό σημαίνει πως, αν και ο τύπος συσχέτισης ήτοι διάκρισης που θα σκιαγραφήσουμε συνιστά έκφανση μιας λειτουργίας που βρίσκει εφαρμογή στο σύνολο του έργου, το κάθε επίπεδο εφαρμογής του χρωματίζεται από ιδιαιτερότητες. Με άλλα λόγια, μεταξύ της ταυτότητας που συγκροτείται μέσω μιας εξέτασης του πλέγματος υπόσταση q τρόπος / υπόσταση q υπόσταση¹⁰⁷ –δηλαδή της σχέσης υπόσταση-τρόποι– και των εκφορών του τύπου «ο Θεός, καθόσον θεωρείται ως εκτατό πράγμα» –δηλαδή της σχέσης της υπόστασης με τα κατηγορήματα– εντοπίζεται περισσότερο μία κοινή λογικότητα, παρά μια πλήρης δομική ταύτιση, όπως θεωρούμε πως υπαινιχθήκαμε ήδη μέσω της παρέκβασης του 2.3. Θα ξαναπιάσουμε το νήμα παρακάτω, αρχικά στο 3.6.

106 Επαναλαμβάνεται περίπου αυτούσια στις I 15A και I 28A (στην πρώτη περίπτωση στον πληθυντικό, στη δεύτερη στον ενικό, παρότι ο Θεός έχει ήδη καταδειχθεί ως η μοναδική υπόσταση στην I 14), και παραλλαγμένη στο I 6Π (διότι στη φύση των πραγμάτων δεν υπάρχει τίποτα πέρα από τις υποστάσεις και τους επηρεασμούς των υποστάσεων). Η φράση απαντάται και στον Descartes, *Principes de la Philosophie* I 48-49· βλ. και PPC, II.5.

Η πρόταση 28 είναι χαρακτηριστική στιγμή της έντασης που δημιουργείται στην έννοια της αιτιότητας από τη διττή φύση της [υπόστασης καθόσον υπόστασης] / [υπόστασης καθόσον τρόποι], μα επίσης συντελεί στη θεμελίωση της αποτύπωσης μιας αιτιότητας των τρόπων.

Απαντάται όμως και έτερη παραλλαγή, με ειδικό για εμάς ενδιαφέρον όπως θα φανεί στο τρίτο μέρος, στη σχετική περικοπή της I 4A: «έξω από τον νου δεν υπάρχει τίποτα πέρα από τις υποστάσεις και τους επηρεασμούς τους» [extra intellectum nihil datur praeter substantias earumque affectiones].

107 Ένα προνομιακό σημείο για ανάδειξη της εν λόγω σχέσης είναι το I 15Σ: «Π.χ., συλλαμβάνουμε ότι το νερό, καθόσον είναι νερό, διαιρείται και τα μέρη του διαχωρίζονται μεταξύ τους· μα όχι καθόσον είναι σωματική υπόσταση· στο μέτρο αυτό, πράγματι, ούτε διαχωρίζεται ούτε διαιρείται. Κατόπιν το νερό, καθόσον είναι νερό, γεννιέται και φθείρεται· μα καθόσον είναι υπόσταση, ούτε γεννιέται, ούτε φθείρεται.» [Exempli gratia aquam quatenus aqua est, dividi concipimus ejusque partes ab invicem separari; at non quatenus substantia est corporea; eatenus enim neque separatur neque dividitur. Porro aqua quatenus aqua generatur et corrumpitur; at quatenus substantia nec generatur nec corrumpitur.]

Πρόκειται για τον τύπο διάκρισης που ο Spinoza εννοιολογεί ως τροπικό. Η τροπική αυτή διάκριση είναι πάντα μια διάκριση διττότητας· αντιπρβλ. Descartes, *Principes de la Philosophie*, I.61. Μα όπως αναφέραμε, δεν είναι εδώ ο τόπος για περαιτέρω ανάπτυξη αυτής της έκφανσης της λειτουργίας-quatenus.

3. Το quatenus και η οικογένειά του

3.1. Προλεγόμενα

1. Έχει υποστηριχθεί πως ο Αριστοτέλης είναι «ο εφευρέτης της φιλοσοφικής χρήσης του *καθόσον/ως* [*en tant que*], εκφραζόμενου με τους ελληνικούς όρους *ως* και *ή*»,¹⁰⁸ και πως το πέμπτο βιβλίο των *Μετά τα Φυσικά* είναι «μάρτυρας μιας ιδιότυπης φιλοσοφικής ευελιξίας, μιας διαλεκτικής κλίσης προς υιοθέτηση διαφορετικών οπτικών ως προς το ίδιο αντικείμενο, άλλων γωνιών και ποικίλων προοπτικών».¹⁰⁹ Η κεντρική μας θέση είναι πως αυτή ακριβώς η φιλοσοφική χρήση του *ως, καθόσον* κ.λπ. βρίσκεται στον Spinoza μια κορύφωση, που προσεγγίζει τον παροξυσμό· κατ' επέκταση, η εξέτασή της θεωρείται εκ των ων ουκ άνευ για τη διαύγαση του σπινοζικού συστήματος και την απεύθυνση όχι μόνο σε ένα σύνολο προβλημάτων εντός του, αλλά και στο ίδιο το σύστημα ως σύνολο, ήτοι ως αποτυπωμένη λογικότητα.

Η λειτουργία στην οποία αναφερόμαστε ισοδυναμεί επίσης με μία λογικότητα, με τον ίδιο τρόπο που η έννοια της έκφρασης μέσω της οποίας ο Deleuze διαβάζει και οικειοποιείται τον Spinoza συνιστά μια λογικότητα, συγκροτώντας εντέλει ένα *σύστημα*.¹¹⁰ Επιτελείται στην *Ηθική* μέσω ενός συνόλου λέξεων, επιφανέστερος εκπρόσωπος της οποίας είναι το quatenus του τίτλου. Εκκινώντας την παρουσίαση της ίδιας της λέξης και της οικογένειάς της, θα προβούμε σε μια διττή εξέταση του πεδίου: αφενός κάποιες βασικές γραμματικές και γλωσσολογικές επισημάνσεις, όπως και ενδεικτική παράθεση συναφών χωρίων των Αριστοτέλη και Ockham, και αφετέρου κάποιες εντυπώσεις από τη θέση που έχει επιφυλάξει για το επίρρημα αυτό η μέχρι τώρα σπινοζική βιβλιογραφία.

Στη συνέχεια θα μεταβούμε σε μια περιγραφική παρουσίαση της λέξης στο κείμενο

108 Dumont, *Introduction à la méthode d'Aristote*, σ. 30.

109 Αυτ.

110 Δες και Macherey, «The Encounter with Spinoza», σ. 146. στο Patton (επιμ.), *Deleuze: a critical reader*.

της *Ηθικής*, μια σκιαγράφιση της παρουσίας της στα υπόλοιπα κείμενα του Spinoza, και τέλος στην κατάρτιση μιας τυπολογίας των διαφορετικών επιπέδων στα οποία φέρνει εις πέρας τον ιδιαίτερο τύπο προσφιλούς στον Spinoza εννοιολογικής διασύνδεσης που της αποδίδουμε. Η κατάληξη της περιγραφικής αυτής παρουσίασης θα εκτυλιχθεί ως ένα σύνολο σημειώσεων επάνω σε κάποιες από τις υπόλοιπες λέξεις της οικογένειας.

Προτού εισέλθουμε στο πεδίο της θεωρίας των κατηγορημάτων, θα λοξοδρομήσουμε σε μια δεύτερη σειρά σημειωμάτων, συνδεδεμένη αυτή τη φορά με ένα σύνολο όρων και προβλημάτων στο σπινοζικό έργο, επί των οποίων η παρούσα εργασία παρέχει έναν επιπρόσθετο φωτισμό.

3.2. Παλιοί δάσκαλοι

1. Ο Αριστοτέλης, όπως προαναφέραμε, δύναται να ιδωθεί ως ο εφευρέτης της φιλοσοφικής χρήσης των όρων *ως και ή*.¹¹¹ Η εναρκτήρια πρόταση του τρίτου βιβλίου των *Μετά τα Φυσικά*, άλλωστε, καταφθάνει προς επίρρωση του ισχυρισμού: *έστιν επιστήμη τις η θεωρεί το ον ή ον και τα τούτω υπάρχοντα καθ' αυτό*.¹¹² Βεβαίως ο φιλόσοφος δεν θα μπορούσε να παραλείψει τη θεματοποίηση της ίδιας της λειτουργίας των αναδιπλασιαστικών αυτών όρων: έτσι, στα *Αναλυτικά Πρότερα* πληροφορούμαστε πως «κάθε όρος που αναδιπλασιάζεται στις προκείμενες τίθεται προς την πρώτη προκείμενη και όχι προς τον μεσαίο όρο»,¹¹³ αρχή που ακολουθείται από μια σύντομη λογική ανάλυση περιπτώσεων αναδιπλασιασμού.¹¹⁴

2. Ο Ockham, με τη σειρά του, αφιερώνει το 16^ο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους της *Summa Logicae* στις αναδιπλασιαστικές προτάσεις (*propositiones reduplicativas*, όπως είδαμε).¹¹⁵ Προτού το εξετάσουμε, αξίζει να δώσουμε βάση και σε μια εμφάνιση του *quantum* (ως *inquantum*) στην αρχή της *Summa*, όπου αναφέρεται ως περίπτωση συγκατηγορηματικού όρου, παράλληλα με τα *omnis*, *nullus*, *aliquis*, κ.ά. Ως συγκατηγορηματικούς όρους (*termini syncategorematici*), σε αντιδιαστολή με τους κατηγορηματικούς, ο Ockham ορίζει όσους δεν έχουν «περιορισμένη και σταθερή έννοια, ούτε σηματοδοτούν πράγματα διακριτά από αυτά που σηματοδοτούνται με τους κατηγορηματικούς όρους».¹¹⁶ Ο διαχωρισμός σχετίζεται προφανώς με αυτόν που μετερχόμαστε εδώ μεταξύ έννοιας και λειτουργίας, αλλά ο τρόπος διάκρισης παραμένει εκκρεμής, και θα παραμείνει μέχρι να εξεταστεί, παρακάτω, η έννοια της διάκρισης.

111 Υπολείπεται κάποια παρόμοια διερεύνηση των πλατωνικών διαλόγων, πιθανώς δε και των προσωκρατικών φιλοσόφων.

112 Γ' 1003α 20-21, βλ. και την αρχή του προαναφερθέντος Ε' (1025β 3-13). Παρόμοιες δηλώσεις ανακύπτουν βεβαίως και αλλού στο αριστοτελικό corpus, π.χ. *Φυσικά*, I.IV 187β7: Εἰ δὲ τὸ μὲν ἀπείρον ἢ ἀπείρον ἀγνώστον. Πρβλ. την υπόσταση ή/και τον Θεό του Spinoza καθόσον θεωρούνται απολύτως, ή στον εαυτό τους: ενδεικτικά, I 13Π. I 15Σ, I 32Α.

113 Aristotle, *The Categories; On Interpretation; Prior Analytics*, I.38 49α11-13.

114 *Ο.π.*, I.38 49α11-I.38 49β2.

115 William of Ockham, *Ockham's Theory of Propositions: Part II of the Summa Logicae*, σ. 125-131.

116 Ockham, *Ockham's Theory of Terms: Part I of the Summa Logicae*, I.4, σ. 55. Ως παραδείγματα κατηγορηματικών όρων ο Ockham αναφέρει τον άνθρωπο, το ζώο, τη λευκότητα.

Περαιτέρω ενδιαφέρον παρουσιάζει η κριτική του Ockham προς τον Αριστοτέλη περί της δυνατότητας συνωνυμίας μεταξύ ενός απτού κι ενός αφηρημένου όρου. Όπως σημειώνει ο Maurer, για τον Αριστοτέλη οι όροι π.χ. *άνθρωπος* και *ανθρωπότητα* (με την έννοια της *ανθρωπινότητας*, του είναι-άνθρωπος) εκφράζουν το ίδιο περιεχόμενο, ήτοι την ανθρώπινη σύνθεση μορφής και ύλης. Οπότε προτάσεις όπως «ένας άνθρωπος είναι η ανθρωπότητα» ή «η ανθρωπότητα τρέχει» θα έπρεπε να είναι αληθείς. Ο Ockham αντιτείνει πως στην πραγματικότητα η *ανθρωπότητα* εκφράζει την αναδιπλασιαστική φράση «ο άνθρωπος καθόσον είναι άνθρωπος», και πως ο άνθρωπος δεν ταυτίζεται με τον ορισμό της ουσίας του.¹¹⁷

3. Το II.16 της *Summa* τιτλοφορείται μέσω του quantum (το οποίο θα θίξουμε επίσης παρακάτω), το οποίο επέχει θέση αντιπροσώπου παρόμοια με αυτή που επιφυλάσσεται εδώ για το quatenus. Ο Ockham αρχικά διαιρεί τις χρήσεις του in quantum σε αναδιπλασιαστικές και προσδιοριστικές [specificativas] και ακολούθως τριχοτομεί τις πρώτες σε 1) αναδιπλασιαστικές καταφάσεις, 2) αρνητικές προτάσεις στις οποίες ο αναδιπλασιασμός δεν συνιστά αντικείμενο άρνησης και, 3) αρνητικές προτάσεις στις οποίες ο αναδιπλασιασμός συνιστά αντικείμενο άρνησης, εξετάζοντας κατόπιν τις συνθήκες αλήθειας της κάθε περίπτωσης, και τις εξαγόμενες προτάσεις στις οποίες αναλύονται οι αναδιπλασιαστικές προτάσεις. Σύμφωνα με το παράδειγμα που δίνει για την απλούστερη περίπτωση (αναδιπλασιαστική κατάφαση), για να αληθεύει η πρόταση «Ο Σωκράτης, καθόσον είναι άνθρωπος, είναι έγχρωμος», πρέπει να αληθεύουν α) η αληθής κατηγορήση του κυρίως υποκειμένου με το κυρίως κατηγορούμενο, β) η αληθής κατηγορήση του κυρίως υποκειμένου με το αναδιπλασιαστικό στοιχείο, γ) η αληθής κατηγορήση του αναδιπλασιαστικού στοιχείου, καθολικώς θεωρούμενου, με το κυρίως κατηγορήμα και δ) η υποθετική πρόταση που συνδέει το αληθές του αναδιπλασιαστικού στοιχείου με το κυρίως κατηγορήμα.

117 Armand Maurer, *The Philosophy of Ockham*, σ. 18-19· Ockham, *Theory of Terms*, σ. 65. Την προβληματική αυτή θα τη συναντήσουμε και παρακάτω, στην Επ9 του Spinoza. Πρβλ. την ορθή διευκρίνιση του Lætker περί της αυτοπαραγωγής του Θεού, στο «Deus quatenus...», σ. 268: η πρόταση «ο Θεός, καθόσον είναι Θεός, είναι αιτία του Θεού» δεν είναι απλή επανάληψη ή ταυτολογία· δεν ισούται με την πρόταση «ο Θεός είναι αιτία του Θεού». Όπως θα δούμε και παρακάτω, πρόκειται για έναν τύπο *υπερβατολογίας*: η αυταιτιότητα [causa sui] του Θεού δεν τίθεται αξιωματικά, αλλά καθίσταται αναδρομικά αντικείμενο θεμελίωσης στο πρώτο μισό του I της *Ηθικής*.

Οι προτάσεις αυτές ως προς το παράδειγμά μας, θα ήταν α) Ο Σωκράτης είναι έγχρωμος, β) Ο Σωκράτης είναι άνθρωπος, γ) Όλοι οι άνθρωποι είναι έγχρωμοι και δ) Εάν κάτι είναι άνθρωπος, είναι έγχρωμο. Δεν μας ενδιαφέρει εδώ το αληθές ή μη του παραδείγματος, μα η λογικότητα που το διέπει, και για αυτόν τον λόγο θα περάσουμε απευθείας σε ένα παράδειγμα από την *Ηθική*, συγκεκριμένα την II 32:

Όλες οι ιδέες, καθόσον αναφέρονται στον Θεό, είναι αληθείς.¹¹⁸

Από την πρόταση, σύμφωνα με το ανωτέρω σχήμα, εξάγονται τα παρακάτω:

α) Όλες οι ιδέες είναι αληθείς, β) Όλες οι ιδέες αναφέρονται στον Θεό, γ) Όλα όσα αναφέρονται στον Θεό είναι αληθή, και δ) Εάν κάτι αναφέρεται στον Θεό, είναι αληθές.

Πώς εφαρμόζονται όλα αυτά στις διαρκείς χρήσεις αυτών των όρων από τον Spinoza; Η εντύπωσή μας είναι πως όλες οι χρήσεις του *quatenus* και της οικογένειάς του στο κείμενο της *Ηθικής* είναι προσδιοριστικές και όχι αναδιπλασιαστικές, με τον τρόπο που τα ορίζει ο Ockham. Αυτό σημαίνει πως η τρίτη συνθήκη αλήθειας (η αληθής κατηγορήση του αναδιπλασιαστικού στοιχείου, καθολικώς θεωρούμενου, με το κυρίως κατηγορήμα) δεν τίθεται σε εφαρμογή, και τη θέση της παίρνει μια άλλη σχέση: το αναδιπλασιαστικό στοιχείο καταδεικνύει αυτό, χάριν του οποίου το κατηγορήμα ανήκει στο υποκείμενο. Μα πέραν αυτής της διευκρίνισης, η ανάλυση του Ockham μας δείχνει ανεπαρκής ως προς τη διαύγαση της χρήσης του *quatenus* από τον Spinoza. Όπως θα δούμε και παρακάτω, ένας από τους συνηθέστερους ρόλους του είναι η αναδρομική αναφορά μιας έννοιας στον εαυτό της¹¹⁹ όχι απλά προσδιοριστική, αλλά *αυτοπροσδιοριστική*, περιπλέκοντας την κατάσταση μέσω της διαρκούς χρήσης φαινομενικών ταυτολογιών. Παρ' όλ' αυτά, το ζήτημα παραμένει για εμάς ανοιχτό. Θα επισημαίναμε, πάντως, ότι ο λόγος για τον οποίο η ανάλυση του Ockham δεν δύναται να καλύψει τη χρήση των λειτουργιών από τον Spinoza είναι πως αυτές όχι μόνο

118 Omnes ideae, quatenus ad Deum referuntur, verae sunt.

119 Επί παραδείγματι, Η υπόσταση καθόσον είναι υπόσταση (π.χ. I 13Π) / Η ιδέα καθόσον είναι ιδέα (II 48Σ) / Ο σοφός καθόσον είναι σοφός (π.χ. V 42Σ) κ.ο.κ. Ο Lærke (« Deus Quatenus... », σ. 267) αναφέρει ως ακριβέστερη την αναδρομή μιας ιδέας στον ορισμό της, το οποίο ευσταθεί στις παραπάνω περιπτώσεις, αλλά συνιστά εντέλει έναν τύπο υποπερίπτωσης. Θα προσπαθήσουμε να αναπτύξουμε το ζήτημα παρακάτω, κατά την τυπολογία των λειτουργιών.

μετέρχονται, αλλά επιπλέον συγκροτούν μία έννοια της ταυτότητας που εκφεύγει της αμιγώς λογικής/προτασιακής ανάλυσης –η παρατήρηση αυτή θα αποσαφηνιστεί περισσότερο με το τρίτο μέρος της εργασίας, αυτό περί κατηγορημάτων.

3.3. Ο περίφημος σπινοζικός τύπος 'en tant que'

1. Η πληθώρα εμφανίσεων και η υφέρπουσα βαρύτητα του quatenus δεν έχει περάσει απαρατήρητη: έτσι, ο Balibar μπορεί να σημειώνει σχετικά με την πρόταση IV 35¹²⁰ πως «Εδώ τα πράγματα περιπλέκονται, εξαιτίας μιας μικρής λέξης που κατευθύνει τα πάντα: καθόσον (στα λατινικά: quatenus)» [στο γαλλικό κείμενο αποδίδεται ως *dans la mesure*] και υπογραμμίζει τις εμφανίσεις του επιρρήματος στην απόδειξη, τα πορίσματα και το σχόλιο της πρότασης, αποφαινόμενος κατόπιν πως «Εντούτοις ο Λόγος δεν θα μπορούσε να ορίσει από μόνος του την ανθρώπινη φύση: αντιθέτως, επιμένει διαρκώς επ' αυτού ο Spinoza, η ανθρώπινη φύση ορίζεται ταυτόχρονα από τον λόγο και από την άγνοια, τη φαντασία και το πάθος»¹²¹ στη μείζονα και συναφή με το παρόν εγχείρημα μελέτη του Deleuze, *Ο Σπινόζα και το Πρόβλημα της Έκφρασης* [*Spinoza et le problème de l'expression*], ο όρος κάνει την εμφάνιση του επτά φορές στην πρώτη σελίδα του πρώτου κεφαλαίου (στην κοινώς αποδεκτή γαλλική απόδοση en tant que)¹²² και κατόπιν αναφέρεται διαρκώς καθ' όλο το μήκος του έργου.¹²³ ο φιλόλογος Kajanto κάνει λόγο για τη μονοτονία των λατινικών του Spinoza, και την υπερβολική χρήση της έκφρασης quatenus-eatenus.¹²⁴ ο Macherey, στον τόμο της εισαγωγής του που είναι αφιερωμένος στο τρίτο μέρος της *Ηθικής*, κάνει λόγο για «τη

120 Καθόσον οι άνθρωποι ζουν υπό την καθοδήγηση του λόγου, στο μέτρο αυτό μονάχα συμφωνούν αναγκαία πάντοτε φύσει [Quatenus homines ex ductu rationis vivunt eatenus tantum natura semper necessario conveniunt].

121 Balibar, *Spinoza et la politique*, σ. 98, 99.

122 Η καθιέρωση της απόδοσης δεν είναι συμπτωματική· οι περγαμηνές της περιλαμβάνουν την εκτενή της χρήση από τον Leibniz, π.χ. στη *Μοναδολογία* (§ 28, 43, 49, 51, 52). Βλ. χαρακτηριστικά την §49 για μια χρήση του en tant que πλήρως ισόμορφη με το σπινοζικό quatenus τόσο δομικά όσο και εννοιολογικά: «La créature est dite agir au-dehors en tant qu'elle a de la perfection, et pâtir d'une autre, en tant qu'elle est imparfaite. Ainsi l'on attribue l'action à la Monade, en tant qu'elle a des perceptions distinctes, et la passion en tant qu'elle en a de confuses»· πρβλ. III 1: «Το Πνεύμα μας ενεργεί ορισμένα και παθαίνει ορισμένα, δηλαδή, καθόσον έχει ταιριαστές ιδέες, στο μέτρο αυτό κατ' ανάγκην ενεργεί ορισμένα, και καθόσον έχει αταίριαστες ιδέες, στο μέτρο αυτό παθαίνει ορισμένα» [Mens nostra quaedam agit, quaedam vero patitur nempe quatenus adaequatas habet ideas eatenus quaedam necessario agit et quatenus ideas habet inadaequatas eatenus necessario quaedam patitur] –σε συνδυασμό με III O2 και III 3.

123 Deleuze, *Expression*, σ. 21. Βλ. και σ. 167: «Είναι υπό αυτήν την έννοια που ο Θεός δεν είναι ποτέ απώτερη αιτία, ούτε ακόμη και των υπαρκτών τρόπων. Εξ ου και ο περίφημος σπινοζικός τύπος 'en tant que'». Είδαμε παραπάνω (2.3), μέσω Deleuze, στοιχεία για τη σχέση Spinoza-στρουκτουραλισμού. Όπως σημειώσαμε, η σχέση Spinoza-Deleuze χαρακτηρίζεται από την υιοθέτηση της λειτουργίας-quatenus από τον δεύτερο σε ένα σύνολο από ορισμούς στοιχειωδών εννοιών της σκέψης του και συσχετισμών τους.

124 Kajanto, «Spinoza's Latinity», σ. 52.

χρήση του όρου *quatenus*, που παίζει έναν ρόλο κλειδί ως προς το σύνολο της θεωρίας της συναισθηματικής επήρειας». ¹²⁵ Τα παραδείγματα μπορούν να πολλαπλασιαστούν, και εάν στις άμεσες αναφορές προστεθούν οι περιπτώσεις αλληπάλληλης παράθεσης χωρίων όπου οι τελεστές μας μοιάζουν να φορτίζουν τις προτάσεις με το νόημά τους, ¹²⁶ η έλλειψη ανάλυσής τους στη μέχρι τώρα βιβλιογραφία ¹²⁷ απολήγει σε κάτι που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε *ελέφαντα στο σπινοζικό σαλόνι*.

Μα θα αρκεστούμε στην εξής επισήμανση: ο ίδιος ο Macherey, στον τόμο της εισαγωγής του στο πρώτο μέρος της *Ηθικής*, συνοψίζει έναν κοινό τόπο των σπινοζικών μελετών, όταν γράφει πως «Ποτέ δεν έχει επαναληφθεί αρκετές φορές, η *Ηθική* συντίθεται από ‘μέρη’ (*partes*) και όχι από ‘βιβλία’ (*libri*): και με αυτόν τον χαρακτηρισμό, ο Spinoza ήθελε ασφαλώς να τραβήξει την προσοχή στον καθολικό χαρακτήρα ενός φιλοσοφικού εγχειρήματος το οποίο, αν προχωράει μέσω διαδοχικών σταδίων, δεν απομακρύνεται ποτέ από τον κεντρικό στόχο που σηματοδοτείται από τον ίδιο τον τίτλο του έργου, δηλαδή τη συναρμογή των έλλογων στοιχείων που είναι απαραίτητα για τη διατύπωση ενός νόμου πρακτικής ζωής. Υπό αυτήν την έποψη, κάθε ένα εκ των μερών της *Ηθικής* είναι οπωσδήποτε αζεχώριστο από τη θεωρησιακή ολότητα στην οποία ανήκει, εντός της οποίας έχει τη θέση που του αντιστοιχεί, και εκτός της οποίας στερείται ένα μεγάλο μέρος του νοήματός του». ¹²⁸ Η υπόγεια ένταση μεταξύ των δύο χωρίων του Macherey, υπό το πρίσμα της παρούσας μελέτης, αναδύεται καταφανής: αν το *quatenus* είναι παρόν από την αρχή μέχρι το τέλος ενός έργου που σφραγίζεται από τέτοιον βαθμό εσωτερικής συνοχής, το οποίο επιπροσθέτως κινείται σταθερά, καθ’ όλο το μήκος του, από το γενικό στο ειδικό, δεν μπορεί να παίζει αυτόν τον ρόλο κλειδί μόνο στο εσωτερικό της ανάλυσης του τρόπου-άνθρωπος και των συναισθηματικών του επηρειών, των οποίων άπτεται το προαναφερθέν τρίτο μέρος: με άλλα λόγια και κατά τη γνωστή περικοπή του Spinoza, ο τρόπος-άνθρωπος, παρά τις

125 Macherey, *Introduction à l’Ethique de Spinoza : La troisième partie, la vie affective*, σ. 22.

126 Αντιπροσωπευτική η αντιμετώπιση του Bennett, ενώ αναλύει το I 15Σ, *A Study of Spinoza’s Ethics*, σ. 97: «Ορίστε ένα σχετικό χωρίο, το οποίο ελαφραίνω κάπως αντικαθιστώντας τα ‘καθόσον είναι’ [*insofar as it is*] με ‘qua’ σε πέντε περιπτώσεις.

127 Με την εξαίρεση του πρόσφατου άρθρου του Lærke, «*Deus Quatenus... Sur l’emploi des particules reduplicatives dans l’Éthique*», το οποίο θα παρουσιάσουμε αμέσως.

128 Macherey, *Introduction à l’Ethique de Spinoza : La première partie, la nature des choses*, σ. 3.

όποιες ιδιαιτερότητές του, δεν συνιστά *κράτος εν κράτει*,¹²⁹ αλλά μια περίπτωση – ειδικού ενδιαφέροντος μεν, μα όχι οντολογικά διάφορη– της σχέσης μεταξύ υπόστασης και τρόπων.

2. Το μόνο κείμενο που θεματοποιεί στενά τον ίδιο τον όρο είναι το πρόσφατο άρθρο του Lærke, « Deus Quatenus... Sur l'emploi des particules reduplicatives dans l'Éthique ». Ο Lærke, μελετητής των Spinoza και Leibniz, θέτει ως βασικό του στόχο την αμφισβήτηση της προσπέλασης της σπινοζικής φιλοσοφίας ως *φιλοσοφίας του αιτίου*.¹³⁰ Αφού επικαλεστεί τις εγκλήσεις περί σύγχυσης, από μεριάς του Spinoza, των σχέσεων αιτίας-αποτελέσματος και προκειμένων-συμπεράσματος, άλλως ειπείν εμπειρικής και λογικής αιτιότητας,¹³¹ επιχειρεί να τον υπερασπιστεί, προκρίνοντας παραλληλα τη βαρύτητα αυτού που αποκαλεί προσδιορισμό [conditionnement] –το οποίο επιτελείται μέσω των όρων που μας ενδιαφέρουν– εν σχέσει με την αιτιότητα.

Τα δύο πεδία χρήσης του quatenus στα οποία εγκύπτει κατόπιν ο Lærke είναι η χρήση του αναδιπλασιασμού στον ορισμό του Θεού και στην παραγωγή των πεπερασμένων τρόπων. Ως προς το πρώτο, διευκρινίζει πως, pace Leibniz, η αλήθεια της πρότασης «Ο Θεός είναι αίτιο του Θεού» (η εφαρμογή του I O1, με τον οποίο ανοίγει το έργο, στον I O6, τον μοναδικό *πραγματικό*¹³² από τους οκτώ που παρατίθενται) δεν είναι απροϋπόθετη, αλλά συνιστά αντικείμενο αναδρομικής απόδειξης στο πρώτο μισό του πρώτου μέρους της *Ηθικής*. Όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα, η πρόταση «ο Θεός, καθόσον είναι Θεός, είναι αιτία του Θεού» δεν είναι απλή επανάληψη ή ταυτολογία· δεν ισούται με την πρόταση «ο Θεός είναι αιτία του

129 III Πρλ: Imo hominem in natura veluti imperium in imperio concipere videntur.

130 Κριτικάροντας έτσι πρωτίστως τους Gueroult και Macherey.

131 Είδαμε ήδη το I A4: «Η γνώση ενός αποτελέσματος εξαρτάται από τη γνώση του αιτίου και την ενέχει».

132 Deleuze, *Expression*, σ. 65. Το πραγματικό μπορεί να συστοιχισθεί εδώ με το *περιεχομενικό*· σε αυτό το επίπεδο του συστήματος, το περιεχόμενο-Θεός έρχεται να πληρώσει τη δομή-υπόσταση. Είναι ακριβώς αυτή η διαδικασία που εκτυλίσσεται στις πρώτες 15 προτάσεις της *Ηθικής*: μια διαδικασία παρουσίας των συνθηκών δυνατότητας ύπαρξης και σύλληψης του Θεού, του πώς ο Θεός, οριζόμενος ως «μια υπόσταση, συγκείμενη από άπειρα κατηγορήματα» [substantiam constantem infinitis attributis] (I O6) καταλήγει η *μοναδική* υπόσταση (I 14). Η χρήση της έννοιας της δομής εδώ σε σχέση με την προηγούμενη παρουσίαση που της επιφυλάξαμε υπόκειται σε έναν τύπο σχέσης που έχουμε ήδη επισημάνει: κοινή λογικότητα, διαφοροποιημένο συγκείμενο· το ότι οι έννοιες υπόσταση-Θεός δύνανται να σχετισθούν μέσω της δομής δεν εμποδίζει την παράλληλη χρήση της στη σχέση υπόστασης-τρόπων.

Θεού». Η *Ηθική*, εν ολίγοις, δεν ξεκινάει με τον ορισμό του αυταίτιου όπως αυτό εφαρμόζεται στον Θεό, αλλά με μία εκτενή θεμελίωση της δυνατότητας εφαρμογής του στον *αληθινό* ορισμό του Θεού (=τον I O6).¹³³

Στη συνέχεια επικεντρώνεται στους τρόπους και τις συνθήκες παραγωγής τους, υποστηρίζοντας πως οι όροι της οικογένειας του *quatenus* λειτουργούν προσδιοριστικά ως προς τη μοναδική υπαρκτή αιτία που είναι ο Θεός: «Φαίνεται πως για τον Spinoza, μιλώντας με απόλυτη μεταφυσική αυστηρότητα, δεν υφίσταται παρά μόνο ένα αίτιο: ο Θεός –η μονοσημαντότητα του άπειρου και του πεπερασμένου αιτίου ολοκληρώνεται».¹³⁴ Η ουσία του τρόπου, λοιπόν, δεν είναι να είναι αίτιο, αλλά αποκλειστικά να είναι συνθήκη προσδιορισμού [*condition déterminante*] του μοναδικού φορέα αιτιότητας που είναι ο Θεός.¹³⁵ Με τον Θεό ως μοναδικό αίτιο, ο Spinoza είναι ελεύθερος να προχωρήσει στο «αληθινό αντικείμενο της μεταφυσικής του: τις συνθήκες παραγωγής που είναι οι καθορισμοί του αιτίου».¹³⁶

3. Το άρθρο του Lærke αποτελεί πολύτιμη προεργασία για ό,τι πραγματευόμαστε εδώ. Αλλά υπάρχουν κάποια σημεία στα οποία η αποτίμηση του ρόλου των λειτουργιών μας αποκλίνει. Όταν διατείνεται πως «το *πεπερασμένο αίτιο* είναι ταυτόσημο με την έκφραση *άπειρο αίτιο, καθόσον* ή, αν προτιμάμε, *αυταίτιο, καθόσον*» εγείρεται ένα ερώτημα ως προς τη φύση της ταυτότητας αυτής: η προσπάθεια του Lærke να μετατρέψει όλες τις αιτιακές σχέσεις μεταξύ πεπερασμένων σε σχέσεις καθορισμού / οροθεσίας (*détermination / conditionnement*), να αποκλείσει την πολλαπλότητα σε «οντολογικό» επίπεδο έχει ανάγκη ακριβώς από έναν αμιγή οντολογικό μονισμό, που αποκλείει την πολλαπλότητα ως τέτοια· το θέμα που μας απασχολεί, όμως, είναι οι μηχανισμοί μέσω των οποίων τίθενται απευθείας και συγχρόνως ο μονισμός και η πολλαπλότητα.

Η μονοδιάσταση αιτιότητα που εισηγείται ο Lærke δημιουργεί ένταση όταν ληφθεί

133 Lærke, «*Deus quatenus*», σ. 268.

134 *Αвт.*, σ. 270.

135 *Αвт.*, σ. 272.

136 *Αвт.*, σ. 272.

υπ' όψιν η ρήση που μας έχει ήδη απαχολήσει: «πέρα από την υπόσταση και τους τρόπους δεν υπάρχει τίποτα». Γιατί ο Spinoza μπαίνει στον κόπο να μιλήσει και για τις δύο κατηγορίες και δεν αρκείται στην υπόσταση; Αρκεί να τη συνταιριάζουμε με την I 36: «Δεν υπάρχει τίποτα από τη φύση του οποίου να μην έπεται κάποιο αποτέλεσμα», για να αμφισβητηθεί μια ερμηνεία που θέλει τους τρόπους ολωσδιόλου αποσυνδεδεμένους από την έννοια της αιτιότητας.¹³⁷ Αν οι τρόποι δεν ήταν φορείς αιτιότητας, εάν ήταν δυνατόν να αναχθούν πλήρως στην υπόσταση, τότε ο Spinoza πράγματι θα ήταν ένας τύπος ελεατικού μονιστή, όπως το θέλει ο Della Rocca.¹³⁸ Η μονοσημαντότητα του Είναι, όμως, δεν συνεπάγεται τον μοναδιαίο χαρακτήρα της αιτιότητας· είναι ακριβώς σε αυτό το σημείο της σχέσης του ενός με το πολλαπλό όπου εδράζονται οι δυναμικές του σπινοζικού συστήματος –και είναι αυτή ακριβώς η σχέση, ο τύπος διάκρισης που απαιτείται από μια φιλοσοφία της εμμένειας, που καλύπτεται από την αφθονία των τελεστών μας.

137 Πρέπει εντούτοις να σημειωθεί πως αμφισημία ενυπάρχει ήδη στον ίδιο τον Spinoza, βλ. χαρακτηριστικά το I 28Σ: «δεν μπορούμε να πούμε *κυριολεκτικά* ότι ο Θεός είναι απώτερο αίτιο των ενικών πραγμάτων, εκτός ίσως προκειμένου να τα διακρίνουμε από όσα παρήγαγε άμεσα ή μάλλον από όσα έπονται από την απόλυτη φύση του» [Deus non potest proprie dici causa esse remota rerum singularium nisi forte ea de causa ut scilicet has ab iis quas immediate produxit vel potius quae ex absoluta ejus natura sequuntur, distinguamus].

138 Βλ. και το άρθρο του Melamed, «Why Spinoza is Not an Eleatic Monist (Or Why Diversity Exists)» στο Philip Goff (επιμ.), *Spinoza on Monism*, Palgrave, Νέα Υόρκη 2011, που θεματοποιεί την ύπαρξη οντολογικής ετερογένειας.

3.4. *Quatenus ipsum*

1. Όπως και να έχει, έχουμε τεθεί αντιμέτωποι με μια λέξη που εμφανίζεται 442 φορές¹³⁹ σε 225 κείμενα του σώματος της *Ηθικής*, με την πρώτη εμφάνιση –εάν η έκδοσή μας έχει το κατάλληλο font– στην πρώτη σελίδα (στον ορισμό της αιωνιότητας, I O8) και την τελευταία –όπως εύκολα θα μάντευε κανείς– στην τελευταία, στο καταληκτικό κείμενο του έργου, το V 42Σ. Κατ’ αντιδιαστολή, το γνωστό σπινοζικό *sive* εμφανίζεται 267 φορές σε 168 κείμενα, η ρίζα *caus** (*causa*, *causatum*, *causalitas*) εμφανίζεται 416 φορές σε 213 κείμενα και το *conor* με τα παράγωγά του (*conatus*, *conamen*) 206 φορές σε 116 κείμενα.¹⁴⁰

Πιο αναλυτικά, ο όρος εμφανίζεται.¹⁴¹

- 31 φορές σε 11 κείμενα του πρώτου μέρους, με συχνότητα εμφάνισης 1.63 εμφανίσεις ανά σελίδα
- 128 φορές σε 49 κείμενα του δεύτερου μέρους, με συχνότητα εμφάνισης 5.12 εμφανίσεις ανά σελίδα
- 92 φορές σε 50 κείμενα του τρίτου μέρους, με συχνότητα εμφάνισης 2.87 εμφανίσεις ανά σελίδα
- 140 φορές σε 83 κείμενα του τέταρτου μέρους, με συχνότητα εμφάνισης 4.51 εμφανίσεις ανά σελίδα
- 51 φορές σε 32 κείμενα του πέμπτου μέρους, με συχνότητα εμφάνισης 3.64 εμφανίσεις ανά σελίδα

139 Αντιπρβλ. την ελαφριά αστοχία του Lærke που καταμετρά 444 *quatenus*, λόγω της συμπερίληψης των δύο *aliquatenus* (=κάπως, σε κάποιον βαθμό, μερικώς) στους III ΟΣ 12 και III ΟΣ 13 –οι μοναδικές εμφανίσεις της λέξης αυτής στην *Ηθική*. Το *aliquatenus*, παρότι αυτό θα ήταν εφικτό, δεν έχει τον χαρακτήρα που μας ενδιαφέρει.

140 Βλ. και την αντιδιαστολή του Lærke μεταξύ *quatenus* και *sequor*, με κριτική αιχμή προς τον Macherey, Lærke, « *Deus quatenus* », σ. 264. Αν και το ζήτημα προφανώς δεν είναι ποσοτικό, οπωσδήποτε το ποσοτικό σκέλος συνιστά έναν δείκτη βαρύτητας.

141 Για την αναλογία εμφανίσεων χρησιμοποιούμε ίσως αυθαίρετα, εδώ όπως και παρακάτω, την ηλεκτρονική έκδοση του Gebhardt στην οποία έχουμε πρόσβαση· η σχετική και σχεσιακή φύση της ποσοτικής αποτύπωσης καθιστά οποιαδήποτε έκδοση λειτουργική, και αυτή που χρησιμοποιούμε έχει το πλεονέκτημα του να περιέχει όλα τα σπινοζικά κείμενα με ίδια τυπογραφικά στοιχεία. Η κατάσταση θα ήταν φυσικά διαφορετική αν προβαίναμε σε σύγκριση με άλλα έργα: πάντως, στα συγκρίσιμα από άποψη όγκου καρτεσιανά *Principia*, ο όρος εμφανίζεται 42 φορές. Στο Παράρτημα προσφέρεται ευρετήριο των κειμένων που περιέχουν τόσο το *quatenus* όσο και τους κυριότερους εκ των υπόλοιπων όρων.

2. Οι πιθανές μεταφράσεις του *quatenus*, με τη σημασιολογική φόρτιση που του προσδίδει ο Spinoza, κινούνται μεταξύ των καθόσον –το οποίο επιλέγει ο Βανταράκης–,¹⁴² εφόσον, καθό, καθότι, ως, στο μέτρο που, στον βαθμό που.¹⁴³ Οι πλέον καθιερωμένες αποδόσεις στις βασικές γλώσσες της βιβλιογραφίας είναι τα *insofar as*, *en tant que*, *sofern*. Το επίρρημα αυτό συνιστά τον επιφανέστερο εκπρόσωπο μιας οικογένειας λέξεων που επιτελούν παρόμοιο ρόλο στην *Ηθική*, όπως τα *eatenus* [=στο μέτρο που], *quantum* [=όσο], *tanquam* [=σαν, ως], *quamdiu* [=ενόσω], *quoties* [=κάθε φορά], *eo... quo* [τόσο... όσο] κ.ά.· όποτε, λοιπόν, αναφερόμαστε στο *quatenus*, αυτό επέχει θέση αντιπροσωπευτική ολόκληρου του φάσματος των όρων, εντέλει όμως της ίδιας της λειτουργίας. Δεν διατεινόμαστε πως έχουμε εδώ εξαντλήσει την κατηγοριοποίηση των λέξεων που επιτελούν παρόμοιο ρόλο στο σώμα του κειμένου, ούτε τις περιπτώσεις που οι λέξεις που μας απασχολούν επιτελούν πράγματι τη λειτουργία που μας ενδιαφέρει. Άλλωστε, οι όροι δεν έχουν πανομοιότυπο χαρακτήρα: θα υποστηρίζαμε, για την ακρίβεια, πως ενώ η λογικότητα που διέπει τη χρήση τους είναι ταυτόσημη, διαθλάται και η ίδια σε χρήσεις που διαφοροποιούνται ποιοτικά ανάλογα με το επίπεδο εφαρμογής, το συγκεκριμένο κ.λπ. Συνοψίζοντας, α) όλες αυτές οι λέξεις δεν έχουν πανομοιότυπο χαρακτήρα, β) οι ενικές, συγκεκριμένες χρήσεις τους εντός του κειμένου είναι ενίοτε μη τεχνικές –ή, εν πάση περιπτώσει, μη τεχνικές με τον τρόπο που μας ενδιαφέρει εδώ– και γ) οι τεχνικές αυτές χρήσεις παρουσιάζουν ποικίλες μετατοπίσεις και μετατροπές. Τα ζητήματα αυτά θα θιχθούν στη συνέχεια του παρόντος κεφαλαίου, τόσο μέσω της τυπολογίας των χρήσεων του *quatenus* που θα

142 Περιέργως, απαντάται μία και μοναδική εξαίρεση, η πρώτη εμφάνιση του όρου στο I 15Σ, στην οποία αποδίδεται με το *ως*. Η μόνη περίπτωση απαλοιφής του *quatenus* στην ελληνική μετάφραση απαντάται στην III 2Α.

143 Στο *Ετυμολογικό και ερμηνευτικό λεξικό της λατινικής γλώσσας* του Βασιλείου Κούβελα, βρίσκουμε: επίρ. ερώτ. και σύνδ.: μέχρι τίνος σημείου; – επί πόσο χρόνο; // αναφορ.: μέχρις ότου, εφόσον, καθότι, επειδή.

Στο *Λεξικόν λατινοελληνικόν* (Ερρίκος Ουλέριχος, Στεφ. Α. Κουμανούδης, Γεώργιος Τουρλίδης): επιρ. ερωτ.: μέχρι τίνος, επί πόσον; – μέχρι τίνος χρόνου, επί πόσον χρόνο // αναφορ. μέχρις ότου, μέχρις οπόσου, εφόσον // εφόσον, καθοσον, καθό, καθότι // καθότι, επειδή.

Ο Σιδέρης (*Λεξικόν Λατινοελληνικόν*) γράφει: επίρ. και σύνδ. (ερώτ.) μέχρι τίνος σημείου, μέχρι τίνος χρόνον, επί πόσον χρόνον // (αναφορ.) μέχρις ότου, εφόσον // εφόσον, καθόσον, καθό, καθότι // καθότι, επειδή.

Τέλος, οι Lewis & Short (*A Latin Dictionary*): I. Lit. (only in indirect questions; cf. *quī*), until where, how far.

II. Transf. A. How far, to what extent — B. Where — C. Of time, how long — D. Causal, seeing that, since, as (cf.: *quoniam*, *quando*) — E. How (eccl. Lat.) — F. So that, in order that, that (post-class.)

αναπτυχθεί όσο και μέσω της συνοπτικής παρουσίασης των συγγενικών όρων.

3.41. Υπόλοιπο corpus

1. Τελείως σχηματικά, δίνουμε εδώ τις εμφανίσεις του *quatenus* στα υπόλοιπα σπινοζικά έργα. Αν και η παράθεση αυτή δεν είναι ικανή συνθήκη για την άντληση οποιουδήποτε πορίσματος, αποτελεί εντούτοις αναγκαία προεργασία της.¹⁴⁴ Συνολικά, στην *Ηθική* έχουμε, όπως είδαμε 442 εμφανίσεις του όρου, με συνολική συχνότητα εμφάνισης 3.65 εμφανίσεις ανά σελίδα. Στα υπόλοιπα έργα:

- *TIE*: 2 φορές, με συχνότητα εμφάνισης 0.1 εμφανίσεις ανά σελίδα
- *PPC*: 44 φορές, με συχνότητα εμφάνισης 1 εμφάνιση ανά σελίδα
- *CM*: 17 φορές, με συχνότητα εμφάνισης 0.5 εμφανίσεις ανά σελίδα
- *TTP*: 42 φορές, με συχνότητα εμφάνισης 0.3 εμφανίσεις ανά σελίδα
- *TP*: 34 φορές, με συχνότητα εμφάνισης 0.7 εμφανίσεις ανά σελίδα
- *Ep*: 40 φορές σε επιστολές του Spinoza, με συχνότητα εμφάνισης 0.18 εμφανίσεις ανά σελίδα¹⁴⁵

Είναι σαφές πως στο κεντρικό και ολοκληρωμένο του έργο, η χρήση είναι δραματικά αυξημένη. Παράλληλα, το τελευταίο και ημιτελές έργο του Spinoza, η *TP*, παρουσιάζει τη δεύτερη μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνισης.¹⁴⁶ Το ερώτημα που υφέρεται

144 Επιπλέον, όπως έχει ήδη αναφερθεί, το *quatenus* ιδώνεται ως αντιπρόσωπος μιας οικογένειας· βλ. π.χ. τη συνδυαστική χρήση ενός συνόλου τελεστών στην *TP* II.9: «Συνεπάγεται, επίσης, ότι ένας άνθρωπος υπάγεται στο δίκαιο ενός άλλου για όσο διάστημα βρίσκεται υπό την εξουσία κάποιου άλλου· και υπόκειται στο δικό του δίκαιο στον βαθμό που μπορεί να αποκρούει κάθε βίαιη επίθεση, να παίρνει εκδίκηση κατά την κρίση του για κάθε ζημία που υφίσταται, και, γενικώς, να ζει σύμφωνα με την ιδιοσυγκρασία του» [*Praeterea sequitur, unumquemque tamdiu alterius esse juris, quamdiu sub alterius potestate est, et eatenus sui juris, quatenus vim omnem repellere damnumque sibi illatum ex sui animi sententia vindicare, et absolute, quatenus ex suo ingenio vivere potest*], μτφρ. Α.Ι. Στυλιανού.

145 Οι επιστολές 32 & 64 παρουσιάζουν ασυνήθιστα υψηλή συγκέντρωση χρήσεων του όρου.

146 Φυσικά ο όρος υποδηλώνει μια λογικότητα, η οποία έχει ήδη αποτυπωθεί στην *Ηθική* και την οποία μετέρχεται ο Spinoza, επεξεργασμένη πλέον, και στην *TP*. Αν ο όρος χρησιμοποιείται στη συνάφεια του φυσικού δικαίου, η εννοιολόγηση του δικαίου ήτοι δύναμης [*jus sive potentia*] εγγράφεται εξαρχής σε μια πρισματική εννοιολόγηση του αντικειμένου –βλ. και παρακάτω, 3.7, για το *sive* και τη χρήση διαφορετικών λέξεων για το ίδιο πράγμα. Για τη διττή εννοιολόγηση δίκαιο ήτοι δύναμη βλ. *TP* II.3· ως σύνθημα εμφανίζεται στην II.5.

σε μία συγκριτική ανάγνωση των έργων που στηρίζεται μερικώς στη χρήση των λειτουργιών μας θα αναζητούσε την ανάπτυξη της λογικότητας που αυτές στοιχειοθετούν και τις πιθανές σταδιακές μεταστροφές των σπινοζικών εννοιολογήσεων σε αυτήν τη βάση.

3.5. ... η οικογένεια

1. Παρακάτω θα παρουσιάσουμε συνοπτικά κάποιους από τους υπόλοιπους όρους που μας απασχολούν και λιγοστές ιδιαιτερότητες που χαρακτηρίζουν τον καθένα. Στο Παράρτημα I της εργασίας βρίσκονται τα ευρετήρια των εμφανίσεων του κάθε όρου. Επιλέγουμε να σχολιάσουμε, και αυτό εξαιρετικά συνοπτικά, μόνο ένα τμήμα τους, για το οποίο είμαστε σε θέση να προβούμε σε επισημάνσεις που συνεπικουρούν την εννοιολογική μας σκηνοθεσία.

Ο λειτουργικά ενιαίος χαρακτήρας των όρων τους οποίους πραγματευόμαστε αναδεικνύεται σκληρότερα (=κειμενικά) κατά τις περιπτώσεις που αυτοί χρησιμοποιούνται είτε συνδυαστικά, ενίοτε και εναλλάξιμα.¹⁴⁷ Παραδείγματα του πρώτου συνιστά η διαρκής κοινή επιστράτευση των *quatenus* και *eatenus*, ενώ του δεύτερου στιγμές όπως το II 7Σ, όπου το *quatenus* και το *quamdiu* χρησιμοποιούνται στην ίδια δισκελή πρόταση, με τον ίδιο ρόλο.¹⁴⁸ Άλλωστε, και πιο γενικά, εξαιρετικά συχνή είναι η χρήση της λειτουργίας, ανεξαρτήτως όρου, σε δυάδες: το A καθόσον είναι χ και όχι καθόσον είναι ψ [*quatenus ... et non quatenus...*]: καθόσον $A \rightarrow 1$, ενώ καθόσον $B \rightarrow 2$ κ.λπ.

2. Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, ό,τι ακολουθεί δεν εξαντλεί το πεδίο υπό καμία οπτική: το πλήθος των λέξεων, η σχετική σταθερότητα της τεχνικής τους βαρύτητας, η ποσοτική και τροπική τους καταγραφή, όλα βρίσκονται σε μερική εκκρεμότητα. Εν πάση περιπτώσει, στους όρους που μας ενδιαφέρουν εντάσσονται οπωσδήποτε οι εξής:¹⁴⁹

147 Ένα παράδειγμα δίνει ο Macherey, αναφέροντας πως «Η λεκτική κατασκευή *eatenus... quatenus...*, η οποία επανέρχεται αρκετά συχνά στην *Ηθική*, ιδίως στο τρίτο και το τέταρτο μέρος, ενισχύεται εδώ με τη χρήση του *tantum*, που οριοθετεί αυστηρά τη χρήση της», *Introduction*, III, σ. 353.

148 ... *quamdiu* res ut cogitandi modi considerantur, ordinem totius naturae sive causarum connexionem per solum cogitationis attributum explicare debemus et *quatenus* ut modi extensionis considerantur, ordo etiam totius naturae per solum extensionis attributum explicari debet...

149 Ο Lærke («*Deus Quatenus...*», σ. 262) αναφέρει και το *eo ipso*, το οποίο εμφανίζεται κυρίως στο τρίτο μέρος, παραλληλίζοντας καταστάσεις πραγμάτων και συναισθηματικές επήρειες –π.χ. III 27: «Από το ότι φανταζόμαστε ένα πράγμα, παρόμοιό μας και από το οποίο δεν επακολουθεί για εμάς καμία συναισθηματική επήρεια, να επηρεάζεται από οποιαδήποτε συναισθηματική επήρεια, απευθείας επηρεαζόμαστε από παρόμοια συναισθηματική επήρεια» [*Ex eo quod rem nobis similem et quam nullo affectu prosecuti sumus, aliquo affectu affici imaginamur, eo ipso simili affectu*]

- Eatenus [=στο μέτρο που]
- Quantum [=όσο] (συχνά συνδυασμένο με το tantum, ισόμορφα με το σχήμα eo... quo)
- Quamdiu [=ενόσω]
- Quoties [=κάθε φορά]
- Eo... quo [=τόσο... όσο]¹⁵⁰

Ένα ευρύτερο πλαίσιο εξέτασης συμπεριλαμβάνει και όρους όπως dum, cum, jam, vel / veluti κ.ά., οι οποίοι εντούτοις είναι αρκετά πιθανότερο να μη φέρουν την τεχνική σημοσιολόγηση που μας ενδιαφέρει. Θα εστιάσουμε τώρα σε κάποιους από αυτούς που εντάσσονται αναμφίλεκτα στη σφαίρα της.

3.51. Eatenus

1. Το eatenus χρησιμοποιείται τυπικά σε συνδυασμό με το quatenus, στο σχήμα quatenus... eatenus ή eatenus... quatenus: καθόσον A, σε αυτό το μέτρο B και τανάπαλιν.¹⁵¹ Η μεγάλη πλειοψηφία των εμφανίσεών του απαντάται στα τρία τελευταία

afficimur]. Η περίπτωση είναι ιδιόζουσα· χωρίς να επεκταθούμε, θα σημειώσουμε πως ο τροπικού χαρακτήρα παραλληλισμός που υποδηλώνει αυτή η έκφραση ισορροπεί λεπτοφυώς μεταξύ αιτιότητας και παραλληλίας με έναν τρόπο που καθιστά την ένταξή του στο σχήμα μας αμφίρροπη.

150 Ο Macherey παραλληλίζει τον τύπο αυτόν με τη συνδυαστική χρήση των quatenus και eatenus, με αφορμή το III 1Π: «Αυτό το πόρισμα δεν κάνει άλλο από το να καθιστά ρητή μια ιδιότητα που είχε ήδη καταδειχθεί εμμέσως στην κύρια πρόταση [ενν. την III 1], μέσω της χρήσης του τύπου < dans la mesure où..., dans la même mesure... > (quatenus... eatenus...), που θα έχουμε την ευκαιρία να ξανασυναντήσουμε στη συνέχεια, για παράδειγμα στην πρόταση III 5. Ο τύπος αυτός είναι ενδιαφέρων από θεωρητική σκοπιά επειδή επιτρέπει το να τεθούν σε συσχετισμό, όχι καταστάσεις θεωρημένες στον εαυτό τους σε μια στατική προοπτική, μα δυναμικά επίπεδα μεταβολών που πραγματώνονται με συνεχή τρόπο [de manière continue] μέσω κλιμακωτών σειρών», *Introduction*, III, σ. 58. Η αντίθεση μεταξύ στατικού και δυναμικού που σημειώνει θα μας φανεί χρήσιμη στις σημειώσεις περί του eatenus που ακολουθούν. Ο *συνεχής τρόπος* που αναφέρεται, η ανάδειξη δηλαδή ενός πεδίου άνευ τομών, ήτοι *αναλογικού*, επίσης συνιστά μείζον στοιχείο: είναι το πρόβλημα της συνέχειας, η γενική μορφή του προβλήματος της εμμένειας.

151 Χαρακτηριστικά παραδείγματα οι III 1: Mens nostra quaedam agit, quaedam vero patitur nempe quatenus adaequatas habet ideas eatenus quaedam necessario agit et quatenus ideas habet inadaequatas eatenus necessario quaedam patitur (ο Βανταράκης μεταφράζει: «Το πνεύμα μας ενεργεί ορισμένα και παθαίνει ορισμένα, δηλαδή, καθόσον έχει ταιριαστές ιδέες, κατ' ανάγκην ενεργεί ορισμένα, και καθόσον έχει αταίριαστες ιδέες, κατ' ανάγκην παθαίνει ορισμένα»· στην απόδοση και τα ζητήματα που εγείρονται θα αναφερθούμε αμέσως)· ή οι αποδείξεις των II 25, 26, 27. Βλ. τον παραλληλισμό του Macherey με το σχήμα eo... quo στο *Introduction* III, σ. 58.

μέρη, παρόμοια με το quantum και για παρεμφερείς λόγους, τους οποίους θα διασαφήσουμε αμέσως στη συνάφεια του τελευταίου. Υποφέρει όμως από μία γενικευμένη μεταφραστική πρακτική: είναι σύνηθες το να μένει υπονοούμενος ο ένας εκ των δύο όρων και οι προτάσεις αυτές να μεταφράζονται μόνο με έναν τελεστή.¹⁵² Έτσι, το συνδυαστικό σχήμα ταυτόχρονης χρήσης των δύο τελεστών υφίσταται μία τροπική μετατόπιση, ο βαθμός της οποίας ποικίλλει κατά περίπτωση.

2. Ας εξετάσουμε την περίπτωση της III 5, μέσω μιας σειράς αποδόσεων:

III 5: Res eatenus contrariae sunt naturae hoc est eatenus in eodem subjecto esse nequeunt quatenus una alteram potest destruere.

- Βανταράκης: τα πράγματα είναι αντίθετης φύσης, τουτέστιν δεν δύνανται να είναι στο ίδιο υποκείμενο, καθόσον το ένα μπορεί να καταστρέψει το άλλο.
- Curley: Things are of a contrary nature, that is, cannot be in the same subject, insofar as one can destroy the other.
- Shirley: Things are of a contrary nature, that is, unable to subsist in the same subject, to the extent that one can destroy the other.
- Pautrat: Des choses sont de nature contraire, c'est-à-dire ne peuvent être dans le même sujet, en tant que l'une peut détruire l'autre.
- Appuhn: Des choses sont d'une nature contraire, c'est-à-dire ne peuvent être dans le même sujet, dans la mesure où l'une peut détruire l'autre.

Αντιπαράβαλλοντας τον Peri, του οποίου η μετάφραση δεν αγνοεί το σύνολο των τελεστών:

¹⁵² Το σύνηθες της απάλειψης ενός εκ των τελεστών (στον Βανταράκη, βλ. II 07, II 25A, II 26Π, II 27A / III 3A, III 5, III 18Σ1, III 21A, III 23A, III 23Σ, III 27A, III 36ΑΠ, III 43A, III 47A, III 47Σ, III 48, III 50Σ, III 56A, III 58A, III 59A, III ΟΣ3 Επ, III ΟΣ11 Επ, III ΟΣ13 Επ, III ΓΟΣ Επ / IV Πρλ, IV 1Σ, IV 2, IV 10A, IV 11A, IV 12A, IV 13A, IV 14A, IV 20, IV 20A, IV 24A, IV 28A, IV 30, IV 30A, IV 31, IV 31Π, IV 32, IV 35, IV 35A, IV 43, IV 53A, IV 58Σ, IV 59A, IV 59A Αλ, IV 68Σ, IV Παρ Κ5, IV Παρ Κ10, IV Παρ Κ32 / V 4Σ, V 6, V 6A, V 9A, V 10A, V 18A, V 18Σ, V 23Σ, V 26A, V 29A, V 30, V 30A, V 41Σ) αναδεικνύει περαιτέρω την απουσία διερεύνησης της βαρύτητας που φέρουν οι όροι της κατηγορίας μας.

Θα αποτολμούσαμε την πλήρως αστήρικτη υπόθεση του διαμεταφραστικού δανεισμού ως βασικού αιτιακού παράγοντα: δεν αποκλείεται, για παράδειγμα, η έκδοση του Appuhn που μετέχει αυτής της πρακτικής, ως έκδοση αναφοράς για περίπου μισό αιώνα στη Γαλλία, να επηρέασε τόσο τις ύστερες γαλλικές μεταφράσεις (Pautrat, Misrahi κ.ά.), όσο π.χ. και αυτή του Curley, εφόσον αποτελούσε σημείο αναφοράς παγκοσμίως.

Determinate cose in tanto sono di natura contraria, cioè in tanto non possono trovarsi nel medesimo soggetto, in quanto l'una può distruggere l'altra.

και τον Stern:

Die Dinge sind insofern entgegengesetzter Natur, d.h., sie können in einem und demselben Subjekt nicht sein, sofern das eine das andere zerstören kann.

αναγνωρίζουμε άραγε νοηματική ταύτιση μεταξύ των αποδόσεων; Στην πρώτη περίπτωση, το προτασιακό σχήμα είναι:

καθόσον $A \rightarrow B$,

ενώ στη δεύτερη:

καθόσον A, σε αυτόν τον βαθμό B, ή
στον βαθμό που A, σε αυτόν τον βαθμό B

Η μετατόπιση είναι σαφής: με την εξάλειψη του eatenus, η δυναμική εννοιολόγηση της αντίθεσης που μας παρέχει η III 5 στατικοποιείται· το αναλογικό μετατρέπεται σε ψηφιακό. Το quatenus, αν αφεθεί εδώ μόνο του, διακρίνεται από έναν αμιγώς ποιοτικό/τροπικό χαρακτήρα, επιτελώντας έναν προσδιορισμό που καθιστά τα «πράγματα» πλήρως αλληλοαποκλειόμενα. Μα αν αποδοθούν όλοι οι τελεστές:

Res eatenus contrariae sunt naturae hoc est eatenus in eodem subjecto esse nequeunt quatenus una alteram potest destruere.

Τα πράγματα είναι σε αυτό το μέτρο αντίθετα, άλλως ειπείν δεν μπορούν σε αυτό το μέτρο να είναι στο ίδιο υποκείμενο, στο οποίο το ένα μπορεί να καταστρέψει το άλλο.

η εννοιολόγηση της αντίθεσης των πραγμάτων αποκτά διαφορετική υφή, ανταποκρινόμενη στη θεωρία του Ατόμου της ΜΦ και σε σύμπλευση με την ποσοτική στροφή που εκτυλίσσεται από το τρίτο μέρος του έργου και εξής. Οτιδήποτε αναφέρεται στη συνάφεια αυτή έχει χαρακτήρα ασυμπτωτικό. Όπως το θέτει ο Macherey, εξετάζοντας τη συγκεκριμένη πρόταση: «Η εκφορά αυτής της πρότασης επικαλείται τον τύπο < d'autant plus... d'autant plus... > (eatenus... quatenus...), του οποίου έχουμε ήδη υπογραμμίσει το ενδιαφέρον, ξεκινώντας από την πρόταση III 1. Ο

τύπος αυτός επιτρέπει το να θέσουμε σειρές από βαθμούς ασυμβατότητας [série des degrés d'incompatibilité] κι έτσι εισάγει μία προοπτική τάσης για μεταβολή [perspective tendancielle de variation] στην παρουσίαση των σχέσεων αποκλεισμού, που παύουν να τίθενται απόλυτα, με όρους όλου ή τίποτα». ¹⁵³

3.52. Quantum

1. Το quantum εισάγεται εν πολλοίς με την άρθρωση του conatus στην III 6 και εμφανίζεται κατόπιν με μεγάλη συχνότητα, κυρίως στα μέρη III και IV. ¹⁵⁴ Η πλειοψηφία των εμφανίσεών του άπτονται του ίδιου σχήματος: ο τρόπος-άνθρωπος, εμείς ή το πνεύμα προσπαθούμε, όσο μπορούμε [quantum possum], για κάτι: σχεδόν όλα τα *quantum possum* απορρέουν από και αντανakλούν το *quantum in se est* της III 6. ¹⁵⁵

2. Από το τρίτο μέρος και εξής, με τη στροφή στο εσωτερικό του τρόπου-ανθρώπου, η ποσοτική πλευρά των λειτουργιών αρχίζει να αναδεικνύεται εντονότερα, εν μέρει μέσω της πολυπληθούς χρήσης του quantum. ¹⁵⁶ Ο ποσοτικός αυτός χαρακτήρας αποτυπώνεται επίσης στην εμφάνιση των ρημάτων *augeo*, *minuo*, *juno* και *coerceo*, με σημείο εκκίνησης τον III O3: «Με τον όρο συναισθηματική επήρεια εννοώ τους επηρεασμούς του σώματος με τους οποίους η δύναμη ενέργειας του ίδιου του σώματος αυξάνεται ή μειώνεται, επικουρείται ή καταστέλλεται, και συγχρόνως τις ιδέες αυτών των επηρεασμών». ¹⁵⁷

153 Macherey, *Introduction*, III, σ. 78-79.

154 Χαρακτηριστικά, στα δύο πρώτα μέρη του έργου ο όρος εμφανίζεται μονάχα 4 φορές, όλες στο καταληκτικό του δεύτερου μέρους II 49Σ· στη συνέχεια εμφανίζεται άλλες 60: 30 στο τρίτο, 21 στο τέταρτο, 9 στο πέμπτο μέρος.

155 Τυπική η αρχική αποστροφή του IV 70Σ: «Λέω: όσο μπορεί. Διότι ακόμα κι αν [...]».

Φρονούμε πως η πρόσθεση ενός παρόμοιου σχολίου θα ήταν θεμιτή σε όλες τις προτάσεις που εμπεριέχουν το εν λόγω σχήμα.

156 Την έκφανση αυτή της σπινωζικής διττότητας, μεταξύ ποιότητας και ποσότητας, την έχει θεματοποιήσει ο Charles Ramond, *Qualité et quantité dans la philosophie de Spinoza*, Παρίσι, PUF 1995. Ενδεικτική συμπύκνωση: « Le refus de la 'qualité occulte' conduit Spinoza simultanément dans la double voie de la pure qualité et de la pure quantité », στο *Dictionnaire* του, σ. 151.

157 *Per affectum intelligo corporis affectiones quibus ipsius corporis agendi potentia augetur vel minuitur, jувatur vel coerцetur et simul harum affectionum ideas.*

Η λειτουργία- α όπως λαμβάνει χώρα στο εσωτερικό των τρόπων, αν και έκφανση, σε ένα πρώτο επίπεδο, του πρωταρχικού πυρήνα της σχέσης μεταξύ υπόστασης και τρόπων, λειτουργεί όχι μόνο ως ποιοτική/τροπική διάκριση αλλά και ως τοποθέτηση ενός τρόπου εντός ενός φάσματος, άρα ποσοτικά: ο κάθε τρόπος εκφράζει την υπόσταση σε διαφορετικό βαθμό, ο τρόπος-άνθρωπος προσεγγίζει περισσότερο ή λιγότερο (μα ποτέ απολύτως, σε ποσοτικό επίπεδο) την αιωνιότητα που είναι ο ίδιος ως έκφραση της υπόστασης.

Με άλλα λόγια, ο τροπικός χαρακτήρας χρωματίζεται με μια παράλληλη ποσοτική χροιά. Σε αντίθεση με την υπόσταση/Θεό, οι τρόποι υπόκεινται τόσο σε αριθμητικές διακρίσεις όσο και σε ποσοτικοποιήσεις της πεπερασμένης τους δύναμης.

3.53. Tanquam

1. Το tanquam υπολείπεται συχνότερα του τεχνικού χαρακτήρα που μας ενδιαφέρει από τους όρους που προηγήθηκαν.¹⁵⁸ Τα σημεία που θα θίξουμε ως προς αυτόν τον όρο είναι δύο:

I) Ο ρόλος του στον I O4, στον οποίο θα αναφερθούμε πιο κάτω, στο πλαίσιο της θεωρίας των κατηγορημάτων.

II) Ο ρόλος του ως κυλιόμενου τελεστή σε συνάρτηση με την έννοια του αιτίου. Στα τρία τελευταία μέρη του έργου, ο όρος χρησιμοποιείται στην ίδια προτασιακή δομή, εφαρμοζόμενος όμως σε διαφορετικούς πόλους της σπινοζικής διττότητας: ενώ στο τρίτο μέρος συναρτάται με το εσωτερικό του τρόπου-ανθρώπου καθόσον αυτός υπόκειται σε συναισθηματικές επήρειες,¹⁵⁹ στο τέταρτο σχετίζεται με τον τρόπο-άνθρωπο καθόσον ορίζεται από τον λόγο,¹⁶⁰ για να καταλήξει στο πέμπτο και τελευταίο

158 Βλ. π.χ. I 33Σ2: «Κάτι που πράττοντας ο Θεός το προσέχει σαν πρότυπο» ή τις χρήσεις του στο I Παρ.

159 Δηλαδή: Ιδέες πεπερασμένων τρόπων ως αίτιο σε συνάρτηση με τη φαντασία στο τρίτο μέρος: III 30, III 30A, III 35A, III 40Σ, III 44A, III 45A, III 50Σ, III 51Σ, III OΣ24 Επ. Η χρήση στο III 50Σ μας φαίνεται πιο ασαφής από τις υπόλοιπες.

160 Δηλαδή: Ανθρώπινη φύση ως εγγύτατο αίτιο στο τέταρτο μέρος: IV 35A, IV Παρ K1.

μέρος να αγκιστρωθεί στην ιδέα του Θεού ως αίτιο.¹⁶¹ Λαμβάνοντας υπ' όψιν και την εμφάνιση του όρου στο πέμπτο μέρος στην ίδια περιοχή με το σχήμα *sub specie aeternitatis* (βλ. παρακάτω, 3.7), η κατανομή του δείχνει να αντανακλά την τριχοτόμηση των ειδών της γνώσης.¹⁶² Η συνέπεια στη χρήση και η ισομορφία μεταξύ των επιπέδων συνεπικουρεί μία θέση που αρθρώσαμε πιο πάνω, περί των οδών μέσα από τις οποίες η θεματοποίηση των όρων όπως το *tanquam* δύναται να λειτουργήσει καταλυτικά σε μια απόπειρα ενιαίας πραγμάτευσης της σπινοζικής λογικότητας..

161 Δηλαδή: Ιδέα του Θεού (ή ιδέα του πνεύματος καθόσον είναι αιώνιο) ως αίτιο στο πέμπτο μέρος: V 31, V 31Σ, V 32, V 32Α, V 32Π, V 33Σ, V 36Α.

162 II 40Σ2.

3.6. Τυπολογία

1. Αυτές είναι οι λειτουργίες μας –τουλάχιστον μια πρόσκαιρη χαρτογράφησή τους. Απαραίτητη φαντάζει μια πρωταρχική τυπολογία των χρήσεων αυτών των λέξεων στο σπινοζικό έργο, τις εννοιολογικές τους επιπτώσεις και του ρόλου τους στη γενική οικονομία της *Ηθικής*: στην πραγματικότητα, μία αυστηρότερη ανασυγκρότηση ενός συνόλου θέσεων και αποτιμήσεων που έχουν μέχρι τώρα αναδυθεί διάσπαρτα στο κείμενό μας.

2. Αρχικά, τι συσχετίζεται μέσω των λειτουργιών; Όπως θα υποστηρίξουμε παρακάτω, όλες οι εννοιολογικές συσχετίσεις εντός της *Ηθικής* εξαρτώνται από αυτές: ο τύπος συσχέτισης και η λογικότητά του είναι ενιαία. Όπως όμως σημειώσαμε ήδη, οι υποπεριπτώσεις χρωματίζονται από ιδιοτυπίες. Αν χρειαζόταν να ονοματίσουμε τον τύπο συσχέτισης, θα λέγαμε πως πρόκειται για μια πρισματική ή διαφορική λειτουργία, που παραπέμπει σε μια συναφή εννοιολόγηση της ταυτότητας. Πιο συγκεκριμένα, όμως, οι κεντρικοί συσχετισμοί που επιτελούνται είναι μεταξύ:¹⁶³

α. υπόστασης και κατηγορημάτων:

I) η υπόσταση καθόσον είναι υπόσταση

II) η υπόσταση καθόσον εκφράζεται υπό το τάδε κατηγορημα

β. υπόστασης και τρόπων:

I) η υπόσταση καθόσον είναι υπόσταση

II) η υπόσταση καθόσον συνιστά π.χ. τη φύση του ανθρώπινου πνεύματος (II 11Π) ή καθόσον θεωρείται ως εκτεταμένο πράγμα (II O1)¹⁶⁴

163 Βλ. τα 2.3.6. & 2.3.7. περί εννοιολογήσεων της δομής παραπάνω, η οποία ίσως φωτίζει παραπάνω τον χαρακτήρα των συσχετισμών και φωτίζεται από αυτόν.

164 Χρησιμοποιούμε εδώ σχηματικά την υπόσταση για να αναφερθούμε και σε προτάσεις των οποίων υποκείμενο είναι ο Θεός, με ό,τι έχει αναπτυχθεί έως τώρα ως δικλείδα αποφυγής παρεξηγήσεων. Οι προτάσεις που παραθέτουμε είναι ενδεικτικές. Χρησιμοποιούμε μόνο προτάσεις που μετέρχονται το *quatenus*, και όχι κάποιον εκ των υπόλοιπων όρων.

β2. εσωτερικός διαχωρισμός των τρόπων, ως υποκατηγορία της σχέσης υπόστασης-τρόπων. Εδώ εντάσσονται, λ.χ.:

σε τροπικό επίπεδο:

I) το νερό καθόσον είναι νερό (I 15Σ)

II) το νερό καθόσον είναι αδιαίρετη υπόσταση (I 15Σ), με παράλληλες περιπτώσεις το πνεύμα καθόσον έχει σαφείς και διακριτές ή καθόσον έχει συγκεχυμένες ιδέες (III 9)

σε ποσοτικό επίπεδο:

III) καθόσον το πνεύμα έχει ταιριαστές ιδέες, ενεργεί· καθόσον έχει αταίριαστες, πάσχει (III 1)

γ. συσχέτιση τρόπων με τρόπους

I) Πολυωνυμία και εννοιολογικός συσχετισμός:¹⁶⁵ η επιθυμία αναφέρεται στους ανθρώπους καθόσον έχουν συνείδηση των ορέξεών τους (III 9Σ)

II) δομικές σχέσεις: πάσχουμε καθόσον είμαστε ένα μέρος της φύσης που δεν μπορεί να συλληφθεί μέσω του εαυτού του δίχως άλλα μέρη (IV 2)

III) η χαρά και η λύπη είναι η ίδια η επιθυμία ή η όρεξη καθόσον αυξάνεται ή μειώνεται, επικουρείται ή καταστέλλεται από εξωτερικά αίτια (III 57A)

3. Περαιτέρω, συσχετίζονται έννοιες, ή προσδιορίζεται η έκφασή τους που χρησιμοποιείται εν προκειμένω, π.χ.:

η αιωνιότητα είναι *ύπαρξη καθόσον* συλλαμβάνουμε πως έπεται αναγκαία από μόνο τον ορισμό του αιώνιου πράγματος,¹⁶⁶ ενώ

η διάρκεια είναι *ύπαρξη καθόσον* συλλαμβάνεται αφηρημένα και σαν κάποιο είδος ποσότητας¹⁶⁷

4. Ένας κομβικός άξονας επάνω στον οποίο τανύζονται οι περιστάσεις των συσχετισμών είναι, όπως είδαμε με τα *eatenus* και *quantum*, αυτός μεταξύ ποσότητας και ποιότητας/τροπικότητας. Ταυτόχρονα με αυτόν, εν λειτουργία βρίσκεται και η

¹⁶⁵ Βλ. και αμέσως παρακάτω, 3.7.1.

¹⁶⁶ I O8: *Per aeternitatem intelligo ipsam existentiam quatenus ex sola rei aeternae definitione necessario sequi concipitur.*

¹⁶⁷ II 45Σ: *existentiam quatenus abstracte concipitur et tanquam quaedam quantitatis species.* Ο τυπικός ορισμός της διάρκειας στο II O5.

διαφοροποίηση μεταξύ παραλληλίας και αναδρομής που είδαμε παραπάνω, στο κεφάλαιο περί δομής.

3.7. Παρέκβαση II: Συνδεδόμενες θεματικές

1. Έχοντας αποτυπώσει έναν αδρό σκελετό του ρόλου των λειτουργιών μας στη δομή της σπινοζικής σκέψης και προτού εισέλθουμε στο πεδίο των κατηγορημάτων, βρισκόμαστε ακριβώς σε ένα σημείο του βηματισμού μας που επιτρέπει μια μικρή παρέκβαση σε ένα σύνολο παρεμφερών ζητημάτων, τα οποία σε κάποιον βαθμό ίσως διαφωτίζονται από τη μέχρι τώρα παρουσίασή μας.

Ο στόχος των σημειώσεων που θα κλείσουν το περιγραφικό αυτό κεφάλαιο δεν είναι η ενδελεχής αντιμετώπιση, που θα απαιτούσε δυσαναλογο εύρος. Το μόνο που επιθυμούμε είναι η υπόδειξη κατευθύνσεων και περιοχών των οποίων η διαύγαση θεωρούμε πως υποβοηθείται από την παρούσα εργασία.

3.7.1. Πολυωνυμία & sive

1. Μία εξ αυτών, στην οποία θα επανέλθουμε εμμέσως πιο κάτω με την Επ9, είναι η ροπή του Spinoza προς την πολυωνυμία, ήτοι η συνήθειά του να χρησιμοποιεί μια σειρά από λέξεις για να περιγράψει το ίδιο, όπως λέει, πράγμα:¹⁶⁸ Θεός ήτοι Φύση,¹⁶⁹ Θεός και Υπόσταση, Αληθής και Ταιριαστή ιδέα,¹⁷⁰ Βούληση, Όρεξη και Επιθυμία,¹⁷¹ Πράγμα και Τρόπος, Τρόπος και Αίτιο...¹⁷² Οι οιονεί σημασιολογικές ταυτίσεις των

168 Ο Lærke συνδέει το quatenus με αυτή τη συνήθεια του Spinoza μέσω του I 15Σ, «Deus quatenus ...», σ. 266: «Τη μετέρχεται εδώ ώστε να διακρίνει μεταξύ διαφορετικών πιθανοτήτων κατανόησης της ίδιας έννοιας».

Το εδώ μπορεί να μετατραπεί σε παντού, εάν το ίδιας καταστεί εν ταυτώ ίδιας και άλλης.

169 Το γνωστό σπινοζικό σύνθημα *Deus sive Natura* δεν εμφανίζεται ως τέτοιο· αυτό που πράγματι εμφανίζεται στον IV Πρλ είναι η μορφή *Deus seu Natura*.

170 Επ60: «Μεταξύ μιας αληθούς και μιας ταιριαστής ιδέας δεν αναγνωρίζω καμία άλλη διαφορά παρά μόνο το εξής, ότι η λέξη ‘αληθής’ αναφέρεται στην ιδέα στον βαθμό που ταιριάζει στο ιδεατό της· ενώ η λέξη ‘ταιριαστή’ στη φύση της ιδέας ως προς τον εαυτό της» [Inter ideam veram & adaequatam nullam aliam differentiam agnosco, quàm quòd nomen veri respiciat tantummodò convenientiam ideae cum suo ideato; Nomen adaequati autem naturam ideae in se ipsâ.]· το tantummodò εντάσσεται στο σχήμα μας. Βλ. I A6, II O4.

171 Στο III 9Σ: το *cum* θεωρούμε ότι χρησιμοποιείται σε αυτήν την περίπτωση ως λειτουργία-q. Προστίθενται εδώ και το *conatus*, όπως και η δύναμη.

172 Κλασικό σπινοζικό πρόβλημα: γιατί οι μισές αναφορές στη II 7 αναφέρονται στο *πράγμα* και οι άλλες μισές στο *αίτιο*; Οι έννοιες αυτές θεωρούνται εναλλάξιμες; Ο Gueroult χρησιμοποιεί αυτήν

όρων αυτών εκφράζονται συχνά μέσα από τις λέξεις που μας απασχολούν, όντας διαφορετικά πρίσματα προσπέλασης του ίδιου αντικειμένου· το αντικείμενο, όμως, έχει ήδη διαφοριστεί λόγω ακριβώς του εναλλασσόμενου αυτού πρίσματος.¹⁷³

2. Όταν ο Montag αναλύει το περίφημο σπινοζικό *sive*,¹⁷⁴ μέσα από το οποίο πραγματώνονται συχνά αυτοί οι εννοιολογικοί παραλληλισμοί, υποστηρίζει πως ο στόχος του Spinoza είναι η αναβάθμιση της Φύσης μέσα από την υποβάθμιση του Θεού. Αυτό, όμως, που αποκαλεί «λειτουργία του *sive*» [the operation of the *sive*]¹⁷⁵ δεν ταυτίζεται σε καμία περίπτωση με αυτό που αποκαλούμε εδώ λειτουργίες: κατά τον Montag, «[το φιλοσοφικό σύνθημα *Deus sive Natura*], όπως θα μπορούσαμε να το αποκαλέσουμε, συγκεφαλαιώνει τόσο τη μορφή όσο και το περιεχόμενο της φιλοσοφίας του Spinoza, ακριβώς λόγω του ότι ταυτόχρονα επιβεβαιώνει και αρνείται ότι επιβεβαιώνει τη ριζική απόρριψη της υπερβατικότητας».¹⁷⁶ και πιο κάτω: «ο πρώτος όρος μεταφράζεται και εκτοπίζεται από τον δεύτερο».¹⁷⁷

Το ερμηνευτικό πλαίσιο δείχνει μάλλον περιοριστικό, όπως συμβαίνει συχνά με τις αναγνώσεις που προσεγγίζουν τον Spinoza ως υλιστή.¹⁷⁸ Σε τέτοιες περιπτώσεις

την ιδιότητα για να χαρακτηρίσει τη φιλοσοφία του Spinoza *φιλοσοφία της αιτίας* –είδαμε παραπάνω την κριτική του Lætke. Παρόμοιοι χαρακτηρισμοί μας φαίνονται υπερβολικά τολμηροί, υπέρ του δέοντος περιοριστικοί: θα χαρακτηρίζαμε τη φιλοσοφία του Spinoza, *φιλοσοφία του Spinoza*.

173 Δεν θεωρούμε ασύνδετη και την παρατήρηση του Balibar περί αλλαγής οπτικής γωνίας μεταξύ TTP και TP, από την ελευθερία στην ασφάλεια, στο κείμενό του «Πολιτική και επικοινωνία» που χρησιμεύει ως επίμετρο στο Μπαρούχ Σπινόζα, *Πολιτική Πραγματεία*, μτφρ. Άρης Στυλιανού, εισ. Γεράσιμος Βώκος, επίμ. Ετιέν Μπαλιμπάρ, Πατάκης, Αθήνα 2007, σ. 278-279.

174 Montag, *Bodies*, σ. 4-5. Το *sive* χρησιμοποιείται εναλλάξιμα με το *seu* στο σύνολο του σώματος του κειμένου.

175 Ακολουθώντας τον Tosel, *Spinoza ou le crépuscule de la Servitude : Essai sur le Traité Théologico-Politique*, Aubier, 1984. Ο Montag δηλώνει πως η φιλοσοφία του Spinoza μπορεί να συνοψιστεί σε δύο στιγμές αυτής της λειτουργίας: Θεός ήτοι φύση, δίκαιο ήτοι δύναμη.

176 Montag, *Bodies*, σ. 4.

177 *Αυτ.*, σ. 5.

178 Μεταξύ των οποίων, άλλωστε, και αυτή του Montag. Η II 7 θεωρούμε πως αρκεί για να καταστήσει προβληματική κάθε τέτοια προσπάθεια· θα πρέπει βέβαια να σημειωθεί εδώ πως ο υλισμός που χρεώνεται συνήθως στον Spinoza άπτεται περισσότερο μιας επικέντρωσης στην έννοια της εμμένειας (σε αντιδιαστολή με κάθε ψηφιακή τομή που εισάγει έναν υπερβατικό παράγοντα στη σκέψη, ευρέως εννοούμενη) παρά σε αυτή του σώματος ως τέτοιου. Αν και ο Spinoza μπορεί να ιδωθεί ως μία από τις πλέον κομβικές φιγούρες στην ευρύτερη κίνηση αναβάθμισης του σώματος που ακολουθεί την ανάδυση της νέας επιστήμης, στην πραγματικότητα αυτή διαπλέκεται εις βάθος με μία *υποβάθμιση του πνεύματος*, το οποίο καταλήγει να υπόκειται εξίσου σε σκληρά αιτιακά πλέγματα: τόσο οι ενέργειες όσο και τα πάθη του παραλληλίζονται με αυτά του σώματος –βλ. TIE §

αναδύεται επιπλέον το εξής παράδοξο: ο Spinoza αναγιγνώσκεται στη βάση των ριζοσπαστικών του προθέσεων και στρατηγικών, υπό τη σκοπιά ενός είδους τελεολογίας, με τις εννοιολογήσεις του να καθίστανται έτσι μονοσήμαντες.¹⁷⁹ όπως θα δούμε παρακάτω, η δική μας θέση βρίσκεται σε ένταση με μια τέτοια προσέγγιση.¹⁸⁰

3.7.2. *Natura naturans* ↔ *Natura naturata*

1. Συναφής είναι η περίπτωση της εννοιολόγησης, κληρονομημένης από μια μακρά παράδοση, της Φύουσας και Φυόμενης Φύσης.¹⁸¹ Η διττότητα μεταξύ των δύο εκφάνσεων της φύσης –η οποία, ως γνωστόν, ταυτίζεται άνευ προσδιορισμών πιο κάτω στο έργο με τον Θεό– αντιστοιχεί σε αυτήν μεταξύ ποιότητας και ποσότητας.¹⁸²

I 29Σ: Πριν συνεχίσω θέλω να εξηγήσω εδώ, ή μάλλον να υπενθυμίσω, τι πρέπει να εννοούμε με τον όρο φύουσα Φύση και τι με τον όρο φυόμενη Φύση. Διότι εκτιμώ πως από τα προηγηθέντα εδραιώθηκε τώρα πως ότι με τον όρο φύουσα Φύση πρέπει να εννοούμε αυτό που είναι στον εαυτό του και συλλαμβάνεται μέσω του εαυτού του, ήτοι τα κατηγορήματα της υπόστασης που εκφράζουν μια αιώνια και άπειρη ουσία, τουτέστιν (κατά το Πόρ. 1 της Πρότ. 14 και το Πόρ. 2 της Πρότ. 17) τον Θεό *καθόσον* θεωρείται ως ελεύθερο αίτιο. Ενώ με τον όρο φυόμενη

85: η ψυχή ως *automa spirituale*. Από την άλλη, το σώμα πράγματι αναβαθμίζεται και γνωσιακά, αφού η εκκίνηση των διεργασιών της θεμελίωσης της γνώσης στην *Ηθική* συναρτάται εις βάθος με τις κοινές έννοιες, των οποίων ο σχηματισμός εκτυλίσσεται στη βάση της παρέκβασης στη φυσική που ακολουθεί το II 13Σ (βλ. και Deleuze, *Philosophie Pratique*, σ. 126-132· Bennett, *Study*, σ. 94, όπου υποστηρίζεται πως το πρότυπο της μηχανικής, οπότε η Έκταση, είναι αυτό επί του οποίου συγκροτείται ο στοχασμός του Spinoza, με το μοντέλο να εφαρμόζεται ακολούθως και στη Σκέψη) ενώ «Το Πνεύμα δεν γνωρίζει τον εαυτό του παρά καθόσον αντιλαμβάνεται τις ιδέες των επηρεασμών του Σώματος» [*Mens se ipsam non cognoscit nisi quatenus corporis affectionum ideas percipit*] (II 23). Από την άλλη, το έτερο κατηγορήμα που θεματοποιείται, αυτό της Σκέψης, μοιάζει να διαθέτει τόσο μια οιονεί γνωσιοντολογική προτερότητα –όπως θα δούμε και παρακάτω, στην εξέταση του ορισμού του κατηγορήματος– όσο και μια ιδιότυπη βαρύτητα, αφού που εκτός του να υφίσταται ως τέτοιο, θεματοποιεί παράλληλα και όλα τα υπόλοιπα. Μα αυτά τα προβλήματα, που σχετίζονται σε ένα πρώτο επίπεδο με το δόγμα της παραλληλίας μα διευρύνονται στα θεμέλια της σπινोजικής σκέψης, δεν είναι εδώ ο χώρος για να αναπτυχθούν.

179 Με έννοια τελείως διαφορετική της *univocité* του όντος που θεματοποιεί ο Deleuze, την οποία θα συναντήσουμε παρακάτω.

180 Από άλλες οδούς και με διαφορετικές αφετηρίες, ο Φουρτούνης φτάνει σε μια παρόμοια κριτική του Montag επί της εμμένειας. Τα εννοιολογικά του συμπεράσματα βρίσκονται σε μερική τουλάχιστον σύμπληρωση με τα δικά μας: χαρακτηριστική η αναφορά του σε μια μηδενική αλλά *ανεξάλειπτη δυνάμει* («Εμμένεια και Δομή», σ. 221), κοντινή σε αυτό που αποκαλούμε εδώ διττότητα· αντιπρβλ. όμως, Deleuze & Guattari, *Qu'est-ce que la philosophie*, σ. 50-51: η *ψευδαίσθηση της υπερβατικότητας*, που «καθιστά την εμμένεια εμμενή σε κάτι, και επανανακαλύπτει μια υπερβατικότητα στην ίδια την εμμένεια».

181 Για *Natura naturans* και *Natura naturata*, βλ. και KV I viii & ix.

182 Όπως θεματοποιεί αυτούς τους όρους ο Ramond, *Qualité et quantité dans la philosophie de Spinoza*, που αναλύει εκτός των άλλων τις δύο όψεις της φύσης.

καθετί που έπεται από την αναγκαιότητα της φύσης του Θεού, ήτοι από κάθε κατηγορήμα του Θεού, τουτέστιν όλους τους τρόπους των κατηγορημάτων του Θεού *καθόσον* θεωρούνται ως πράγματα που είναι στον Θεό και δεν μπορούν ούτε να είναι ούτε να συλληφθούν χωρίς τον Θεό.¹⁸³

Οι λέξεις αυτές ορίζονται εδώ, επανέρχονται δύο προτάσεις πιο πέρα (I 31 & I 31A) για να συσχετιστούν με τον εν ενεργεία νου, είτε άπειρο είτε πεπερασμένο, και ακολούθως δεν επανεμφανίζονται στο υπόλοιπο του έργου· μολοντούτο, το αποτύπωμά τους τόσο στη βιβλιογραφία όσο και στην ευρύτερη εικόνα του Spinoza τις κατατάσσουν στις κοινές σπινοζικές έννοιες. Ο Wolfson τις προσδιορίζει ως εξής: «Η υπόσταση και τα κατηγορήματά της καλούνται από τον Spinoza *natura naturans*, το σύνολο του συστήματος τρόπων [modal system] έκτασης και σκέψης το αποκαλεί *natura naturata*».¹⁸⁴ Πιο κάτω, ο Wolfson προσφέρει μία παρουσίαση της διαφοροποιημένης χρήσης των όρων από τον Spinoza εν σχέσει με τη μεσαιωνική φιλοσοφία,¹⁸⁵ στη βάση δύο οντολογικών διαφοροποιήσεων: α) την άρνηση από μεριάς του Spinoza, της ελεύθερης βούλησης του Θεού,¹⁸⁶ τουτέστιν την αναγκαιότητα της αιτιότητάς του και β) την υιοθέτηση της σωματικότητάς του.¹⁸⁷

Δεν θα επεκταθούμε, αλλά θα παρουσιάσουμε ένα στοιχειώδες σχήμα. Η σχέση μεταξύ *natura naturans* και *natura naturata* συνιστά μία θεματική που δύναται να περικλείσει συνθηματολογικά τον πυρήνα της προβληματικής μας: πώς συγκροτείται εννοιολογικά το πέρασμα από τον τύπο $[α \leftrightarrow β]$ στον τύπο $[α \leftrightarrow \{α \leftrightarrow β\}]$; Όχι πώς σχετίζεται ο Θεός με τους τρόπους, αλλά πώς σχετίζεται ο Θεός με τη σχέση του με τους τρόπους. Με άλλα λόγια και στο προκείμενο, πώς ο Θεός/φύση ως αυτοσχεσία συνιστά την ίδια στιγμή σχέση με το έτερό του, το οποίο όμως συνιστά εκ νέου

183 Antequam ulterius pergā, hic quid nobis per Naturam naturantem et quid per Naturam naturatam intelligendum sit, explicare volo vel potius monere. Nam ex antecedentibus jam constare existimo nempe quod per Naturam naturantem nobis intelligendum est id quod in se est et per se concipitur sive talia substantiae attributa quae aeternam et infinitam essentiam expriment hoc est (per corollarium I propositionis 14 et corollarium II propositionis 17) Deus *quatenus* ut causa libera consideratur. Per naturatam autem intelligo id omne quod ex necessitate Dei naturae sive uniuscujusque Dei attributorum sequitur hoc est omnes Dei attributorum modos *quatenus* considerantur ut res quae in Deo sunt et quae sine Deo nec esse nec concipi possunt.

Χαρακτηριστικά τα δύο *quatenus*, ένα για κάθε έκφραση της φύσης.

184 Wolfson, *The Philosophy of Spinoza*, τ. I, σ. 216.

185 Wolfson, *The Philosophy of Spinoza*, τ. I, σ. 252-261.

186 I 32ΠΙ: «Ο Θεός δεν πράττει από ελευθερία βούλησης» [Deum non operari ex libertate voluntatis].

187 Εκτενώς επιχειρηματολογημένη στο I 15Σ.

έκφανσή του; –και περαιτέρω: πώς εννοιολογείται αυτός ο τύπος σχέσης, που διαπνέει σύνολη την *Ηθική*;¹⁸⁸

3.7.3. Sub specie aeternitatis

1. Η τρίτη αδρή σημείωση αφορά την επίσης πολυσυζητημένη διατύπωση sub specie aeternitatis,¹⁸⁹ που έχει αποδοθεί από τον Βανταράκη «υπό ένα είδος αιωνιότητας». Δεν μπορούμε όμως να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο συνδυάζεται το species –ως *είδος*– με την έννοια της αιωνιότητας: εάν γίνεται λόγος για ένα είδος αιωνιότητας, σε ποιο γένος ανήκει και ποια είναι τα άλλα είδη της;¹⁹⁰

Θεωρούμε πως τα ερωτήματα αυτά δεν έχουν νόημα στο πλαίσιο της σπινοζικής σκέψης: η αιωνιότητα είναι γνώρισμα της υπόστασης καθόσον θεωρείται ως τέτοια, με την οποία οι κατηγορίες του γένους και του είδους δεν είναι δυνατόν να σχετιστούν. Αυτό που σηματοδοτείται με τη φόρμουλα sub specie aeternitatis είναι μάλλον η κατάληψη μίας θέσης εντός του πεδίου διττότητας που αναδιπλασιάζει, στο εσωτερικό του τρόπου-ανθρώπου, την καταστατική διττότητα υπόστασης-τρόποι. Θα κάναμε λοιπόν λόγο για ένα *πρίσμα* αιωνιότητας. Χαρακτηριστική στιγμή η πρώτη εμφάνιση της φόρμουλας στο II 44Π2: «Είναι στη φύση του λόγου να αντιλαμβάνεται τα πράγματα υπό το *πρίσμα* της αιωνιότητας»,¹⁹¹ ιδίως αφότου συνδυαστεί με το αμέσως προηγούμενο II 44Π1: «Από εδώ έπεται ότι εξαρτάται μόνο από τη φαντασία να ενατενίζουμε τα πράγματα ως ενδεχόμενα, τόσο από τη *σκοπιά* του παρελθόντος όσο

188 Έρχεται ξανά στον νου η μονόπλευρη διττότητα του Laruelle με την διαφορά της ρητής απόρριψης της δυνατότητας εξάντλησης του επιστητού από τη φιλοσοφία, της κριτικής δηλαδή σε αυτό που ο Laruelle αποκαλεί αρχή της αποχρώσας φιλοσοφίας [principe de philosophie suffisante].

189 Στην IV 62A το sub specie aeternitatis συνδυάζεται με το προαναφερθέν sive/seu: «Ο,τι συλλαμβάνει το Πνεύμα καθοδηγούμενο από τον λόγο το συλλαμβάνει υπό το ίδιο πρίσμα αιωνιότητας ήτοι αναγκαιότητας» (Quicquid mens ducente ratione concipit, id omne sub eadem aeternitatis seu necessitatis specie concipit).

190 Υπενθυμίζουμε τον ορισμό της αιωνιότητας, την πρώτη εμφάνιση του quatenus στην *Ηθική*: «Με την αιωνιότητα εννόω την ίδια την ύπαρξη, καθόσον συλλαμβάνεται να έπεται αναγκαία μόνο από τον ορισμό αιώνιου πράγματος» [Per aeternitatem intelligo ipsam existentiam, quatenus ex sola rei aeternae definitione necessario sequi concipitur].

191 De natura rationis est res sub quadam aeternitatis specie percipere.

και του μέλλοντος». ¹⁹² Το species επιτελεί έναν ρόλο πλήρως ισόμορφο με αυτόν του respectu που προηγείται, σε τελική ανάλυση μία εννοιολογικοποιημένη λειτουργία-q· η δέουσα απόδοση του respectu ως σκοπιάς, θα άρμοζε να ανακλαστεί στην απόδοση του ισόμορφου species ως *πρίσματος*. ¹⁹³

Το species aeternitatis, λοιπόν, ιδώνεται εδώ ως περίπτωση πύκνωσης της θεματικής μας. Το σκιαγράφημα των λειτουργιών που εξετάζουμε συνεπάγεται αυτομάτως τον σχηματισμό ενός υπόβαθρου για απεύθυνση στην έννοια και την απόδοσή της, αφού το πρίσμα της αιωνιότητας συνίσταται ακριβώς στην ύπαρξη του τρόπου-ανθρώπου *καθόσον* εκφράζει την αιώνια ουσία του Θεού.

192 Hinc sequitur a sola imaginatione pendere, quod res tam respectu praeteriti quam futuri ut contingentes contemplemur.

193 Παρεμφερές και το ratio, όταν χρησιμοποιείται με την έννοια της άποψης, π.χ. I 17Σ, I 20Π2 κ.α.

4. Θεωρία των κατηγορημάτων

4.1. Η έννοια του κατηγορήματος

1. Έχει επισημανθεί πως το μεγαλύτερο ρήγμα στις ερμηνείες της σπινοζικής φιλοσοφίας άπτεται της θεωρίας των κατηγορημάτων.¹⁹⁴ Το γενικό πρόβλημα που τίθεται είναι ο τρόπος διάκρισης μεταξύ της απολύτως άπειρης υπόστασης και των τρόπων, όπως και μεταξύ αυτής και των κατηγορημάτων, εφόσον τα δεύτερα συχνά μοιάζουν να ταυτίζονται με την υπόσταση (I 4A, I 19, I 20Π2) και οι τρόποι είναι δυνατόν να συλληφθούν ταυτόχρονα *καθόσον* είναι τρόποι μα και *καθόσον* είναι αδιαίρετη υπόσταση (I 15A): είναι ακριβώς αυτός ο τελευταίος τύπος συσχέτισης στον οποίο επιθυμούμε να εγκύψουμε.

(Προτού συνεχίσουμε, ας δηλώσουμε εξ αρχής πως ό,τι ακολουθεί δεν συμπεριλαμβάνει μια διεξοδική παρουσίαση της σπινοζικής (πρώτης) φιλοσοφίας, η οποία συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση για να τοποθετηθούν όσα πράγματι συμπεριλαμβάνονται στην ορθή τους προοπτική. Το εύρος του παρόντος, όμως, δεν επιτρέπει κάτι τέτοιο. Υποθέτουμε, λοιπόν, ως δεδομένη μια στοιχειώδη επαφή με το σπινοζικό έργο.)

2. Η σπινοζική υπόσταση φέρει όλες τις ιδιότητες που παραδοσιακά (=στην προνεωτερική φιλοσοφία) αποδίδονται στον Θεό: είναι απολύτως άπειρη, αιτία εαυτού, αδιαίρετη, μοναδική, ελεύθερη αιτία, αιώνια.¹⁹⁵ Μα τα προβλήματα που ανέκυπταν για αιώνες στις μεσαιωνικές συζητήσεις περί της φύσης του Θεού πρέπει επίσης να απαντηθούν από τον Spinoza.

Το επίδικο, λοιπόν, είναι η φύση της σχέσης μεταξύ υπόστασης και κατηγορημάτων

194 Haserot, «Spinoza's Definition of the Attribute», σ. 28, άρθρο που συνιστά μία εξαιρετική ανασυγκρότηση των προβλημάτων που ανακύπτουν από τον I O4· ο Della Rocca, (*Representation and the Mind-Body Problem in Spinoza*, σ. 157) αναφέρει πως το μεγαλύτερο βάρος στη σπινοζική βιβλιογραφία έχει μοιραστεί μεταξύ των φράσεων *Deus sive Natura* και του I O4.

195 Εκτενής και εξαιρετικά εμβριθής ανάλυση της σχέσης μεταξύ Spinoza και προνεωτερικής φιλοσοφίας, αλλά με μια τάση πλήρους αναγωγής του πρώτου στη δεύτερη, στον Wolfson.

και, κατ' επέκταση, το οντολογικό καθεστώς των τελευταίων ενόψει της ευθείας δήλωσης του Spinoza πως «πέρα, πράγματι, από την υπόσταση και τους τρόπους δεν υπάρχει τίποτα»¹⁹⁶. Πιο συγκεκριμένα, ο μηχανισμός μέσα από τον οποίο ο Spinoza αντιμετωπίζει το θεμελιώδες πρόβλημα της σχέσης μεταξύ της απλότητας της υπόστασης και της πολλαπλότητας του κόσμου (=των τρόπων, αλλά και των κατηγορημάτων). Πώς επιτελείται, εντός του κειμένου της *Ηθικής*, η αποτύπωση αυτής της σχέσης και πώς συνδέεται ο τρόπος επιτέλεσης με το περιεχόμενο του έργου;

3. Ως πρώτη στάση, ας εξετάσουμε τον ορισμό του κατηγορήματος που παραθέτει ο Spinoza στην πρώτη Επ2 (1661), τη χρονιά που εκκινείται η συγγραφή της *Ηθικής* – ολοκληρώθηκε το 1675–, όπου χρησιμοποιείται τμήμα των όρων που θα αντιστοιχισθούν αργότερα στον ορισμό της υπόστασης:

Να σημειωθεί εδώ πως με το κατηγορήμα εννοώ καθετί που συλλαμβάνεται μέσω του εαυτού του και στον εαυτό του / αφ' εαυτού και καθεαυτό· έτσι ώστε η έννοιά του δεν ενέχει την έννοια άλλου πράγματος.¹⁹⁷

Συνεχίζουμε με τον κοινό ορισμό υπόστασης και κατηγορήματος της Επ9, λίγο μετά την εκκίνηση της συγγραφής της *Ηθικής* (Μάρτιος 1663):

Με την υπόσταση εννοώ αυτό που είναι στον εαυτό του και συλλαμβάνεται μέσω του εαυτού του, δηλαδή του οποίου η έννοια δεν ενέχει την έννοια άλλου πράγματος. Εννοώ το ίδιο με το κατηγορήμα, εκτός του ότι κατηγορήμα αποκαλείται από τη σκοπιά του νου, που αποδίδει στην υπόσταση μια δεδομένη φύση ενός είδους.¹⁹⁸

Εδώ ο Spinoza μοιάζει να μην έχει αποκολληθεί πλήρως από το καρτεσιανό σχήμα,

196 Επαναλαμβάνεται αυτούσια στις I 15A και I 28A, και παραλλαγμένη στο I 6Π. Η πρόταση 28 είναι χαρακτηριστική στιγμή της έντασης που δημιουργείται στην έννοια της αιτιότητας από τη διττή φύση της [υπόστασης καθόσον υπόστασης] / [υπόστασης καθόσον τρόποι], μα επίσης συντελεί στη θεμελίωση της αποτύπωσης μιας αιτιότητας των τρόπων.

197 Ubi notandum, me per attributum intelligere omne id, quod concipitur per se, & in se; adeo ut ipsius conceptus non involvat conceptum alterius rei. Αμέσως πριν ο Spinoza ορίζει τον Θεό ως «ον συγκείμενο από απειρία κατηγορημάτων, εκ των οποίων το καθένα είναι άπειρο, ήτοι ύψιστα τέλειο στο είδος του». Πιο κάτω, αναφέρει στις συνθήκες ορισμού της υπόστασης πως αυτή πρέπει να είναι «άπειρη, ήτοι ύψιστα τέλεια στο γένος της». Πουθενά στη *Ηθική* η έννοια της υπόστασης δεν θα συνδυαστεί με αυτή του γένους, εφόσον ο Θεός, που αποτελεί τη μοναδική υπόσταση (I 14), δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί με όρους γένους (βλ. και I 28Σ). Αντιθέτως, τα κατηγορήματα εκφράζουν ακριβώς μια άπειρη στο γένος της ουσία (I 16A).

198 Per substantiam intelligo id, quod in se est, & per se concipitur, hoc est, cujus conceptus non involvit conceptum alterius rei. Idem per attributum intelligo, nisi quod attributum dicatur respectu intellectus, substantiae certam talem naturam tribuentis.

εντός του οποίου κάθε υπόσταση έχει ένα πρωτεύον κατηγορημα, συγκεκριμένα το πνεύμα για την σκέψη και το σώμα για την έκταση.¹⁹⁹ Αλλά η κατάσταση αλλάζει: ας δούμε, λοιπόν, και τους ορισμούς του τελικού κειμένου της *Ηθικής*:

I O3: Με την υπόσταση εννοώ αυτό που είναι στον εαυτό του και συλλαμβάνεται μέσω του εαυτού του, δηλαδή του οποίου η έννοια δεν χρειάζεται την έννοια άλλου πράγματος εκ του οποίου να πρέπει να σχηματιστεί.²⁰⁰

I O4: Με το κατηγορημα εννοώ αυτό που ο νους αντιλαμβάνεται στην υπόσταση ως συνιστών την ουσία της.²⁰¹

3.1. Στο τελικό κείμενο της *Ηθικής*, ο κοινός ορισμός της Επ9 έχει διασπαστεί. Οι αντιφάσεις και οι μετατοπίσεις μεταξύ των ορισμών άπτονται του γεγονότος πως ο Spinoza δεν κληρονόμησε μία αυστηρή εννοιολόγηση του κατηγορήματος, μα χρειάστηκε να τη συγκροτήσει σταδιακά –και το ίδιο θεωρούμε πως θα μπορούσε να ειπωθεί και για τις άλλες πυρηνικές οντολογικές κατηγορίες.²⁰² Προσπαθεί, με άλλα λόγια, να διαχωρίσει με ακρίβεια τις έννοιες της υπόστασης, του κατηγορήματος και του τρόπου, οι οποίες είναι μάλλον ασαφώς διατυπωμένες από τον Descartes.²⁰³ Πριν περάσουμε στη συσχέτιση των κατηγορημάτων με το *quatenus*, θα δούμε συνοπτικά τα προβλήματα που εγείρονται από τον ορισμό του κατηγορήματος στην *Ηθική* και τις δύο βασικές ερμηνείες του.

199 Descartes, *Principes de la Philosophie* I.53.

200 Per substantiam intelligo id quod in se est et per se concipitur hoc est id cuius conceptus non indiget conceptu alterius rei a quo formari debeat.

201 Per attributum intelligo id quod intellectus de substantia percipit tanquam ejusdem essentiam constituens.

202 Melamed, «The Building Blocks of Spinoza's Metaphysics: Substance, Attributes and Modes», σ. 18.

203 Στον Descartes, βλ. για την Υπόσταση, *Principes de la Philosophie* I.51: «Atque ideo nomen substantiae non convenit Deo et illis univoce – Και γι' αυτό το όνομα της υπόστασης δεν ταιριάζει στον Θεό και σε αυτά μονοσήμαντα»· για το κατηγορημα, I.62: «Denique distinctio rationis est inter substantiam et aliquod ejus attributum, sine quo ipsa intelligi non potest, vel inter duo talia attributa ejusdem alicujus substantiae – Τέλος, η διάκριση λόγου υφίσταται μεταξύ υπόστασης και ενός εκ των κατηγορημάτων της, χωρίς το οποίο δεν μπορεί να εννοηθεί, ή μεταξύ δύο τέτοιων κατηγορημάτων μιας υπόστασης», πρβλ. I.53: «Et quidem ex quolibet attributo substantia cognoscitur; sed una tamen est cujusque substantiae praecipua proprietas, quae ipsius naturam essentiamque constituit, et ad quam aliae omnes referuntur – Και βέβαια η υπόσταση γίνεται γνωστή από οποιοδήποτε κατηγορημα· μα ωστόσο η κάθε υπόσταση έχει μία πρωταρχική ιδιότητα, που συνιστά τη φύση και την ουσία της και στην οποία αναφέρονται όλες οι άλλες»· για τον τρόπο, I.56: «Et quidem hic per modos plane idem intelligitur, quod alibi per attributa, vel qualitates – Και βέβαια εδώ με τους τρόπους εννοούμε αυτό που [εννοούσαμε] αλλού με τα κατηγορήματα, ή τις ποιότητες» [τρόποι = πώς επηρεάζεται η υπόσταση / ποιότητες = πώς ονομάζεται / κατηγορήματα = γενικά τι ιδιότητες ενέχει].

4. Τα στοιχειώδη ζητήματα που τίθενται από τον ορισμό του κατηγορήματος και η απόκλιση μεταξύ των ορισμών που αναφέραμε συναρτώνται κυρίως με την ερμηνεία δύο λέξεων του τελευταίου εξ αυτών:

I) Ο *νους* [*intellectus*], για τον οποίο η διαφωνία έγκειται στο αν η αναφορά γίνεται στον άπειρο θεϊκό νου ή στον πεπερασμένο νου του ανθρώπου

II) Κατ' επέκταση, το *ως/σαν* [*tanquam*] της πρότασης καθίσταται διφορούμενο: είτε υποδηλώνει αυτό που πράγματι συνιστά την ουσία της υπόστασης είτε αυτό που ο πεπερασμένος νους αντιλαμβάνεται πως θεωρεί την ουσία της υπόστασης

Αρθρώνονται, λοιπόν, τα εξής ερωτήματα:

Συνιστούν πράγματι τα κατηγορήματα την ουσία της υπόστασης; Αν τη συνιστούν, τι εξυπηρετεί η αναφορά του νου, δηλαδή: γιατί ο Spinoza δεν λέει απλά: με το κατηγορήμα εννοώ αυτό που συνιστά την ουσία της υπόστασης; Εάν δεν τη συνιστούν, θα πρέπει να είναι κάτι που προσθέτει ο νους, και η ουσία της υπόστασης παραμένει απροσπέλαστη.

Θα χρειαστούμε και τον ορισμό του Θεού:

Με τον Θεό εννοώ το απολύτως άπειρο ον, τουτέστιν μια υπόσταση συγκεκριμένη από άπειρα κατηγορήματα, εκ των οποίων το καθένα εκφράζει αιώνια και άπειρη ουσία.²⁰⁴

Συνδυάζοντας τους ορισμούς του κατηγορήματος και του Θεού, ανακύπτουν τα εξής επιπλέον ερωτήματα:

Με ποιον τρόπο σύγκειται ο Θεός από άπειρα κατηγορήματα; Πρόκειται για μια σχέση μέρους και όλου;²⁰⁵ Πώς ερμηνεύεται η απειρία των κατηγορημάτων του Θεού;

204 Per Deum intelligo ens absolute infinitum hoc est substantiam constantem infinitis attributis quorum unumquodque aeternam et infinitam essentiam exprimit.

205 Εφόσον, όπως είδαμε, τα μέρη είναι αιτιακά πρότερα του όλου (I 12A, Επ35), ο Θεός δεν μπορεί να έχει μέρη· ο Θεός δεν είναι όλον, οι κατηγορίες αυτές δεν έχουν νόημα ως προς τον Θεό. Βλ. και I 15Σ, όπου οι θεωρητικοί αντίπαλοι του Spinoza «... υποθέτουν μια άπειρη ποσότητα μετρήσιμη και

4.2. Υποκειμενικές και αντικειμενικές ερμηνείες

1. Δύο βασικές ερμηνευτικές κατευθύνσεις ανακύπτουν μέσω των απαντήσεων στα παραπάνω ερωτήματα.²⁰⁶ Όπως τις συνοψίζει ο Wolfson,

Σύμφωνα με την πρώτη ερμηνεία [την υποκειμενική], το να γίνονται αντιληπτά από τον νου σημαίνει το να εφευρίσκονται από τον νου, εφόσον τα κατηγορήματα από μόνα τους δεν έχουν καμία ανεξάρτητη ύπαρξη μα ταυτίζονται με την ουσία της υπόστασης. Σύμφωνα με τη δεύτερη [την αντικειμενική], το να γίνονται αντιληπτά από τον νου σημαίνει το να ανακαλύπτονται από τον νου, γιατί ακόμη και μόνα τους τα κατηγορήματα έχουν ανεξάρτητη ύπαρξη στην ουσία της υπόστασης.²⁰⁷

Θα εξετάσουμε πρώτα τη λεγόμενη υποκειμενική. Αν και έχει απολέσει αρκετό έδαφος στη σχετική βιβλιογραφία, θα μας χρησιμεύσει, όπως και χρησίμευσε ιστορικά, για την ανάδειξη των ζητημάτων που προκύπτουν από τον ορισμό του κατηγορήματος.

2. Κατά την ερμηνεία αυτή, κλασικός τόπος της οποίας είναι η μελέτη του προαναφερθέντος Wolfson *The Philosophy of Spinoza* (1934), της οποίας όμως οι ρίζες μπορούν να ανιχνευθούν και στον Hegel,²⁰⁸ τα κατηγορήματα δεν συνιστούν

απαρτιζόμενη από πεπερασμένα μέρη» και «υποθέτουν πως η σωματική υπόσταση συντίθεται από μέρη, πράγμα που, μόλις έδειξα μόλις, είναι άτοπο».

Ένα ενδιαφέρον πρόβλημα παρουσιάζει η περικοπή του Spinoza στο I 15Σ: «Αν η σωματική υπόσταση, λένε, είναι άπειρη, ας συλλάβουμε ότι διαιρείται σε δύο μέρη· κάθε μέρος θα είναι ή πεπερασμένο ή άπειρο. Αν τεθεί το πρώτο, το άπειρο θα συντίθεται από δύο πεπερασμένα μέρη, πράγμα που είναι άτοπο. Αν τεθεί το δεύτερο, τότε θα υπάρχει ένα άπειρο διπλάσιο από ένα άλλο άπειρο, πράγμα που επίσης είναι άτοπο». Ο Spinoza, βεβαίως, δεν ήξερε Cantor· μα αυτά που παραθέτει είναι τα εις άτοπον επιχειρήματα που χρησιμοποιούν οι αντίπαλοί του, ενώ παρακάτω σημειώνει παρενθετικά «(αν μεν είναι όλα άτοπα, περί του οποίου δεν συζητώ τώρα)». Άραγε τα επίπεδα απειρίας της *Ηθικής* –Θεός ως απολύτως άπειρη υπόσταση, κατηγορήματα ως άπειρα στο γένος τους, άπειροι τρόποι ως χρονικώς αιώνια [sempiternal]– θα ήταν δυνατόν να ιδωθούν ως σύστοιχα των μη αριθμήσιμων άπειρων συνόλων, των αριθμήσιμων άπειρων συνόλων και των υπερπεπερασμένων συνόλων;

Το άπειρο ο Spinoza το πραγματεύεται επίσης στη γνωστή «Περί απείρου» Επ12.

206 Η ανασυγκρότηση των ερμηνειών που παρουσιάζεται εδώ οφείλει τα μάλα στο άρθρο της Shein «The False Dichotomy between Objective and Subjective Interpretations of Spinoza's Theory of Attributes», *British Journal for the History of Philosophy* 17:3 (2009), σ. 505-532.

207 Wolfson, *The Philosophy of Spinoza*, τ. I, σ. 146.

208 «These determinations, however, are universal and thus completely formal», «In themselves they are the same, and the distinctions are only attributes or determinations of the understanding, which is an added factor. This is the general view, that the attributes are just nothing in themselves, they are no distinctions in themselves», Hegel, *Lectures on the History of Philosophy: The Lectures of 1825-1826, V. III Medieval and Modern Philosophy*, σ. 158 & 159· σ. 163: «The reproach that Spinoza does not distinguish God from the finite is therefore of no account, since Spinoza casts all this [finite

πραγματικά την ουσία της υπόστασης. Ο νους του ορισμού αντιπροσωπεύει τον πεπερασμένο –ανθρώπινο– νου, ο οποίος *εφευρίσκει* τα κατηγορήματα, τα οποία δεν χαρακτηρίζονται από αυτόνομη ύπαρξη, αλλά, χάριν του αδιαίρετου της υπόστασης (I 13), συμπτύσσονται σε μία ενιαία οντότητα που ταυτίζεται με αυτήν. «Ο Θεός ή υπόσταση του Spinoza», λέει ο Wolfson, «σαν τον Θεό των μεσαιωνικών ορθολογιστών, είναι μη γνωρίσιμος στην ουσία του».²⁰⁹

3. Δεν θα επιδοθούμε σε μια συστηματική αποδόμηση αυτής της σημαντικότερης εκδοχής της υποκειμενικής ερμηνείας, εφόσον αυτή έχει ήδη πολλάκις πραγματωθεί.²¹⁰ Θα επισημάνουμε μονάχα επιλεκτικά τις ποικίλες και μάλλον ηχηρές προσκρούσεις της σε μια σειρά από βασικά σπινοζικά δόγματα:

- τον ορισμό του Θεού, στον οποίο, όπως είδαμε, αυτός *σύγκειται* [constantem, consto] από άπειρα κατηγορήματα και συμπληρωματικά την περικοπή της I 19A, όπου «με τις λέξεις ‘κατηγορήματα του Θεού’ πρέπει να εννοούμε αυτό που εκφράζει την ουσία της θεϊκής υπόστασης, τουτέστιν αυτό που ανήκει στην υπόσταση», το χωρίο του I 10Σ, όπου η υπόσταση «έχει» κατηγορήματα [omnia quae habet attributa] και την I 20A, όπου, «τα ίδια τα κατηγορήματα του Θεού που (κατά τον ορισμό 4) εξηγούν την αιώνια ουσία του Θεού εξηγούν συγχρόνως την αιώνια ύπαρξή του, τουτέστιν εκείνο το ίδιο που συνιστά την ουσία του Θεού συνιστά συγχρόνως την ύπαρξή του...»²¹¹.
- το II 7Σ, όπου ο ορισμός του κατηγορήματος συναρτάται ευθέως με τον άπειρο νου («ό,τι μπορεί να συλληφθεί από έναν άπειρο νου ως συνιστών την ουσία της υπόστασης ανήκει μονάχα σε μία και μοναδική υπόσταση»);
- την I 30 («Ο εν ενεργεία πεπερασμένος ή ο εν ενεργεία άπειρος νους πρέπει να περιλαμβάνει τα κατηγορήματα του Θεού και τους επηρεασμούς του Θεού και

being] into the abyss of the One Identity. According to him, finite actuality (the cosmos) has no truth; what is, is God and God alone». Για ανάπτυξη και «υπεράσπιση» του Spinoza, βλ. Macherey, *Hegel ou Spinoza*.

209 Wolfson, *The Philosophy of Spinoza*, τ. I, σ. 142.

210 Βλ. Shein, «The False Dichotomy» για παρουσίαση κάποιων κριτικών τοποθετήσεων. Ο Delahunty έχει συγκεντρώσει δέκα βασικές αντιρρήσεις στις υποκειμενικές ερμηνείες στο *Spinoza*, σ. 116-17.

211 Eadem ergo Dei attributa quae (per definitionem 4) Dei aeternam essentiam explicant, ejus simul aeternam existentiam explicant hoc est illud ipsum quod essentiam Dei constituit, constituit simul ipsius existentiam.

τίποτε άλλο»²¹²), όπου και ο πεπερασμένος και ο άπειρος νους αναφέρονται εν ταυτώ·

- τέλος, την II 47: «Το ανθρώπινο πνεύμα έχει ταιριαστή γνώση της αιώνιας και άπειρης ουσίας του Θεού»²¹³ και την II 44: «Δεν είναι στη φύση του λόγου να ενατενίζει τα πράγματα ως ενδεχόμενα, αλλά ως αναγκαία».²¹⁴

4. Λίγο έως πολύ, αυτά είναι και τα κομβικά σημεία των επιχειρημάτων που αντιτάσσουν στις υποκειμενικές ερμηνείες οι λεγόμενες αντικειμενικές, που με διάφορες παραλλαγές υποστηρίζουν ότι:

α. τα κατηγορήματα δεν είναι δημιουργήματα του πεπερασμένου νου· ο νους του ορισμού πρέπει να αναφέρεται στον άπειρο νου του Θεού. Μια επιπλέον επιπλοκή που δημιουργείται, άλλωστε, είναι πως αν τα κατηγορήματα συνιστούν δημιουργήματα του πεπερασμένου νου, ο άπειρος νους θα πρέπει να μην είναι ικανός να γνωρίσει καθαρά και διακριτά την υπόσταση, στον βαθμό που ο άπειρος νους του Θεού αντιλαμβάνεται επίσης μέσα από τον εκάστοτε πεπερασμένο νου, για την ακρίβεια καθόσον συνιστά π.χ. τη φύση του ανθρώπινου Πνεύματος²¹⁵

β. πως, κατ' επέκταση, τα κατηγορήματα ανήκουν στην υπόσταση extra intellectu και όχι in intellectu

γ. πως η διάκριση που επιτελείται από τα κατηγορήματα πρέπει να στηρίζεται σε μια διάκριση στο ίδιο το αντικείμενο, ήτοι στην υπόσταση· οπότε τα κατηγορήματα δεν απορροφώνται από την υπόσταση· η θέση αυτή δύναται να θεμελιωθεί στα χωρία που αναφέραμε πιο πάνω εν παρόδω, στα οποία ο Spinoza μοιάζει να ταυτίζει την υπόσταση με τα κατηγορήματα

δ. τέλος, πως η διάκριση μεταξύ τους είναι πραγματική διάκριση, η οποία, σύμφωνα με τον καρτεσιανό ορισμό:

είναι κυριολεκτικά μόνο μεταξύ δύο ή περισσότερων υποστάσεων· και αντιλαμβανόμαστε πως είναι πραγματικά διακριτές με αμοιβαίο τρόπο, μόνο εκ

212 Intellectus actu finitus aut actu infinitus Dei attributa Dei que affectiones comprehendere debet et nihil aliud.

213 Mens humana adaequatam habet cognitionem aeternae et infinitae essentiae Dei.

214 De natura rationis non est res ut contingentes sed ut necessarias contemplari.

215 Ένας τύπος πολύ συχνός στο δεύτερο μέρος, π.χ. II 19A .

του ότι μπορούμε να αντιληφθούμε τη μία καθαρά και διακριτά χωρίς την άλλη.²¹⁶

Στο συναφές I 10Σ,²¹⁷ πληροφορούμαστε πως:

Από τούτα γίνεται προφανές πως ακόμα κι αν συλλαμβάνονται δύο κατηγορήματα ως πραγματικώς διακριτά, τουτέστιν το ένα χωρίς τη βοήθεια του άλλου, δεν μπορούμε ωστόσο να συμπεράνουμε ότι συνιστούν δύο όντα, ήτοι δύο διαφορετικές υποστάσεις· είναι στη φύση της υπόστασης, πράγματι, κάθε κατηγορημά της να συλλαμβάνεται μέσω του εαυτού του· εφόσον όλα τα κατηγορήματα που έχει ήταν πάντοτε σε αυτήν συγχρόνως και το ένα δεν θα μπορούσε να παραχθεί από ένα άλλο· αλλά καθένα εκφράζει την πραγματικότητα ήτοι το είναι της υπόστασης.²¹⁸

Το χωρίο μοιάζει αμφίσημο: ενώ τα κατηγορήματα *συλλαμβάνονται* ως πραγματικώς διακριτά, δεν *συνιστούν* δύο διαφορετικές υποστάσεις· δεν θα μπορούσαν άλλωστε, εφόσον το συγκεκριμένο σχόλιο καταλήγει λέγοντας πως όποιος απορεί για τον τρόπο διάκρισης μεταξύ δύο υποστάσεων, αρκεί να «διαβάσει τις επόμενες προτάσεις που δείχνουν ότι στη φύση των πραγμάτων δεν υπάρχει παρά μία και μοναδική υπόσταση και ότι αυτή είναι απολύτως άπειρη, ώστε μάταια θα αναζητούσαμε ένα τέτοιο σημάδι».

Ο καρτεσιανός ορισμός της πραγματικής διάκρισης, λοιπόν, είναι αδύνατον να εφαρμοστεί στην σπινοζική υπόσταση, αφού αυτή είναι μοναδική και αδιαίρετη. Μπορεί, όμως, να εφαρμοστεί ως έχει στα σπινοζικά κατηγορήματα; Πριν απαντήσω, ας εντοπίσουμε τα προβλήματα που αναδύονται για τις αντικειμενικές ερμηνείες.

5. Το πρόβλημα των αντικειμενικών ερμηνειών είναι πως κατά την απόπειρά τους να διασώσουν τη δυνατότητα της νόησης να αντιλαμβάνεται επαρκώς, ταιριαστά και καθαρά την υπόσταση/Θεό, έρχονται εκ νέου αντιμέτωπες με το ζήτημα της παραγωγής της πολλαπλότητας, που είναι λυμένο από τις υποκειμενικές, με το κόστος του γνωσιακά απροσπέλαστου Θεού: πώς γίνεται η μοναδική, αδιαίρετη κ.λπ. υπόσταση να

216 Descartes, *Principes de la Philosophie* I.60.

217 Η I 10 διδάσκει πως «Κάθε κατηγορημα μίας υπόστασης πρέπει να συλλαμβάνεται μέσω του εαυτού του» [Unumquodque unius substantiae attributum per se concipi debet.].

218 Ex his apparet quod quamvis duo attributa realiter distincta concipiantur hoc est unum sine ope alterius, non possumus tamen inde concludere ipsa dua entia sive duas diversas substantias constituere; id enim est de natura substantiae ut unumquodque ejus attributorum per se concipiat quandoquidem omnia quae habet attributa, simul in ipsa semper fuerunt nec unum ab alio produci potuit sed unumquodque realitatem sive esse substantiae exprimit.

είναι φορέας μιας απειρίας κατηγορημάτων, που διαιρούν πραγματικά την υπόσταση; Το πρόβλημα αντανακλάται παράλληλα και ισόμορφα –για την ακρίβεια, θα λέγαμε πως είναι το ίδιο πρόβλημα, όπως θα δούμε σε λίγο με το II 7Σ– στο επίπεδο των τρόπων, ήτοι στο σπινοζικό δόγμα της παραλληλίας μεταξύ των τρόπων διαφορετικών κατηγορημάτων.

Έτσι, είναι αρκετά σύνηθες οι ερμηνείες αυτές να αναγκάζονται να προσθέσουν κάτι στο σπινοζικό σύστημα, ώστε να διευκρινιστεί ο τρόπος με τον οποίο επιτελείται η παραγωγή της πολλαπλότητας. Για παράδειγμα, ο Bennett διατείνεται πως τα κατηγορήματα δεν είναι πραγματικά θεμελιώδεις ιδιότητες και πως ο Spinoza «σκέφτεται τους τρόπους –ή τα ‘πράγματα’, όπως τα αποκαλεί– γδυμένους από τα κατηγορήματά τους, δηλαδή ως συνιστώμενους από την ιδιότητα που πρέπει να προστεθεί στην έκταση για να έχουμε το σώμα μου ή στη σκέψη για να έχουμε τον νου μου».²¹⁹ Κατά την ερμηνεία αυτή, τα κατηγορήματα δεν είναι δυνατόν να θεωρηθούν θεμελιώδης κατηγορία, παρά μάλλον ως κάποιου είδους εποικοδόμημα επί των διακατηγορηματικών διακριτικών γνωρισμάτων [differentia] του κάθε τρόπου, στο οποίο προστίθενται για να έχουμε τρόπο της Σκέψης A, τον σύστοιχό του τρόπο της Έκτασης 1 κ.λπ.

Αντίστοιχα, ο Della Rocca υιοθετεί αυτό που αποκαλεί ουδέτερες ιδιότητες [neutral properties], τις οποίες ορίζει ως «αυτές που δεν προϋποθέτουν πως το αντικείμενο με αυτήν την ιδιότητα ανήκει σε ένα συγκεκριμένο κατηγορήμα».²²⁰ Έτσι, αφού το σώμα και ο νους μοιράζονται όλες τις ουδέτερες ιδιότητές τους, είναι ταυτόσημα. Ως παραδείγματα ουδέτερων ιδιοτήτων θέτει το να έχει ένα πράγμα έναν συγκεκριμένο αριθμό αποτελεσμάτων, τη διάρκεια του πράγματος, το να είναι σύνθετο άτομο κ.ά.

Κατά κάποιον τρόπο, βρισκόμαστε στο ίδιο σημείο: εφόσον τα πάντα συλλαμβάνονται υπό κάποιο κατηγορήμα (I 10Σ: ... τίποτα δεν είναι σαφέστερο στη

219 Bennett, 142, γενικά βλ. xx-xx' στη σκληρή, λογικοκεντρική, εμβριθή και εξαιρετικά χρήσιμη επιθετική ανάλυση του Bennett έχουμε την εντύπωση πως ταιριάζει η παρατήρηση του Deleuze: «Αντιστρόφως, ένας ιστορικός της φιλοσοφίας που καταλαβαίνει μόνο τις έννοιες του Spinoza, δεν τον κατανοεί πλήρως», στο *Pourparlers*, σ. 225.

220 Della Rocca, *Representation and the Mind-Body Problem in Spinoza*, σ. 132. Να σημειωθεί πως το σχήμα του Della Rocca προϋποθέτει μία ανάγνωση της παραλληλίας ως ένα προς ένα αναλογίας.

φύση από το ότι κάθε ον πρέπει να συλλαμβάνεται υπό κάποιο κατηγορημα [... nihil in natura clarius quam quod unumquodque ens sub aliquo attributo debeat concipi]· II A5: Δεν αισθανόμαστε ούτε αντιλαμβανόμαστε άλλα ενικά πράγματα πέρα από τα σώματα και τους τρόπους του σκέπτεσθαι [Nullas res singulares praeter corpora et cogitandi modos sentimus nec percipimus]) και στο κείμενο του Spinoza δεν υπάρχει καμία νύξη για μια οντολογική μονάδα σαν αυτές που αναφέρουν οι Bennett, Della Rocca κ.ά., οι μονάδες αυτές καθίστανται καταρχήν απροσπέλαστες.

6. Μία συνήθης έκφανση του προβλήματος έχει ως εξής:²²¹

Εάν ο τρόπος της έκτασης 1 είναι αίτιο του τρόπου της έκτασης 2, και

Ο τρόπος της έκτασης 1 ταυτίζεται με τον τρόπο της σκέψης α, τότε

Ο τρόπος της σκέψης α είναι αίτιο του τρόπου της έκτασης 2,

πράγμα που ο Spinoza απαγορεύει ρητά, λόγω του αδύνατου της αιτιακής αλληλεπίδρασης μεταξύ κατηγορημάτων.²²²

Όμως το παραπάνω σχήμα, με τη θέση του Spinoza περί έλλειψης αιτιακής διάδρασης μεταξύ των κατηγορημάτων ως δεδομένη, μπορούμε να το αντιληφθούμε μόνο ως αρνητική προεργασία για την περαιτέρω διασάφηση της θέσης αυτής και των συνεπαγωγών της για τις εννοιολογήσεις της ταυτότητας και της αντίθεσης στο σπινोजικό πλαίσιο. Με άλλα λόγια, η έννοια της ταυτότητας που μετέρχεται ο Spinoza δεν είναι αυτή που αποτυπώνεται στον παραπάνω συλλογισμό· είναι απαραίτητος ο εξής μετασχηματισμός:

221 Όπως το θέτει π.χ. ο Delahunty, *Spinoza*, σ. 197 και το αναπτύσσει ο Della Rocca, *Representation and the Mind-Body Problem in Spinoza*, σ. 121-25.

Λίγο πιο κάτω ο Delahunty συμπυκνώνει το πρόβλημα με όρους δομικά ισόμορφους με αυτούς που έχουμε μετέλθει έως εδώ: «Η ‘υλιστική’ ερμηνεία, θέτοντας ως αναγκαίο το να είναι ο νους και το σώμα το ίδιο πράγμα, αντανάκλα το γεγονός ότι τα κατηγορήματα είναι μόνο λογικώς διακριτά από την υπόσταση· αντίθετως, η θέση της παραλληλίας καθρεφτίζει την αληθινή ετερογένεια που υφίσταται μεταξύ των κατηγορημάτων. Αυτό βοηθάει στο να αιτιολογηθεί η δημοτικότητα και η ελκυστικότητα αμφοτέρων των ερμηνειών, όπως και η δυσκολία της επιλογής ανάμεσά τους. Μα είναι λάθος το να θέσουμε το ζήτημα ως επιλογή: δεν μπορούμε να εξάγουμε συνεπές νόημα από την εναντίωση του Spinoza στο δυισμό· μπορούμε μόνο να προσπαθήσουμε να την αναμορφώσουμε».

222 II 6, III 2, αλλά εμμέσως ήδη από τον I O2, το I A5 κ.λπ.

Το πράγμα χ καθόσον εκφράζεται υπό το κατηγορημα της έκτασης ως τρόπος της έκτασης 1 είναι αίτιο του τρόπου της έκτασης 2, και

Ο τρόπος της έκτασης 1 είναι το ίδιο πράγμα χ με τον τρόπο της σκέψης α καθόσον εκφράζεται υπό το κατηγορημα της νόησης, έτσι

Ο τρόπος της σκέψης α είναι αίτιο του τρόπου της σκέψης β , που αντιστοιχεί στον τρόπο της έκτασης 2 καθόσον το πράγμα χ του οποίου ο τρόπος της σκέψης β είναι έκφραση εκφράζεται υπό το κατηγορημα της έκτασης.

7. Συνοψίζοντας, οι υποκειμενικές και οι αντικειμενικές ερμηνείες, παρά τις διαφορές τους, μοιράζονται τουλάχιστον τρεις προκείμενες:

1. Την απόπειρα ανεύρεσης μιας σχέσης μεταξύ υπόστασης και κατηγορημάτων που οριοθετείται σκληρά από πλήρη οντολογική ταύτιση ή αποταύτιση

2. Την απόπειρα σαφούς ιεράρχησης οντολογικών επιπέδων στο σπινοζικό σύστημα

3. Το πρόβλημα κάποιου στοιχείου που παραμένει γνωσιακά απροσπέλαστο

Με άλλα λόγια, αυτό που διακυβεύεται είναι η ικανότητα μιας συμβατικής έννοιας της ταυτότητας να καλύψει τις στοιχειώδεις οντολογικές και γνωσιολογικές, εντέλει γνωσιοντολογικές,²²³ σπινοζικές κατηγορίες.²²⁴

223 Γνωσιοντολογικό: στον Spinoza, όπως είδαμε, η φυσική και η λογική αιτιότητα ταυτίζονται. Έτσι, κάθε απαρχή ορισμού και αξιώματος που άπτεται της ύπαρξης συμπληρώνεται παρευθώς με τη σύστοιχή της *σύλληψη*: *in se est et per se concipitur* κ.ο.κ.

Αν και τα πεδία της γνωσιολογίας και της οντολογίας ιδώνονται εδώ ακριβώς ως πρίσματα προσπέλασης του υπό εξέταση αντικειμένου, η αλληλοδιαπλοκή τους θεμελιώνεται στην καταστατική προϋπόθεση της σκέψης, όπως και της δυνατότητας *θεματοποίησης* του αντικειμένου – στις οποίες προστίθεται η διατομική φύση της γνώσης ως παραγώγου της επικοινωνίας. Οπότε μεταξύ οντολογίας και γνωσιολογίας υφίσταται ένα ιδιότυπο είδος *παραλληλίας*. Οι εκφορές του Spinoza περί των πραγμάτων ως έχουν εντός και εκτός νου [*in & extra intellectu*], υπό αυτήν την έποψη, παρουσιάζονται προβληματικές και χρήζουσες διεξοδικότερης ανάλυσης.

224 Στο συγκεκριμένο των κατηγορημάτων, ο Deleuze μιλάει ήδη για οιονεί ταυτότητα [*quasi-identité*], *Expression*, σ. 304.

5. Εφαρμογή: Πρισματολογία

5.1. Κατηγορήματα και λειτουργίες

1. Φτάσαμε μέχρι εδώ σκιαγραφώντας ένα πρόβλημα, χωρίς σχεδόν καμία αναφορά στις λειτουργίες από τις οποίες ξεκινήσαμε. Πώς συνδέονται αυτές με τη θεωρία των κατηγορημάτων, με ποιον τρόπο δύνανται να βοηθήσουν στην κατανόησή της; Ας δούμε τρία χαρακτηριστικά κείμενα:

Π Ο1: Με το σώμα εννοώ έναν τρόπο που εκφράζει με συγκεκριμένο και καθορισμένο τρόπο την ουσία του Θεού, καθόσον θεωρείται ως εκτατό πράγμα.²²⁵

Το σώμα ορίζεται ως τρόπος που εκφράζει την ουσία του Θεού, όπως είδαμε και στον ορισμό του κατηγορήματος, καθόσον θεωρείται ως εκτατό πράγμα, δηλαδή καθόσον θεωρείται υπό το κατηγορήμα της έκτασης.

Π 6: Οι τρόποι ενός οποιουδήποτε κατηγορήματος έχουν για αίτιο τον Θεό καθόσον μονάχα θεωρείται υπό εκείνο το κατηγορήμα του οποίου είναι τρόποι, και όχι καθόσον θεωρείται υπό κανένα άλλο.²²⁶

Εδώ έχουμε μια γενίκευση του παραπάνω σχήματος, προσθέτοντας την αιτιακή σχέση μεταξύ Θεού και τρόπου υπό το εκάστοτε κατηγορήμα.

Π 7Σ: Ό,τι μπορεί να συλληφθεί από έναν άπειρο νου ως συνιστών την ουσία της υπόστασης ανήκει μονάχα σε μία και μοναδική υπόσταση, και συνεπώς ότι η σκεπτόμενη υπόσταση και η εκτεταμένη υπόσταση είναι μία και η αυτή που γίνεται καταληπτή άλλοτε υπό το μεν κατηγορήμα και άλλοτε υπό το δε. Παρομοίως, ένας τρόπος της έκτασης και η ιδέα εκείνου του τρόπου είναι ένα και το αυτό πράγμα, αλλά εκφρασμένο με δύο τρόπους...²²⁷

225 Per corpus intelligo modum qui Dei essentiam quatenus ut res extensa consideratur, certo et determinato modo exprimit

226 Cujuscunque attributi modi Deum quatenus tantum sub illo attributo cuius modi sunt et non quatenus sub ullo alio consideratur, pro causa habent

227 ... quod quicquid ab infinito intellectu percipi potest tanquam substantiae essentiam constituens, id omne ad unicam tantum substantiam pertinet et consequenter quod substantia cogitans et substantia extensa una eademque est substantia quae jam sub hoc jam sub illo attributo comprehenditur. Sic etiam modus extensionis et idea illius modi una eademque est res sed duobus modis expressa.

Τίθεται εδώ το ζήτημα του τεχνικού ή μη χαρακτήρα του τελευταίου modis της πρότασης.

...

... Π.χ. ένας κύκλος υπάρχων στη φύση και η ιδέα του υπάρχοντος κύκλου, η οποία είναι επίσης στον Θεό, είναι ένα και το αυτό πράγμα που εξηγείται μέσω διαφορετικών κατηγορημάτων· και γι' αυτό είτε συλλάβουμε τη φύση υπό το κατηγορήμα της Έκτασης, υπό το κατηγορήμα της Σκέψης, ή υπό οποιοδήποτε άλλο, θα ανακαλύψουμε μία και την αυτή τάξη, ήτοι μία και την αυτή σύνδεση αιτίων, τουτέστιν τα ίδια πράγματα να έπονται τα μεν από τα δε.²²⁸

...

... Ενώσω τα πράγματα θεωρούνται ως τρόποι του σκέπτεσθαι οφείλουμε να εξηγούμε την τάξη ολόκληρης της φύσης, ήτοι τη σύνδεση των αιτίων, μέσω του κατηγορήματος της Σκέψης και μόνο, και καθόσον θεωρούνται ως τρόποι της Έκτασης πρέπει επίσης να εξηγούμε την τάξη ολόκληρης της φύσης μέσω του κατηγορήματος της Έκτασης και μόνο, και το ίδιο εννοώ και για τα άλλα κατηγορήματα. Οπότε αίτιο των πραγμάτων, όπως είναι στον εαυτό τους, είναι στην πραγματικότητα ο Θεός, καθόσον σύγκειται από άπειρα κατηγορήματα.²²⁹

Το τελευταίο κείμενο, από τα κομβικότερα του έργου:

α. αναδεικνύει την ισομορφία ή ακόμα και ταυτότητα του προβλήματος της σχέσης μεταξύ κατηγορημάτων και υπόστασης – τρόπων και πράγματος από τη μία, σχέσεων μεταξύ κατηγορημάτων και παραλληλίας από την άλλη.

β. Διαπλέκει τις έννοιες της εξήγησης και της αιτίας, αφού η εξήγηση της τάξης της φύσης υπό το εκάστοτε κατηγορήμα καταλήγει στον Θεό ως αιτία των πραγμάτων, καθόσον σύγκειται από άπειρα κατηγορήματα, που σημαίνει: μιλώντας αυστηρά σε οντολογικό επίπεδο ή *απολύτως*, ο Θεός είναι η πραγματική αιτία των πραγμάτων, αφού όπως είδαμε παραπάνω, το ότι σύγκειται από μια απειρία κατηγορημάτων είναι ο πραγματικός ορισμός του Θεού.

2. Μα και στα τρία κείμενα, οι σχέσεις αυτές διαμεσολαβούνται ανεξαιρέτως από τη λειτουργία του *quatenus*. Αυτό, όπως διαφαίνεται ήδη από αυτά τα κείμενα, δεν

228 *Exempli gratia circulus in natura existens et idea circuli existentis quae etiam in Deo est, una eademque est res quae per diversa attributa explicatur et ideo sive naturam sub attributo extensionis sive sub attributo cogitationis sive sub alio quocunque concipiamus, unum eundemque ordinem sive unam eandemque causarum connexionem hoc est easdem res invicem sequi reperiemus.*

229 *quamdiu res ut cogitandi modi considerantur, ordinem totius naturae sive causarum connexionem per solum cogitationis attributum explicare debemus et quatenus ut modi extensionis considerantur, ordo etiam totius naturae per solum extensionis attributum explicari debet et idem de aliis attributis intelligo. Quare rerum ut in se sunt, Deus revera est causa quatenus infinitis constat attributis.*

συμβαίνει μόνο στην περίπτωση των κατηγορημάτων· είναι μια σταθερά όλων των περιοχών του σπινοζικού συστήματος. Οι καρτεσιανές διακρίσεις (πραγματική μεταξύ υποστάσεων, τροπική μεταξύ υπόστασης και τρόπων ή τρόπων μεταξύ τους και η διάκριση λόγου μεταξύ υπόστασης και κατηγορημάτων ή κατηγορημάτων μεταξύ τους) διαμεσολαβούνται συνολικά και ανεξαιρέτως από τέτοιες λειτουργίες στην *Ηθική*.

Η χρήση αυτή ανάγεται στην ενοποίηση και τη μοναδικότητα της σπινοζικής υπόστασης. Η καρτεσιανή πραγματική διάκριση είναι αδύνατον να εφαρμοστεί, εφόσον έχουμε μόνο μία υπόσταση. Η τροπική διάκριση αναδιπλώνεται σε μια συγκεκριμένη εφαρμογή της διάκρισης λόγου, η οποία συνιστά τον δεύτερο κεντρικό πυλώνα εφαρμογής των λειτουργιών που μας απασχολούν. Με άλλα λόγια, όλες οι καρτεσιανές διακρίσεις έχουν μετατραπεί σε διακρίσεις *ratio ratiocinatae*: διακρίσεις λόγου που δεν είναι εσωτερικές στον νου, αλλά θεμελιώνονται σε μία διάκριση στο ίδιο το αντικείμενο, το οποίο έχει εξ' υπαρχής συσχετιστεί με τον νου.²³⁰

3. Είμαστε τώρα σε θέση να εξετάσουμε τα ερωτήματα που θέσαμε σχετικά με τον ορισμό του κατηγορήματος:

Ο ορισμός αναφέρεται απλά στον νου· τώρα, ο νους μπορεί να ιδωθεί είτε *q* άπειρος είτε *q* πεπερασμένος, παρακάμπτοντας έτσι το υποτιθέμενο δίπολο υποκειμενικό-αντικειμενικό.²³¹ Με άλλα λόγια, ο ορισμός, εξυπηρετώντας μια διαρκώς

230 Descartes, AT IV 349-50, για σχετική επιστολή του Descartes, όπου διευκρινίζει πως θεωρεί πως μόνο οι *ratio ratiocinatae* υφίστανται, άλλως ειπείν ο λόγος έχει πάντα αντικείμενο εκ του οποίου αφορμώνται οι διακρίσεις του· Melamed, «Building Blocks», για ανάλυση. Αντιπρβλ. Shein, «False Dichotomy», σ. 528.

Αυτή η πιθανώς παρακινδυνευμένη δήλωση προφανώς δεν εξαντλεί σε καμία περίπτωση το θεμελιώδες ζήτημα της διάκρισης, που μεταφέρεται για επόμενο στάδιο της έρευνας. Βλ. στοιχεία στα Deleuze, *Expression*, σ. 21-32 και γενικά το πρώτο μέρος· *Différence et Répétition*, σ. 58: « S'il est vrai que la distinction en général rapporte l'être à la différence, la distinction formelle et la distinction modale sont les deux types sous lesquels l'être univoque se rapporte à la différence, en lui-même, par lui-même »· Deleuze & Guattari, *Mille Plateaux*, σ. 92-93: « On pouvait sommairement distinguer trois grands types de distinction réelle : la réelle-formelle pour des ordres de grandeur où s'instaurait une résonance d'expression (induction) ; la réelle-réelle, pour des sujets différents où s'instaurait une linéarité d'expression (transduction) ; réelle-essentielle pour des attributs ou catégories différentes où s'instaurait une surlinéarité d'expression (traduction) ».

231 Πρόκειται ακριβώς για μια έκφανση αυτού που ο Deleuze αποκαλεί μονοσημαντικότητα [univocité], εντάσσοντας τον Spinoza στην παράδοση του Duns Scotus. Βλ. *Expression*, σ. 40 και σποράδην.

Πρβλ. ξανά *Différence et Répétition*, σ. 388: « Il manquait seulement au spinozisme, pour que l'univoque devînt objet d'affirmation pure, de faire tourner la substance autour des modes, c'est-à-

παρούσα στον Spinoza ανάγκη εννοιολογικού και κειμενικού μινιμαλισμού, αναφέρεται στο κατηγορήμα, όχι στην απειρία των κατηγορημάτων. Οπότε, ο νους καθόσον άπειρος αντιλαμβάνεται την απειρία των κατηγορημάτων· ο νους καθόσον πεπερασμένος αντιλαμβάνεται τα κατηγορήματα που του αρμόζει να αντιλαμβάνεται.²³² Αντιλαμβανόμενος όμως την ουσία που αποδίδουν τα κατηγορήματα στην υπόσταση, την αντιλαμβάνεται καθαρά και ευκρινώς.

Το *tanquam* του ορισμού συνιστά ακριβώς μια λειτουργία-q: υπό το κάθε κατηγορήμα η ουσία της υπόστασης γίνεται αντιληπτή, αλλά ακριβώς υπό αυτό το κατηγορήμα. Δεν είναι ούτε μια «προσθήκη του πεπερασμένου νου», όπως υποστηρίζουν οι αντικειμενικές ερμηνείες, ούτε κάτι που διαιρεί οντολογικά την υπόσταση, όπως διατείνονται κάποιες αντικειμενικές ερμηνείες.

4. Τα πλεονεκτήματα μιας τέτοιας ανάγνωσης είναι πολλαπλά:

I. Διατηρεί σε ισχύ το αδιαμφισβήτητο σπινοζικό αίτημα περί εντελούς γνώσης του Θεού, οπότε και της φύσης, από τον ανθρώπινο νου.²³³

II. Δεν χρειάζεται να προϋποτεθεί καμία εξωκειμενική οντότητα, όπως οι ουδέτερες και οι διακατηγορηματικές ιδιότητες.

III. Αναδεικνύει μία οικογένεια λέξεων που παίζουν έναν κομβικό ρόλο στο έργο, ο οποίος όμως έχει εντούτοις παραμείνει μέχρι τούδε σχετικά αδιευκρίνιστος.

IV. Τέλος, αποτελεί τη βάση της σκιαγράφησης μιας ανάγνωσης που λειτουργεί συνολιστικά ως προς το σπινοζικό σύστημα, τονίζοντας τον ενιαίο χαρακτήρα της δομής της σκέψης που εκφράζεται ως τέτοιος σε όλες τις περιοχές του και παράγει εννοιολογήσεις που διακρίνονται από δομικές παραλληλίες και ισομορφισμό, όπως η περίπτωση της σχέσης της υπόστασης/Θεού με τα κατηγορήματα ως ισόμορφης της

dire de réaliser l'univocité comme répétition dans l'éternel retour ».

232 Deleuze, *Expression*, σ. 40-41. Το I 17Σ μοιάζει να παρουσιάζει προβλήματα ως προς τη συγκεκριμένη ανάγνωση, τα οποία παρακάμπτονται όταν γίνει αντιληπτό πως το συμπέρασμα του σχολίου είναι πολεμικό και όχι καταφατικό· βλ. σχετικά και τη σύντομη και κατατοπιστική ανάγνωση του κειμένου αυτού από τον Κουγρέ, « Le Chien constellation céleste ; et le chien animal aboyant ». Σε περίπτωση πρόκρισης της πλήρους ασυμμετρίας μεταξύ θεϊκού και ανθρώπινου νου ανακύπτουν τα προβλήματα που σημειώσαμε νωρίτερα για τις υποκειμενικές ερμηνείες.

233 Ξανά: II 47: «Το ανθρώπινο πνεύμα έχει ταιριαστή γνώση της αιώνιας και άπειρης ουσίας του Θεού».

σπινοζικής παραλληλίας.

5.2. Κατηγορηματικά συμπεράσματα

1. Όταν, στην Επ9, ο Spinoza εξηγεί στον φίλο του Simon de Vries πώς ένα και μόνο πράγμα μπορεί να καλείται με δύο ονόματα, τα παραδείγματα που δίνει έρχονται για να φωτίσουν τον διπλό, συνδυαστικό ορισμό υπόστασης και κατηγορήματος που είδαμε νωρίτερα.²³⁴

Με την υπόσταση εννοώ αυτό που είναι στον εαυτό του και συλλαμβάνεται μέσω του εαυτού του, δηλαδή του οποίου η έννοια δεν ενέχει την έννοια άλλου πράγματος. Εννοώ το ίδιο με το κατηγορήμα, εκτός του ότι κατηγορήμα αποκαλείται από τη σκοπιά του νου, που αποδίδει στην υπόσταση μια δεδομένη φύση ενός είδους.²³⁵

Η πρόωπη αυτή θέση έρχεται να φωτίσει τα σημεία της *Ηθικής* στα οποία η υπόσταση ταυτίζεται με τα κατηγορήματα. Μα τι νόημα έχει αυτή η ταύτιση, και πώς πρέπει να εννοήσουμε «το ίδιο πράγμα», στο οποίο αναφέρεται ο Spinoza; Η θεμελιακή έννοια της υπόστασης έχει ήδη διαφοριστεί από τη σκοπιά του νου, που αναφέρεται στον διπλό ορισμό· είναι προφανές πως δεν θα μπορούσαμε να εναλλάξουμε αυθαίρετα τις λέξεις «υπόσταση» και «κατηγορήμα» εντός του κειμένου της *Ηθικής*. Αν η υπόσταση και το κατηγορήμα ταυτίζονται, αυτό γίνεται μόνο στον βαθμό που η έννοια της ταυτότητας που υιοθετείται παράγεται στο πλαίσιο μιας σκέψης για την οποία η ταυτότητα είναι εξαρχής δυναμική, κι αυτό σημαίνει: η υπόσταση καθόσον είναι υπόσταση (=θεωρείται απόλυτα), καθόσον είναι εκτατό πράγμα, καθόσον εκφράζεται σε έναν πεπερασμένο τρόπο της έκτασης κ.ο.κ....²³⁶

234 Τελείως διαφορετική η αντίστροφη περίπτωση των πραγμάτων που συμφωνούν μόνο κατ' όνομα: αντιπρβλ. τον σκύλο ως ουράνιο αστερισμό και ως ζώο που γαυγίζει του I 17Σ.

235 Ο Bennett (*A Study of Spinoza's Ethics*, σ. 63), σχολιάζοντας τον διπλό ορισμό, αναφέρεται σε μία *κενότητα* [emptiness] που χαρακτηρίζει τη διαφορά μεταξύ υπόστασης και κατηγορήματος, και ακολουθώντας τον ανακατασκευάζει ως εξής: «Ο Spinoza εννοεί: εννοώ με το 'κατηγορήμα' το ίδιο που εννοώ με την 'υπόσταση', με μία διαφορά στη λογική μορφή: χρησιμοποιούμε την έννοια της υπόστασης για να σκεφτούμε αυτό που έχει το κατηγορήμα, και χρησιμοποιούμε την έννοια του κατηγορήματος για να σκεφτούμε τι έχει η υπόσταση· μα πρόκειται για το ίδιο εννοιολογικό περιεχόμενο και στις δύο περιπτώσεις».

Ενώ η ερμηνεία έχει βαρύτητα, μας δείχνει λειψή, πιθανώς λόγω μιας ταυτοτικότητας που δεν αρκεί για να καλύψει το επίδικο: εάν πρόκειται για *το ίδιο* εννοιολογικό περιεχόμενο, σε τι χρησιμεύουν οι δύο όροι; Το ίδιο αυτό εννοιολογικό περιεχόμενο είναι ήδη άλλο, μέσω της μετατόπισης του πρίσματος υπό το οποίο θεματοποιείται: ακριβώς ο ρόλος που επιτελούν οι λειτουργίες που μας απασχολούν.

236 Χρήσιμη πάλι η οικειοποίηση του αλτουσεριανού καθορισμού σε τελευταία ανάλυση από τον Laruelle (βλ. *Dictionary of Non-Philosophy*, σ. 52): θα λέγαμε πως η υπόσταση και τα

2. Τα σπινοζικά κατηγορήματα, λοιπόν, δεν υφίστανται ούτε υποκειμενικά, ως προσθήκη του πεπερασμένου νου στην απολύτως άπειρη πραγματικότητα της υπόστασης, ούτε όμως και αντικειμενικά, με τον τρόπο που υπάρχει η υπόσταση και οι τρόποι ως αποτελέσματά της. Η υποκειμενική και η αντικειμενική ύπαρξη άπτονται των κατηγοριών της αιτίας και του αποτελέσματος, οι οποίες δεν εφαρμόζονται ως τέτοιες στην έννοια του κατηγορήματος: τα κατηγορήματα δεν είναι αποτελέσματα, ούτε είναι, αυστηρά μιλώντας, αιτίες· το κατηγορήμα δεν υπάρχει αφ' εαυτού, αλλά νοείται αφ' εαυτού και καθεαυτό,²³⁷ είναι καταστατικά συνδεδεμένο με τη νόηση,²³⁸ χωρίς αυτό να σημαίνει πως είναι ένα παράγωγο της νόησης· θα είχαμε οδηγηθεί σε άτοπο, εφόσον αυτή είναι ένας τρόπος –είτε πεπερασμένος είτε άπειρος– του ίδιου του κατηγορήματος της σκέψης, ήτοι του Θεού καθόσον εκφράζεται ως σκεπτόμενο πράγμα.

3. Το ότι είναι τρόπος, όμως, δεν σημαίνει πως θα μπορούσε να μην υφίσταται, το ότι η υπόσταση είναι φύσει πρότερη των επηρεασμών της δεν σημαίνει ότι είναι δυνατόν να υπάρξει μια υπόσταση χωρίς επηρεασμούς, αφού η μοναδική υπόσταση είναι ο Θεός (I 14) και από τη φύση του Θεού έπονται άπειρα με άπειρους τρόπους (I 16). Εφόσον η υπόσταση υπάρχει,²³⁹ η υπόσταση έχει αποτελέσματα,²⁴⁰ τα οποία υπάγονται στα κατηγορήματά της· το πρώτο αποτέλεσμα της υπόστασης υπό το κατηγορήμα της Σκέψης είναι ο αδιαμεσολάβητος άπειρος τρόπος²⁴¹ απολύτως άπειρους του Θεού.²⁴² Η αλληλεξάρτηση των κατηγορημάτων με τον τρόπο-νου δεν είναι, λοιπόν, παράδοξη. Αυτό που χρειάζεται είναι να τεθεί το πρόβλημα υπό τη σωστή γωνία, να διευκρινιστεί εννοιακά ο τύπος αλληλεξάρτησης. Αντί της πρόσθεσης κατηγοριών και προθεμάτων, θα προκρίναμε μία εξέταση των χρήσεων που

κατηγορήματα, η υπόσταση και οι τρόποι δεν είναι το ίδιο, αλλά ταυτίζονται σε τελευταία ανάλυση· αυτό που ο Spinoza αποκαλεί κατά περίπτωση αντικειμενικό, σκοπιά του νου, απόλυτη θεώρηση κ.λπ.

237 Όπως είδαμε στην πρόιμη Επ2.

238 Εξ ου και η αναφορά στον νου του I O4.

239 I 7: «Ανήκει στη φύση της υπόστασης να υπάρχει» [Ad naturam substantiae pertinet existere].

240 I 36: «Δεν υπάρχει τίποτα από τη φύση του οποίου να μην έπεται κάποιο αποτέλεσμα» [Nihil existit ex cuius natura aliquis effectus non sequatur].

241 Οι ΑΑΤ αποτυπώνονται στην I 21: «Όλα όσα έπονται από την απόλυτη φύση κάποιου κατηγορήματος του Θεού έπρεπε να υπάρχουν πάντοτε και να είναι άπειρα, ήτοι είναι αιώνια και άπειρα μέσω αυτού του κατηγορήματος».

242 Επ64, προς τον Schuller.

επιφυλάσσει το κείμενό στις λέξεις και τις μεταξύ τους σχέσεις.

4. Αν το ερώτημα τίθεται σε λάθος βάση, αυτό οφείλεται εν μέρει στον περιορισμό της εξέτασης του κατηγορήματος στο πεδίο της αμιγούς οντολογίας. Μα στον Spinoza, το οντολογικό και το γνωσιολογικό επίπεδο είναι αζεδιάλυτα περιπλεγμένα,²⁴³ και το κατηγορήμα είναι ακριβώς η έννοια που τοποθετείται στο επίκεντρο αυτής της διαπλοκής. Οι αμιγώς οντολογικές κατηγορίες (υπόσταση, κατηγορήμα, τρόπος) είναι ονομαστικές και η πραγματική τους συγκρότηση λαμβάνει χώρα με τον διαφορισμό της ταυτότητάς τους να έχει ήδη επισυμβεί (I 30, I 31).²⁴⁴ Η ψηφιακή έννοια της ταυτότητας (όπως είδαμε και παραπάνω στην περίπτωση της κριτικής που κατευθύνεται εναντίον του Spinoza ως προς τη ισομορφία των ιδεών με τα πράγματα) δεν επαρκεί για να αποσαφηνίσει το τοπίο· το κατηγορήμα είναι διαρκώς συναρτημένο με μια λειτουργία-q: ο Θεός *καθόσον* είναι εκτεταμένο πράγμα, ο άνθρωπος *καθόσον* σκέφτεται κ.ο.κ.²⁴⁵ Η διαφορετική αυτή έννοια της ταυτότητας βρίσκεται εκεί εξ αρχής, ακυρώνοντας ένα σύνολο προκειμένων και ενεργοποιώντας ένα άλλο.²⁴⁶ Έτσι, τα στοιχεία των πραγματικών εκφορών αποκτούν το νόημά τους μόνο εντός του πλέγματος της εκάστοτε θεματοποίησης, που επιτελείται κατά βάση μέσα από τους τελεστές στους οποίους αναφερόμαστε. Στο I 10Σ, ο Spinoza λέει πως «ακόμα κι αν συλλαμβάνονται δύο κατηγορήματα ως πραγματικώς διακριτά, δεν μπορούμε ωστόσο να συμπεράνουμε πως συνιστούν δύο όντα, ήτοι δύο διαφορετικές υποστάσεις [dua entia sive duas diversas substantias]». Η πραγματική διάκριση που εφαρμοζόταν από τον Descartes μεταξύ δύο υποστάσεων, οι οποίες ήταν δυνατόν να νοηθούν καθαρά και διακριτά η μία χωρίς την άλλη, δεν μπορεί να διατηρηθεί με τον ίδιο τρόπο στον Spinoza.

243 Αντιπρβλ. την Shein, «False Dichotomy», σ. 529, η οποία υποστηρίζει πως ο Spinoza υιοθετεί τις γνωσιολογικές συνέπειες της πραγματικής διάκρισης, μα όχι τις οντολογικές.

244 Αν μιλούσαμε με τους όρους που χρησιμοποιεί π.χ. ο Della Rocca, *Representation and the Mind-Body Problem in Spinoza*, θα λέγαμε πως τα αναφορικά συγκείμενα των πραγματικών εκφορών είναι καταστατικά αδιαφανή [referentially opaque].

245 Μονοσήμαντα, μα διαφορεικά: «l'univocité pour son compte a deux aspects tout à fait opposés, d'après lesquels l'être se dit 'de toutes manières' en un seul et même sens, mais se dit ainsi de ce qui diffère, se dit de la différence elle-même toujours mobile et déplacée dans l'être. [...] Ce qui est univoque, c'est l'être lui-même, ce qui est équivoque, c'est ce dont il se dit», *Différence et Répétition*, σ. 388.

246 Ο Bennet αναφέρεται σε κάτι που αποκαλεί relative identity, («η σκέψη και η έκταση είναι υποστάσεις και είναι κατηγορήματα, μα ενώ είναι η ίδια υπόσταση είναι διαφορετικά κατηγορήματα») μόνο και μόνο για να το απορρίψει απευθείας, *A Study of Spinoza's Ethics*, σ. 64-65. Αυτή η ερμηνεία στη βάση μιας διαφορετικής εννοιολόγησης της ταυτότητας απέχει παρασάγγας από αυτό που προτείνουμε εδώ.

5. Από την άλλη, τα κατηγορήματα δεν ταυτίζονται με την υπόσταση ως μέρη ενός άπειρου όλου.²⁴⁷ Αν το θέταμε επιγραμματικά, θα λέγαμε πως το κατηγορήμα είναι αυτό που επιτελεί τον διαφορισμό της ουσίας της υπόστασης και την αποδίδει σε αυτήν εξ αρχής διαφορισμένη, δηλαδή υπό ένα ορισμένο πρίσμα, εφόσον ο νους έχει ήδη πάντοτε παρεισφρήσει στο *ον*, η γνωσιολογία είναι εξ υπαρχής παρούσα στο οντολογικό εγχείρημα· κειμενικά, η έννοια του νου είναι ήδη παρούσα στον ορισμό του κατηγορήματος. Η ουσία που αποδίδει το κατηγορήμα είναι ενιαία υπό το πρίσμα της υπόστασης, μα διαθλάται σε πραγματικά διακριτές ουσίες –όπως χρησιμοποιεί αυτή τη διάκριση ο Spinoza– υπό το πρίσμα των κατηγορημάτων. Τα κατηγορήματα δεν είναι στατικές ιδιότητες ενός υποκειμένου, μα πυλώνες ενεργητικής έκφρασης της ουσίας που αποδίδουν στην υπόσταση, κίνηση που αντανακλάται ισόμορφα στο επίπεδο των τρόπων. Όπως το θέτει ο Deleuze, στην ουσία των κατηγορημάτων ανήκει η ύπαρξη, μα ακριβώς η ύπαρξη *μέσα* στα κατηγορήματα.²⁴⁸ Είναι αυτή η κίνηση αναδρομής που έχει προσδώσει στα κατηγορήματα τον ιδιάζοντα χαρακτήρα τους, έχοντας παράλληλα αντιμετωπίσει ένα σύνολο προβλημάτων και αμφισημιών που εντοπίζονταν στο καρτεσιανό οικοδόμημα. Έχοντας συγκροτήσει μια φιλοσοφία εξίσου της αιτίας και της δύναμης όσο και του *πρίσματος*.

247 Ούτε και το σύνολο των κατηγορημάτων, όπως το θέλει ο Curley, *Spinoza's Metaphysics*, σ. 16· η υπόσταση δεν υπόκειται στη σχέση μέρους και όλου, οι κατηγορίες αυτές σχετίζονται μόνο με τους τρόπους.

248 Deleuze, *Expression*, σ. 34.

6. Επιλεγόμενα

1. Ότι προηγήθηκε ιδώνεται ως κάποιου είδους προσχέδιο, αλλά προσχέδιο για ποιο πράγμα; Όχι ακριβώς για ένα πρόβλημα της σκέψης, αλλά μάλλον για τη σκέψη ως πρόβλημα –στη βάση του σπινοζικού συστήματος, ενός τόπου που οπωσδήποτε πληροί της προϋποθέσεις του *περιβάλλοντος σκέψης*. Η συνέχιση της έρευνας θα χρειαστεί να επεκταθεί προς τρεις τουλάχιστον κατευθύνσεις.

2. Η πρώτη είναι μια διττή πλαισίωση των μοτίβων που παρουσιάστηκαν εδώ. Αφενός εξωτερική, ήτοι ιστορική: ποια είναι η γενεαλογία των χαρακτηριστικών της φιλοσοφίας του Spinoza που σκιαγραφήθηκαν εδώ και ποιο είναι το στοιχείο πρωτοτυπίας του ως προς αυτήν τη γενεαλογία; – Πώς σχετίζονται με το συγκαιρινό του φιλοσοφικό πεδίο; – Με ποιους τρόπους ανασυγκροτήθηκαν ή ανασκευάστηκαν από στους στοχαστές που ακολούθησαν; – Πώς είναι δυνατόν να διεκπεραιωθεί μια σχετική έρευνα και στο σωματικό επίπεδο, ήτοι σε αυτό των λέξεων ως τέτοιων;

Αφετέρου, εσωτερική, δηλαδή ενδοσπινοζικά διακειμενική: σημειώσαμε στην αρχή του κειμένου τους λόγους που μας ώθησαν στο να επικεντρωθούμε στην *Ηθική*. Τώρα η κατεύθυνση αυτή πρέπει να συμπληρωθεί από τη συστηματοποίηση των σποραδικών παρατηρήσεων που άπτονται των υπόλοιπων κειμένων του corpus, η οποία θα υποβοηθήσει την κατανόηση τόσο των λειτουργιών μας όσο και των εννοιολογικών τους προεκτάσεων, συνδυαζόμενη βεβαίως με μια αναλυτική εμβάθυνση στην καρδιά του ζητήματος. Παράλληλα, η σχηματική τυπολογία που αναπτύχθηκε ως προς τους ρόλους των όρων μας εντός της ίδιας της *Ηθικής* χρήζει ανάπτυξης τόσο εις βάθος όσο και εις πλάτος.

3. Η δεύτερη κατεύθυνση αφορά ακριβώς την περαιτέρω *φιλοσοφική*, με τη στενή έννοια, ανάπτυξη των θεματικών που ανέκυψαν βαθμηδόν ενόσω η έρευνα περνούσε από το ένα στάδιό της στο άλλο. Εάν τα κατηγορήματα χρησίμευσαν ως ο βατήρας που μας οδήγησε στα νερά στα οποία πλεύσαμε, η συνέχεια θα τανυστεί ταυτόχρονα προς όλα τα πεδία που ανακινήθηκαν στην πορεία. Η εννοιολογική αυτή ανάπτυξη δεν μπορεί παρά να έχει χαρακτήρα συνολιστικό ως προς τη σπινοζική δομή σκέψης.

Εκ του πλήθους των εκκρεμοτήτων, ας αναφέρουμε ενδεικτικά: το θεμελιωτικό επιχείρημα που παραθέσαμε αιωρείται στο στάδιο του ιχνογραφήματος, με τα προβλήματα της γλώσσας –οπότε της φαντασίας και της γνώσης– και του συσχετισμού φυσικής, φιλολογίας και αισθητικής (με απόληξη κάτι σαν μια πρισματική επιστημολογία) να απαιτούν ανάπτυξη. Το κεντρικό ερώτημα των δύο ισόμορφων αξόνων υπόσταση-κατηγορήματα και άνθρωπος-άνθρωπος ως τρόπος κατηγορήματος καταλείπει επίσης μια αίσθηση ανολοκλήρωτου. Εφόσον, όπως είδαμε, τα κατηγορήματα έχουν πάντοτε ήδη παρεισφρήσει στην αίσθηση, την έννοια και την αντίληψη, πώς σχετίζεται ο άνθρωπος με τον νου και το σώμα του ανθρώπου, ή μάλλον: ποιο είναι το γνωσιοντολογικό καθεστώς του ανθρώπου ως τέτοιου;²⁴⁹ Ισόμορφα: πώς κάνουμε λόγο για υπόσταση, όταν αυτή είναι προσπελάσιμη ως εκτατή υπόσταση, ως σκεπτόμενη υπόσταση κ.ο.κ.;²⁵⁰ Το ερώτημα του προλόγου μας επίσης διατηρείται: αν κρυφοκοιτάξαμε τη σπινοζική μηχανή σκέψης, αν παρουσιάσαμε κάποια μικρά, νευραλγικά γρανάζια, ακόμη δεν είμαστε σε θέση να τοποθετηθούμε οριστικά σχετικά με το πώς αυτή κατορθώνει την επίλυση –ή την προσπέραση– του προβλήματος που θέσαμε, τη συμφιλίωση του *quod in alio* με το *quantum in se*. Τέλος, η διαφοροποίηση των σχέσεων μεταξύ υπόστασης και τρόπων από τη μία και μεταξύ μέρους και όλου από την άλλη, στο βαθμό που αμφότερες επιτελούνται μέσω των όρων που παρουσιάσαμε και, επιπροσθέτως, στη συνάφεια της εννοιολόγησης της δομής η οποία πλαισίωσε αυτούς τους συσχετισμούς, μοιάζει ακόμη θολή. Η λίστα μπορεί να συνεχιστεί, τα διασυνδεδεμένα προβλήματα αναπαράγονται και αναδιπλασιάζονται επ’ άπειρον.

4. Τέλος, υποσχεθήκαμε να επιδείξουμε αυτοσυγκράτηση, να μην προτρέξουμε αρθρώνοντας εκ του προχείρου έναν λόγο περί φιλοσοφίας.²⁵¹ Αλλά οπωσδήποτε η

249 III ΟΣ1 Επ: «Γιατί με τον επηρεασμό της ανθρώπινης ουσίας εννοούμε οποιαδήποτε κατάσταση της ουσίας αυτής, είτε είναι έμφυτη, είτε συλλαμβάνεται μόνο μέσω του κατηγορήματος της σκέψης ή μέσω του κατηγορήματος της έκτασης, είτε αναφέρεται και στα δύο ταυτόχρονα» [Nam per affectionem humanae essentiae quamcunque ejusdem essentiae constitutionem intelligimus, sive ea sit innata sive quod ipsa per solum cogitationis sive per solum extensionis attributum concipiatur sive denique quod ad utrumque simul referatur]...

250 Το πρόβλημα αυτό το έχει ήδη αποτυπώσει ευκρινώς ο Descartes, *Principes de la Philosophie* I.63.

251 «Ίσως να μην μπορούμε να θέσουμε το ερώτημα ‘Τι είναι η φιλοσοφία’ παρά μόνο αργά, με την άφιξη του γήρατος και της ώρας να μιλήσουμε χειροπιαστά...», Deleuze & Guattari, *Qu’est-ce que*

φιλοσοφία είναι το λιγότερο και δημιουργία εννοιών. Ό,τι αποτολμήσαμε να φέρουμε στην κειμενική επιφάνεια από όλα αυτά που μόλις μας δείχνουν το πρόσωπό τους, σπεύδουν να επιστρέψουν στα σκοτάδια των νερών, επιθυμούμε πάνω απ' όλα να το παρακολουθήσουμε να πλησιάζει ολοένα, από το βάθος μιας σκηνής που διαρκώς μετατοπίζεται.

0. Επίμετρο: παραλληλία

Το δεξί παράθυρο, καθώς κανείς εξέρχεται στο μπαλκόνι που αντικρίζει το βουνό, αιωρούμενο μεταξύ ουράνιου προστάτη και γθόνιου επιτηρητή, είχε υπάρξει πάντα το λημέρι πλείστων όσων οικιακών αραχνών. Για κάποια χρόνια, τα μεσημέρια, κατά τα οποία η επιστροφή στο σπίτι ήταν λίγο έως πολύ υποχρεωτική, κυλούσαν μέσω της καταδίωξης μυγών, οι οποίες κατέκλυζαν τον χώρο όποτε κάποια πόρτα έχασκε έστω και για λίγα δευτερόλεπτα. Η μετεξέλιξη αυτής της ενασχόλησης δεν άργησε να ανακαλυφθεί: οι μύγες έγιναν λεία των αραχνών, στη συνέχεια εκκινήθηκε η διοργάνωση *αραχνομαχιών* με το θήραμα στο κατάλληλο σημείο, τα αλλόκοτα αυτά ζώα ξεκινούσαν μία υπνωτιστική, χορευτική, αγωνιστική τελετουργία, τη συνθήκη λήξης της οποίας μόνο τα ίδια κατανοούσαν. Πολλές ώρες πέρασαν με τη συγκέντρωση φίλων προς παρακολούθηση αυτού του θεάματος, που συχνά προξενούσε στο παιδί ένα πηγαίο, ασυγκράτητο γέλιο.

Όταν έμενε σπίτι, δεν ενοχλούσε κανέναν· ξόδευε το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου του ήρεμα στο δωμάτιό του. Όταν τύχαινε να κουραστεί από την πολλή αφοσίωση στους φιλοσοφικούς του στοχασμούς, κατέβαινε στο ισόγειο για να ανανεωθεί, και συζητούσε με τους ανθρώπους του σπιτιού πάνω σε οτιδήποτε παρείχε υλικό για απλή κουβέντα, ακόμη και για ασήμαντα πράγματα. Του άρεσε επίσης να καπνίζει μια πίπα με ταμπάκο· ή, όταν επιθυμούσε να ξεχαστεί λίγο παραπάνω, έψαχνε για μερικές αράχνες και τις έβαζε να παλεύουν, ή έριχνε μερικές μύγες στον ιστό, και χαιρόταν τόσο με αυτή τη μάχη που μερικές φορές έσκαγε στα γέλια. Παρατηρούσε επίσης με ένα μικροσκόπιο τα διάφορα μέρη των μικρότερων εντόμων, απ' όπου αντλούσε πορίσματα που θεωρούσε πως συμφωνούσαν όσο το δυνατόν με τις ανακαλύψεις του.

Παράρτημα: Ευρετήριο Λειτουργιών

Παραθέτουμε τις εμφανίσεις των κυριότερων από τους όρους που μας απασχολούν στο σώμα της *Ηθικής*. Η κάθετος (/) σηματοδοτεί πλειάδα εμφανίσεων στο ίδιο κείμενο.

Quatenus

Pars I	II 9 / 3	II 34A	III 9A / 2	III 59
	II 9A / 6	II 35Σ	III 9Σ	III 59A / 2
I O8	II 9Π	II 36A / 2	III 10A	III 59Σ
I 13Π	II 9AΠ / 3	II 38A / 6	III 17A / 2	
I 15Σ / 9	II 11Π / 5	II 39A / 5	III 18A	III OΣ1
I 17Σ / 2	II 12A / 3	II 40A / 3	III 18Σ1 / 3	III OΣ1 Επ / 3
I 21A / 4	II 13A / 2	II 40Σ1	III 21A	III OΣ3 Επ
I 22	II 17Σ	II 43A / 3	III 23A	III OΣ11 Επ
I 23A / 2	II 19A / 5	II 43Σ / 2	III 23Σ	III OΣ22 Επ / 2
I 28A / 3	II 20A / 2	II 45A	III 24Σ	III OΣ23
I 29A / 4	II 21Σ	II 45Σ / 2	III 36Σ	III OΣ24
I 29Σ / 2	II 22A / 2	II 48Σ	III 36AΠ / 2	III OΣ26 Επ / 2
I 32A / 2	II 23	II 49	III 39Σ	III OΣ28 Επ / 2
	II 23A / 2	II 49Σ / 13	III 40Π 1	III OΣ41 Επ
	II 24A / 5		III 43A	III OΣ42 Επ / 2
Pars II	II 25A / 4		III 47A	III OΣ48 Επ
	II 26A	Pars III	III 47Σ / 2	III ΓOΣ Επ
II O1	II 26Π		III 48	
II O4	II 26AΠ	III 1 / 2	III 50Σ / 2	
II 5 / 3	II 27A / 2	III 1A / 10	III 52Σ	Pars IV
II 5A / 3	II 28	III 2A / 4	III 56A / 5	
II 6 / 2	II 28A / 3	III 2Σ / 3	III 56Σ	IV Πρλ / 7
II 6A / 2	II 28Σ	III 3A	III 57A / 2	IV O3
II 7Σ / 4	II 29Π / 2	III 3Σ / 2	III 57Σ / 2	IV O4
II 8Π / 4	II 30A / 3	III 5	III 58	IV O8 / 2
II 8Σ / 4	II 32	III 9 / 2	III 58A / 6	IV 1

IV 1A / 2	IV 20A	IV 37A / 2	IV 72A	V 20Σ / 3	
IV 1Σ / 3	IV 23 / 2	IV 37Σ1 / 2	IV 73A / 2	V 23A	
IV 2	IV 23A / 2	IV 37Σ2		V 23Σ / 2	
IV 2A	IV 24A	IV 42A / 2	IV Παρ Κ 1	V 26A	
IV 4A / 5	IV 26	IV 43	IV Παρ Κ 2 / 2	V 29A / 2	
IV 7A	IV 26A / 4	IV 43A	IV Παρ Κ 5	V 29Σ / 2	
IV 7Π	IV 27A / 3	IV 47A	IV Παρ Κ 6	V 30	
IV 8	IV 28A	IV 51A / 2	IV Παρ Κ 10	V 30A / 4	
IV 8A / 2	IV 30	IV 53A	IV Παρ Κ 30	V 31	
IV 9A	IV 30A / 2	IV 57Σ	IV Παρ Κ 32 / 2	V 31A / 5	
IV 9Σ	IV 31	IV 58Σ / 4		V 31Σ	
IV 10A	IV 31A / 2	IV 59A / 4		V 32Π / 2	
IV 11A / 2	IV 31Π / 2	IV 59A Αλ	Pars V	V 34A	
IV 12A / 2	IV 32	IV 59Σ		V 36 / 2	
IV 13A / 2	IV 32A	IV 61A / 3	V Αξ2	V 36A	
IV 14 / 2	IV 33	IV 62	V 3A	V 36Π	
IV 14A / 2	IV 34	IV 62A	V 4Σ	V 36Σ / 2	
IV 15A / 2	IV 34A	IV 62Σ	V 6	V 37A	
IV 16	IV 34Σ / 5	IV 63A	V 9A / 2	V 37Σ	
IV 16A	IV 35	IV 64A	V 10A	V 40Σ / 2	
IV 17	IV 35A / 5	IV 65A	V 17A	V 41Σ / 2	
IV 19A	IV 36A	IV 66A	V 18A	V 42A	
IV 20	IV 36Σ / 2	IV 68Σ / 3	V 18Σ / 2	V	42Σ

Eatenus

Οι υπογραμμισμένες εμφανίσεις σηματοδοτούν τις περιπτώσεις που το eatenus παρουσιάζεται ασυνόδευτο: άνευ quatenus.

Pars I	Pars III	Pars IV	IV 59A / 4 IV 59A Αλ	Pars V
I 15Σ	III 1 / 2	IV Παρλ / 2	<u>IV 63ΑΠ</u>	V 4Σ
I 21A	III 3A	IV 1Σ / 2	IV 68Σ	V 6
	III 5 / 2	IV 2	IV 72A	<u>V 6A</u>
	III 18Σ1 / 2	IV 10A		<u>V 7A</u>
Pars II	III 21A	IV 11A	IV Παρ Κ 5	V 9A
	III 23A	IV 12A	IV Παρ Κ 10	V 10A
<u>II O7</u>	III 23Σ	IV 13A / 2	IV Παρ Κ 32	V 18A
II 19A	<u>III 27A</u>	IV 14A		V 18Σ / 3
II 23A / 2	III 36ΑΠ	IV 20		V 23Σ / 2
II 25A	III 43A / 3	IV 20A		V 26A
II 26A	III 47A	IV 23A / 2		V 29A / 3
II 26Π	III 47Σ / 2	IV 24A		V 30
II 27A	III 48	IV 28A / 2		V 30A
II 49Σ	III 50Σ / 3	IV 30		V 41Σ / 2
	III 56A / 2	IV 30A		
	III 58A	IV 31		
	III 59A / 2	IV 31Π		
		IV 32		
	III OΣ3 Eπ	IV 33		
	III OΣ11 Eπ / 2	<u>IV 33A / 2</u>		
	<u>III OΣ13 Eπ / 2</u>	IV 34Σ		
	III ΓOΣ Eπ	IV 35		
		IV 35A / 2		
		<u>IV 35Π1</u>		
		IV 43		
		IV 43A / 2		
		IV 53A		
		IV 58Σ		

Quantum

Pars II

II 49Σ / 4

Pars III

III 6

III 6A

III 12

III 12A

III 13

III 13A

III 19A

III 25A

III 27Π3

III 28A / 2

III 31Π

III 33

III 33A / 2

III 34A

III 35A

III 38A / 2

III 42A / 2

III 44Σ

III 55Π1Σ

III 56A

III 57

III 57A / 2

III 57Σ / 2

III OΣ29 Eπ

Pars IV

IV 4Π

IV 18Σ / 2

IV 35Σ / 2

IV 39Σ

IV 45Π2Σ

IV 46

IV 46A

IV 47Σ

IV 50Π

IV 50Σ

IV 57A

IV 70

IV 70A

IV 70Σ

IV 73Σ

IV Παρ K 4

IV Παρ K 9

IV Παρ K 25

IV Παρ K 29

Pars V

V Πρλ / 3

V 4Σ

V 10Σ

V 36Σ

V 39Σ

V 41Σ

V 42Σ

Tanquam

Pars I

I O4

I 10A

I 33Σ2 / 2

I Παρ / 3

Pars II

II 7Σ / 2

II 45Σ

II 49Σ

Pars III

III 30

III 30A

III 35A

III 40Σ

III 44A

III 45A

III 46

III 50Σ / 2

III 51Σ / 2

III OΣ24 Eπ / 2

Pars IV

IV Παρλ

IV 35A

IV Παρ K 1

IV Παρ K 28

Pars V

V 31

V 31Σ

V 32

V 32A

V 32Π

V 33Σ

V 36A

Quamdiu

Pars I

I 8Σ2

Pars II

II 7Σ

II 8Π

II 17A

II 17Σ

Pars III

III 11Σ

III 12A / 3

III 13A

III 18A

III 18Σ1

III 26Σ

III 59Σ

III OΣ28 Eπ

III OΣ44 Eπ

Pars IV

IV 1Σ

IV 9A

IV 68

Pars V

V 10

V 10A

V 10Σ

Quoties

Pars II

II 17AΠ / 2

II 29Π

II 29Σ / 4

Pars III

III 47Σ / 4

III 55 Π1Σ / 2

Βιβλιογραφία

Πηγές

Από ελληνικές εκδόσεις έργων του Spinoza χρησιμοποιήσαμε:

Σπινόζα, *Ηθική*, μτφρ. Ευάγγελος Βανταράκης, εισ. Βασιλική Γρηγοροπούλου, Εκκρεμές, Αθήνα 2009.

Σπινόζα, *Πραγματεία για τη Διόρθωση του Νου*, μτφρ. Bernard Jacquemart & Βασιλική Γρηγοροπούλου, επιμ.-πρόλ.-σχ.-επίμ. Βασιλική Γρηγοροπούλου, Πόλις, Αθήνα 2005.

Σπινόζα Μπαρούχ, *Πολιτική Πραγματεία*, μτφρ. Άρης Στυλιανού, εισ. Γεράσιμος Βώκος, επίμ. Ετιέν Μπαλιμπάρ, Πατάκης, Αθήνα 2007.

Μια σύντομη επισκόπηση της πρόσληψης και της μεταφραστικής ιστορίας του Spinoza στην Ελλάδα παρέχει η Βασιλική Γρηγοροπούλου στην εισαγωγή της στη *Ηθική*, σ. 70-71.

~

Για το λατινικό κείμενο χρησιμοποιήσαμε τις παρακάτω εκδόσεις:

Gebhardt Carl (επιμ.), *Spinoza Opera*, Winters, Χαϊδελβέργη 1925.

Spinoza, *Éthique*, μτφρ.-επιμ. Bernard Pautrat, Seuil, Παρίσι 2010.

~

Τέλος, συμβουλευτήκαμε μεταξύ άλλων τις παρακάτω εκδόσεις της *Ηθικής* και άλλων σπινόζικων έργων:

Spinoza Baruch. *Éthique*, μτφρ. R. Misrahi, PUF, Παρίσι 1990.

Spinoza Baruch. *Éthique*, μτφρ. Charles Appuhn, GF-Flammarion, Παρίσι 1965.

Spinoza, *The Collected Works, Volumes I & II*, μτφρ.-επιμ. Edwin Curley, Princeton UP, Princeton 2016.

Spinoza, *Complete Works*, μτφρ. Samuel Shirley, επιμ.-εισ. Michael L. Morgan, Hackett, Indianapolis 2002.

De Spinoza Benedictus, *The chief works of Benedict de Spinoza*, μτφρ. R. H. M. Elwes, George Bell and Sons, Λονδίνο 1887.

Spinoza Benedict de, *Theological-Political Treatise*, επιμ. Jonathan Israel, μτφρ. Michael Silverthorne & Jonathan Israel, Cambridge UP, Cambridge / Νέα Υόρκη 2007.

Spinoza Benedict. *Traité théologico-politique*, μτφρ. Charles Appuhn, Flammarion, Παρίσι 1965.

~

Πολύτιμο εργαλείο, ιδίως για μια εργασία σαν τη δική μας, αποδείχτηκε η ηλεκτρονική έκδοση της *Ηθικής* που φιλοξενείται στο <http://ethicadb.org/>. Επιτρέπει πρόσβαση και αναζήτηση τόσο στο λατινικό κείμενο, όσο και στις μεταφράσεις των Appuhn, Elwes, Stern, Peri, Suchtelen, Peña, Misrahi, με κάποιες ακόμη να προστίθενται επί της παρούσης.

Μελέτες/Άρθρα

- Althusser Louis, «The Only Materialist Tradition», στο Warren Montag & Ted Stolze (επιμ.), *The New Spinoza*, University of Minnesota Press, Minneapolis / Λονδίνο 1997, σ. 3-19.
- ———, *Écrits philosophiques et politiques*, τ. 1, επιμ.-παρουσ. François Matheron, Stock/Imec, Παρίσι 1994.
- Aristotle, *The Categories; On Interpretation*; μτφρ.-επιμ. Harold P. Cooke· *Prior Analytics*, μτφρ.-επιμ. Hugh Tredennick, Harvard UP, Cambridge Μασσαχουσέτης / Λονδίνο 1996.
- ———, *The Physics: books I-IV*, μτφρ. Philip H. Wicksteed και Francis M. Cornford, Harvard UP, Cambridge Μασσαχουσέτης / Λονδίνο 1996.
- Balibar Etienne, *Spinoza et la Politique*, PUF, Παρίσι 2005· [ελλ. έκδ. Μπαλιμπάρ Ετιέν, *Ο Σπινόζα και η Πολιτική*, μτφρ. Άρης Στυλιανού, Εστία, Αθήνα 2002].
- Bennett Jonathan, «Spinoza's Metaphysics», στο Don Garrett (επιμ.), *The Cambridge Companion to Spinoza*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 1996
- ———, «Teleology and Spinoza's Conatus», *Midwest Studies in Philosophy* 8:1 (1983), σσ. 143-160.
- ———, *A Study of Spinoza's Ethics*, Hackett, Indianapolis 1984.
- Bertrand Michèle, *Spinoza et l'imaginaire*, PUF, Paris 1983.
- Bidney David, «The Problem of Substance in Spinoza and Whitehead», *The Philosophical Review* 45:6 (1936), σ. 574-592.
- Brassier Ray, «Axiomatic heresy: The non-philosophy of François Laruelle», *Radical Philosophy* 123 (2003), σ. 24-35.
- Connor Steven, «Michel Serres Milieux», παρουσίαση στο συνέδριο ABRALIC Mediations, Belo Horizonte, 23–26 Ιουλίου 2002.
- Curley Edwin, «Experience in Spinoza's Theory of Knowledge», στο Marjorie Grene (επιμ.), *Spinoza: a collection of critical essays*, Anchor, Νέα Υόρκη 1973, σ. 25-59.

- ———, «On Bennett's Spinoza: the Issue of Teleology», στο Edwin Curley και Pierre-François Morreau (επιμ.), *Spinoza, issues and directions*, E. J. Brill, Leiden 1990, σ. 39-52.
- ———, *Spinoza's Metaphysics: an essay in interpretation*, Harvard UP, Cambridge MA 1969.
- Cusset François, *French Theory: how Foucault, Derrida, Deleuze & Co. transformed the intellectual life of the United States*, μτφρ. Jeff Fort, Josephine Berganza, Marlon Jones, University of Minnesota Press, Minneapolis / Λονδίνο 2008.
- Delahunty R.J., *Spinoza*, Routledge, Λονδίνο / Νέα Υόρκη 1999.
- Deleuze Gilles, « À quoi reconnaît-on le structuralisme? », στο *L'île déserte et autres textes: Textes et entretiens 1953-1974*, επιμ. David Lapoujade, Minuit, Παρίσι 2002.
- ———, *Différence et Répétition*, PUF, Παρίσι 1968.
- ———, *Pourparlers: 1972-1990*, Minuit, Παρίσι 1990.
- ———, *Spinoza et le problème de l'expression*, Minuit, Παρίσι 1968· [ελλ. έκδ. *Ο Σπινόζα και το Πρόβλημα της Έκφρασης*, μτφρ. Φώτης Σιατίστας, επιμ. Άρης Στυλιανού, Κριτική, Αθήνα 2002].
- ———, *Spinoza. Philosophie Pratique*, Minuit, Παρίσι 2003· [ελλ. έκδ. *Σπινόζα: πρακτική φιλοσοφία*, μτφρ. Κική Καψαμπέλη, επιμ. Γεράσιμος Βώκος και Παναγιώτης Πούλος, Νήσος, Αθήνα 1996].
- ——— & Guattari Félix, *Capitalisme et schizophrénie: L'Anti-oedipe*, Minuit, Παρίσι 1973.
- ——— & Guattari Félix, *Capitalisme et schizophrénie: Mille Plateaux*, Minuit, Παρίσι 1980.
- ——— & Guattari Félix, *Qu'est-ce que la philosophie?*, Minuit, Παρίσι 1991.
- ——— & Parnet Claire, *Dialogues*, Flammarion, Παρίσι 1996.
- Della Rocca Michael, *Representation and the Mind-Body Problem in Spinoza*, Oxford UP, Νέα Υόρκη / Οξφόρδη 1996.
- ———, *Spinoza*, Routledge, Νέα Υόρκη 2008.
- Derrida Jacques, *Positions. entretiens avec Henri Ronse, Julia Kristeva, Jean-Louis Houdebine, Guy Scarpetta*, Minuit, Παρίσι 1972.

- Descartes, *Œuvres*, επιμ. Charles Adam & Paul Tannery, Cerf, Παρίσι 1897-1910.
- ———, *Principes de la Philosophie*, λατινικό κείμενο και μετάφραση του Abbé Picot, νέα μετάφραση του Denis Moreau, εισ.-σημ. Xavier Kieft, Vrin, Παρίσι 2009.
- Descombes Vincent, Το ίδιο και το άλλο: 45 χρόνια γαλλικής φιλοσοφίας (1933-1978), μτφρ. Λένα Κασίμη, Praxis, Αθήνα 1984.
- Dosse François, *History of Structuralism: Volume 2: The Sign Sets, 1967-Present*, μτφρ. Deborah Glassman, University of Minnesota Press, Minneapolis / Λονδίνο 1998.
- Dumont Jean-Paul, *Introduction à la méthode d'Aristote*, Vrin, Παρίσι 1992.
- Garrett Don, «Spinoza's Conatus Argument», στο Olli I. Koistinen και John I. Biro (επιμ.), *Spinoza: Metaphysical Themes*, Oxford UP, Νέα Υόρκη 2002, σ. 127-158
- Gueroult Martial, *Spinoza I, Dieu*, Aubier-Montaigne, Παρίσι 1968.
- Hallward Peter, *Out of this World: Deleuze and the Philosophy of Creation*, Verso, Λονδίνο / Νέα Υόρκη 2006.
- Haserot Francis S., «Spinoza's Definition of Attribute», στο S. Paul Kashap (επιμ.), *Studies in Spinoza: Critical and Interpretative Essays*, University of California Press, Berkeley 1972, σ. 28-43.
- Hegel Georg Wilhelm Friedrich, *Lectures on the History of Philosophy: The Lectures of 1825-1826, Vol. III Medieval and Modern Philosophy*, επιμ. Robert F. Brown, μτφρ. R.F. Brown, J.M. Stewart και H.S. Harris, University of California Press, Berkeley / Los Angeles / Οξφόρδη 1990.
- Hobbes Thomas, *De Corpore*, στο William Molesworth (επιμ.) *The English Works of Thomas Hobbes*, τ. 1, John Bohn, Λονδίνο 1839.
- ———, *Leviathan*, επιμ. και εισ. J. C. A. Gaskin, Oxford UP, Νέα Υόρκη / Οξφόρδη 2009.
- Hoffman Paul, *Essays on Descartes*, Oxford UP, Νέα Υόρκη 2009.
- Howie Gillian, *Deleuze and Spinoza: Aura of Expressionism*, Palgrave, Νέα Υόρκη 2002.
- James Susan, *Spinoza on Philosophy, Religion, and Politics. The Theologico-*

Political Treatise, Oxford UP, Οξφόρδη / Νέα Υόρκη 2012.

- Jarrett Charles E., «Some remarks on the ‘objective’ and ‘subjective’ interpretations of the attributes», *Inquiry: An Interdisciplinary Journal of Philosophy*, 20:1-4 (1977), σ. 447-456.
- Kajanto Iiro, «Spinoza’s Latinity», στο Fokke Akkerman & Piet Steenbakkers (επιμ.), *Spinoza to the Letter: Studies in Words, Texts and Books*, σ. 35-54.
- Klein Julie R., «‘Something of it remains’: Spinoza and Gersonides on intellectual eternity», στο S. Nadler (επιμ.), *Spinoza and Medieval Jewish Philosophy*, Cambridge UP, Cambridge 2014, σ. 177-203.
- Koyré Alexandre, «Le Chien constellation céleste; et le chien animal aboyant », στο του ιδίου, *Études d’histoire de la pensée philosophique*, Gallimard, Παρίσι 1971, σ. 93-102.
- Lærke Mogens, «Deus Quatenus... Sur l’emploi des particules réductives dans l’Éthique», στο Pierre-François Moreau, Claude Cohen-Boulakia & Mireille Delbraccio (επιμ.), *Lectures Contemporaines de Spinoza*, Presses de l’université Paris-Sorbonne, Παρίσι 2012.
- _____, «Spinoza’s Language», *Journal of the History of Philosophy* 52:3 (2014), σ. 519-547.
- Laruelle François κ.ά., *Dictionary of Non-Philosophy*, μτφρ. Taylor Adkins, Univocal, Minneapolis 2013.
- _____, «A Summary of Non-Philosophy», *Pli* 8 (1999), σ. 138-148.
- _____, *Introduction au non-marxisme*, PUF, Παρίσι 2000.
- Leibniz Gottfried Wilhelm, «Discourse on Metaphysics» [1686], στο του ιδίου, *Philosophical Essays*, επιμ-μτφρ. Roger Ariew και Daniel Garber, Hackett, Indianapolis / Cambridge 1989.
- _____, *Essais de Théodicée : sur la bonté de Dieu, la liberté de l’homme et l’origine du mal*, εισ. J. Brunschwig, GF Flammarion, Παρίσι 1969.
- Levinas Emmanuel, *Difficult Freedom: essays on Judaism*, μτφρ. Seán Hand, Johns Hopkins UP, Baltimore 1990.
- Lin Martin, «Teleology and Human Action in Spinoza», *Philosophical Review* 115:3 (2006), σ. 317-354.
- Lloyd Genevieve, *Routledge Philosophy Guidebook to Spinoza and the Ethics*,

- Routledge, Νέα Υόρκη 1996.
- Macherey Pierre, «The Encounter with Spinoza», στο Paul Patton (επιμ.), *Deleuze: a critical reader*, Blackwell, Οξφόρδη 1997, σ. 139-161.
 - ———, *A Theory of Literary Production*, μτφρ. Geoffrey Wall, Routledge & Kegan Paul, London / Haley / Boston 1978.
 - ———, *Hegel or Spinoza*, La Découverte, Παρίσι 1990.
 - ———, *In a Materialist Way: selected essays by Pierre Macherey*, επιμ. Warren Montag, μτφρ. Ted Stolze, Verso, Λονδίνο / Νέα Υόρκη 1998.
 - ———, *Introduction à l'Éthique de Spinoza. La première partie : la nature des choses*, PUF, Παρίσι 2001.
 - ———, *Introduction à l'Éthique de Spinoza. La troisième partie : la vie affective*, PUF, Παρίσι 1995.
 - Martens Stanley C., «Spinoza on Attributes», *Synthese*, 37:1 (1978), σ. 107-111.
 - Matheron Alexandre, *Études sur Spinoza et les philosophies de l'âge classique*, ENS, Λυών 2011.
 - ———, *Individu et communauté chez Spinoza*, Minuit, Παρίσι 1988.
 - Maurer Armand, *The Philosophy of William of Ockham: in the Light of Its Principles*, PIMS, Τορόντο 1999.
 - Melamed Yitzhak Y., «The Building Blocks of Spinoza's Metaphysics: Substance, Attributes and Modes» στο Michael Della Rocca (επιμ.), *Oxford Handbook of Spinoza*, Oxford UP, (υπό έκδοση).
 - ———, *Spinoza's Metaphysics: Substance and thought*, Oxford UP, Οξφόρδη / Νέα Υόρκη 2013.
 - ———, «Why Spinoza is Not an Eleatic Monist (Or Why Diversity Exists)» στο Philip Goff (επιμ.), *Spinoza on Monism*, Palgrave, Νέα Υόρκη 2011.
 - Mignini Filippo, « Le problème de l'esthétique spinoziste à la lumière de quelques interprétations de Leibniz à Hegel », στο *Spinoza: Entre Lumière et Romantisme*. Jacqueline Bonnamour (επιμ.) (Les Cahiers de Fontenay 36-38, Fontenay-aux-Roses, École Normale Supérieure, 1985), σ. 123-142.
 - Montag Warren, *Bodies, Masses, Power: Spinoza and his contemporaries*, Verso, Λονδίνο / Νέα Υόρκη 1999.
 - ——— & Stolze Ted (επιμ.), *The New Spinoza*, University of Minnesota Press,

Minneapolis / Λονδίνο 1997.

- Moreau Pierre-François, *Spinoza. L'expérience et l'éternité*, PUF, Paris 2009.
- Morrison James C., «Why Spinoza Had No Aesthetics», *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 47:4 (1989), σ. 359-365.
- Nadler Steven, *Spinoza's Ethics: an introduction*, Cambridge UP, Cambridge 2009.
- Ockham William of, *Ockham's Theory of Propositions: Part II of the Summa Logicae*, μτφρ.-εισ. Michael J. Loux, University of Notre Dame Press, Notre Dame / Λονδίνο 1974.
- ———, *Ockham's Theory of Terms: Part I of the Summa Logicae*, μτφρ.-εισ. Michael J. Loux, University of Notre Dame Press, Notre Dame / Λονδίνο 1974.
- Parkinson George H. R., «Language and Knowledge in Spinoza», στο Marjorie Grene (επιμ.), *Spinoza: a collection of critical essays*, Anchor, Νέα Υόρκη 1973, σ. 73-100.
- Peden Knox, *Spinoza contra Phenomenology: French Rationalism from Cavaillès to Deleuze*, Stanford UP, Stanford 2014.
- Ramond Charles, *Dictionnaire Spinoza*, Ellipses, Παρίσι 2007.
- ———, *Qualité et quantité dans la philosophie de Spinoza*, PUF, Παρίσι 1995.
- Rancière Jacques, *Le Spectateur émancipé*, La Fabrique, Paris 2008.
- Rice Lee C., «Spinoza, Bennett, and Teleology», *The Southern Journal of Philosophy* 23:2 (1985), σ. 241-253.
- ———, «Spinoza's Relativistic Aesthetics», *Tijdschrift voor Filosofie*, 58:3 (1996), σ. 476-489.
- Sacksteder William, «Simple Wholes and Complex Parts: Limiting Principles in Spinoza», *Philosophy and Phenomenological Research* 45:3 (1985), σ. 393-406.
- ———, «Spinoza on Part and Whole: The Worm's Eye View», *The Southwestern Journal of Philosophy* 8:3 (1977), σ. 139-159.
- Savan David, «Spinoza and Language», στο Marjorie Grene (επιμ.), *Spinoza: a collection of critical essays*, Anchor, Νέα Υόρκη 1973, σ. 60-72.
- Shaviro Steven, *Without Criteria: Kant, Whitehead, Deleuze, and Aesthetics*, MIT Press, Cambridge Μασσαχουσέτης / Λονδίνο 2009.
- Shein Noa, «The False Dichotomy between Objective and Subjective

- Interpretations of Spinoza's Theory of Attributes», *British Journal for the History of Philosophy* 17:3 (2009), σ. 505-532.
- Sparrow Tom, «Plasticity and Aesthetic Identity; or, Why We Need a Spinozist Aesthetics», *The Nordic Journal of Aesthetics* 40–41 (2010–2011), σ. 53–74.
 - Uhlmann Anthony, «Spinoza, Ratiocination, and Art», στο Dimitris Vardoulakis (επιμ.), *Spinoza Now*, University of Minnesota Press, Minneapolis / Λονδίνο 2011, σ. 263-275.
 - van Rompaey Chris, «Language and meaning in the ethics. or, why bother with spinoza's latin?», *Parrhesia* 24 (2015), σ. 336-366.
 - Verbeek Theo, *Spinoza's Theologico-political Treatise: exploring 'the Will of God'*, Ashgate, Hampshire 2003.
 - Whitehead Alfred North, *Process and Reality: an essay in cosmology*, επιμ. David Ray Griffin & Donald W. Sherburne, Free Press, Νέα Υόρκη 1978.
 - Wolfson Harry Austryn. *The philosophy of Spinoza: unfolding the latent processes of his reasoning*, τ. 1, Harvard University Press, Cambridge Μασσαχουσέτης 1934.
 - Γρηγοροπούλου Βασιλική, *Γνώση, Πάθη και Πολιτική στη Φιλοσοφία του Σπινόζα*, εισ. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999.
 - Έγγελος, *Φαινομενολογία του Νου*, μτφρ.-πρόλ.-σημ. Γιώργος Φαράκλας, Εστία, Αθήνα 2007.
 - Λάιμπνιτς Γκότφριντ Βίλχελμ, *Η Μοναδολογία*, δίγλωσση έκδοση, μτφρ. Στέφανος Λαζαρίδης, εισ.-επιμ. Διονύσιος Αναπολιτάνος, Εκκρεμές, Αθήνα 2006.
 - Πρελορέντζος Γιάννης, «Σχετικισμός και κανονιστικότητα στην ηθική και πολιτική φιλοσοφία του Σπινόζα», *Αξιολογικά* 2:2 (2002), σ. 67-112.
 - Φουρτούνης Γιώργος, «Εμμένεια και δομή», στο *Σπινόζα: προς την ελευθερία. Δέκα σύγχρονες ελληνικές μελέτες. Αξιολογικά, ειδικό τεύχος 2*, Αθήνα, Νοέμβριος 2002, σ. 191-227.